

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 33, 1982

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

OBSAH

Ján Kačala : Sémantická štruktúra vety a obsah vety	3
Juraj Dolník : Obsah, pojem a lexikálny význam	11
Klára Buzássyová : Názvy deja a názvy vlastnosti v transpozíçnej a nominaçnej funkcii	21
Viktor Krupa : Typologické aspekty linearizácie	36
Slavo Ondrejoviç : O niektorých otázkach slovesnej konverzie	43
Jolana Nižniková : Prívlastok ako obligatórny ÷len vety (výpovede)	52

Diskusia

Jozef Ružička : Kritický rozbor Trubeckého náhľadov na slovenčinu	59

Rozhľady

Anna Oravcová : Z problematiky príslovkového urçenia	69

Správy a posudky

Za profesorom Jozefom Štolcom. I. Ripka	79
Sgall, P. – Hajiçová, E. – Buráňová, E.: Aktuální členění věty v češtině. S. Ondrejoviç	80
Noordmann, L. G. M.: Inferring from language. J. Plichtová	82
Vološinov, V. N.: Le marxisme et la philosophie du langage. – Marxisme et linguistique. K. Sekvent	84
Jazykovedné štúdie XV. A. Oravcová	85
Slovník slovenských nářečí. [Ukážkový zošit.] K. Habovštiaková	87
Valiska, J.: Nemecké nářeçie Dobšinej. J. Kriššáková	90
Uj Magyar Tájszótar [Nový nářeçový slovník maďarský] F. Sima	92
Bušuj, A. M.: Bibliografický ukazatel literatury po voprosam frazeologii. J. Mlacek	94
Nové jazykovedné príspevky v Zborníku Filozofickej fakulty Univerzity Komenského <i>Philologica</i> . L. Dvonç	95
Európsky jazykový atlas. J. Gavorová	98
Language and society. V. Krupa	101
Súpis prác prof. Jozefa Štolca za roky 1978–1981. L. Dvonç	102

СОДЕРЖАНИЕ

Ян Качала : Семантическая структура предложения и содержание предложения	3
Юрай Долник : Содержание, понятие и лексическое значение	11
Клара Бузашиова : Названия действия и названия свойства в транспозиционной и номинативной функции	21
Виктор Крупа : Типологические аспекты линейаризации	36
Славо Ондрейович : О некоторых вопросах глагольной конверсии	43
Йолана Нижникова : Определение как необходимый член предложения (высказывания)	52

Дискуссия

Йозеф Ружичка : Критический анализ взглядов Н. Ц. Трубецкого на словацкий язык	59

Обзор

Анна Оравцова : К проблеме определения обстоятельства	69

Сообщения и рецензии

Скончался проф. Йозеф Штолц (24.3. 1908– 15.7. 1981). И. Рипка	79
Сгалл, П. – Гайичова, Е. – Бураньова, Е.: Актуальное членение предложения в чешском языке. С. Ондрейович	80
Ноордманн, Л. Г. М.: Рассуждение на основании языка. Я. Плихтова	82
Волошинов, В. Н.: Марксизм и философия языка. – Марксизм и лингвистика. К. Секвент	84
Лингвистические исследования XV. А. Оравцова	85
Словарь словацких диалектов. К. Габовштиакова	87

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV E. ŠTÚRA SAV

Ročník 33, 1982

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

The Linguistic Journal

of the Ludovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences

Volume 33, 1982

Published semianually in 104 pp. by the VEDA, Publishing House of the Slovak Academy of Sciences

Address of the Editorial Board:

884 16 Bratislava, Nálepкова 26, Czechoslovakia

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia.

For all other countries – except West Germany – distributions right are held by JOHN BENJAMINS

B. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Amsterdam, Holland

Лингвистический журнал

Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук

Том 33, 1982

Издается два раза в год на 104 стр.

ВЕДА, Издательство Словацкой академии наук

Адрес редакции: 884 16 Bratislava, Nálepкова 26, Чехословакия

Подписки принимает: SLOVART Ltd., Bratislava, Leningradská 11

Redakčná rada

J. Bosák (výkonný redaktor), K. Buzássyová, J. Horecký (hlavný redaktor), J. Kačala, R. Krajčovič,
Á. Kráf, V. Krupa, J. Mistrík, Š. Peciar, I. Ripka, J. Ružička, J. Sabol, E. Sekaninová, V. Schwanzer.

SÉMANTICKÁ ŠTRUKTÚRA VETY A OBSAH VETY

JÁN KAČALA

1.0. Od čias, keď M. Dokulil a F. Daneš v známej štúdii *K t.zv. významové a mluvnické stavbe vety* (1958) žiadali konštituovanie osobitnej „obsahovej stavby“ vety, urobilo sa v lingvistike veľa pri objasňovaní problematiky sémantickej štruktúry vety a jej vzťahu k ostatným javom na úrovni vety, osobitne pri vymedzovaní relácie medzi sémantickou a gramatickou stavbou vety. Veta ako systémová a komunikatívna jednotka sa nechápe ako monolitný útvar, lež ako komplex, na ktorého výstavbe sa zúčastňujú viaceré zložky. J. Bauer – M. Grepl v *Skladbe spisovné češtiny* (1975, s. 10–11) rozlišujú vo výpovedi štyri „výstavbové roviny“: 1. rovinu výstavby konkrétneho vecného obsahu, 2. rovinu modálnej výstavby výpovede, 3. rovinu gramatickej výstavby výpovede, 4. rovinu výstavby funkčnej perspektívy výpovede (rovinu výstavby aktuálneho vetného členenia). Ako vidieť, tu sa ešte ako osobitná nevyčleňuje rovina sémantickej výstavby vety. V najnovších syntetických gramatických opisoch jazykov (napr. *Russkaja grammatika*, 1980; *Grundzüge einer deutschen Grammatik*, 1981) sa už robí zreteľný rozdiel medzi gramatickou a sémantickou štruktúrou vety, ba v niektorých prácach sa sémantika dokonca stáva východiskom gramatického opisu jazyka (porov. projekt gramatiky spisovnej češtiny – Daneš a kol., 1975; projekt poľskej gramatiky – Topolińska a kol., z monografických prác napr. Zimek, 1980).

1.1.0. V syntaktickej literatúre z ostatného obdobia sa poukazuje aj na potrebu rozlišovať vo vete sémantickú štruktúru a obsah. Napr. F. Daneš (1968) popri vete a jej sémantike rozlišuje propozíciu v zmysle „obsahovej štruktúry vetnej výpovede, prekladovej konštanty alebo invariantu“ (Daneš 1968, s. 48). Táto koncepcia sa uplatňuje a rozpracúva v projekte gramatiky spisovnej češtiny (Daneš a kol., 1975). Tu sa rozlišuje gramatický vetný vzorec a sémantický vetný vzorec a ich korelácia utvára komplexný vetný vzorec. Propozíciou sa rozumie sémantický základ („extrakt“) istej vety a organizujúcou zložkou propozície je predikát (v sémantickom zmysle) (s. 19–20).

1.1.1. Odôvodneniu rozdielu medzi (jazykovým) významom a (myšlienkovým) obsahom a osobitne medzi významom a obsahom vety je venovaný samostatný príspevok P. Sgalla a J. Panevovej (1976). Dichotómii jazykový význam – myšlienkový obsah so zreteľom na vetu riešia autori tak, že „veta (ako jednotka

jazykového systému, nie textu) má iba význam, že obsah je konkretizovaný až jej jednotlivým výskytom, jej použitím ako výpovednej udalosti“ (Sgall – Panevová, 1976, s. 23).

1.1.2. S. D. Kacnelson (1972) zasa zdôrazňuje, že „obsah vety sa zásadne odlišuje od obsahu slov tým, že zachováva živý kontakt so skutočnosťou“ (s. 141). „Každá veta svojím propozíčnym obsahom odráža (tak alebo onak) nejakú udalosť“ (s. 142). Oproti tomu vydeľuje „oblasť gramatickej sémantiky“, a to z dvoch hľadísk: 1. ak je východiskom systém vedomia, „možno ju vymedziť ako formálnu stránku procesov obsahového myslenia“; 2. z hľadiska jazyka „tvoria túto oblasť sémantické funkcie gramatických foriem a kategoriálne príznaky lexikálnych významov“ (s. 118).

V. V. Bogdanov (1978, s. 39–40) rozlišuje vo vete tri roviny: 1. rovinu sémantických rolí, ktorej jednotky „opisujú propozíciu (situáciu) nezávisle od spôsobu jej syntaktickej realizácie“, 2. subjektovo-objektovú rovinu, ktorá „sa ukazuje prechodná, keďže vystupuje ako prostriedok prispôsobenia propozicionálnych (t.j. sémantických) jednotiek sentencionálnym (syntaktickým), a je teda nie sémantická, lež sémanticko-syntaktická“, 3. podmetovo-predmetovú rovinu, ktorej jednotky „charakterizujú vetu“.

1.1.3. Autori najnovšej nemeckej gramatiky (Grundzüge einer deutschen Grammatik, 1981, s. 153) definujú obsah prehovoru ako „komplex propozícií skladajúci sa z komunikatívno-pragmatickej a sémantickej štruktúry“. To značí, že vzťah medzi obsahom prehovoru a sémantickou štruktúrou prehovoru chápajú ako vzťah celku a časti. Pritom „každá veta – v protiklade k obsahu – je nielen hierarchicky, lež aj lineárne organizovaná“ (s. 153).

1.2. Citátov tohto rázu by bolo možno uvádzať oveľa viac. No aj z tých, čo sme uviedli, vychodí jednoznačne, že relácia medzi sémantickou štruktúrou, resp. sémantikou vety a obsahom vety sa v súčasnej lingvistike uvedomuje ako otvorený problém a že prístupy k riešeniu tejto relácie sú veľmi rozmanité. Dôležité je predovšetkým to, že tieto dva fenomény, t.j. sémantická štruktúra vety a obsah vety, sa pokladajú za rozdielne a zároveň sa konštatujú ich spoločné črty. Tieto spoločné črty vyplývajú zjavne z toho, že sú súčasťou široko chápanej sémantickej stránky vety. V tomto zmysle tvoria istý protipól gramatickej stránky vety. Pravda, v našej súvislosti sú oveľa dôležitejšie rozdielne vlastnosti týchto dvoch fenoménov.

2.0. Vychádzame z predpokladu, že spoločné aj odlišné vlastnosti sémantickej štruktúry a obsahu vety sú dané objektívne – slovom ako základnou významovou jednotkou jazyka. Slovo totiž svojou sémantickou náplňou poskytuje základňu pre sémantickú štruktúru vety, ako aj pre obsah vety. Odôvodnenie tohto faktu treba hľadať v tom, že význam slova nie je homogénny, jednoliaty celok, lež – ako to ukazuje metóda komponentovej analýzy – predstavuje istý komplex, v ktorom možno rozlíšiť isté zložky, isté komponenty.

2.1.0. Sémantiku slova, resp. lexikálnej jednotky chápeme ako istú ustálenú

konfiguráciu sémantických komponentov rozličnej úrovne zovšeobecnenia. Z toho vyplýva, že v sémantike pomenovania treba vidieť istý ustálený súbor významových komponentov, ktoré sú usporiadané hierarchicky. V práci z r. 1980 (Kačala, 1980) sme rozlíšili trojaké komponenty významu lexikálnej jednotky: 1. kategoriálne, 2. subkategoriálne, 3. individuálne.

Tieto tri sémantické komponenty ukážeme bližšie na sémantike slovesa ako pomenovania dynamického príznaku, ktorému je vlastná priestorová a časová dimenzia. Voľba slovesa, pravdaže, nie je náhodná. Je všeobecne známe, že od čias zakladateľa valenčnej teórie L. Tesnière a až po súčasné prúdy sémanticky zacieľenej syntaxe sa sloveso pokladá za centrálnu zložku vety: na jeho sémantike sa totiž buduje sémantická štruktúra vety (z hľadiska teórie intencie slovesného deja, ktorá sa rozpracúva predovšetkým v slovenskej lingvistiky, hovoríme tu o intenčnej štruktúre vety – porov. Kačala, 1967). Z iného hľadiska vyzdvihuje sémantiku slovesa S. D. Kacnelson (1972): pri klasifikácii objektov rozlišuje popri predmetoch a ich príznakoch „ako samostatný druh takých objektov“ udalosti. „Lexikálne významy odrážajúce udalosti zaujímajú kľúčové miesto v hierarchii lexikálnych významov“ (s. 143). „Udalostné významy“ podľa autora najkonkrétnejšie vyjadrujú skutočnosť a z tohto hľadiska sú blízke vete.

2.1.1. Kategoriálne komponenty v sémantike pomenovania sú najvšeobecnejšie a charakterizujú pomenovanie z hľadiska príslušnosti k istej veľkej skupine pomenovaní rovnorodých lexikálno-sémanticky aj gramaticky. Pri slovese tvorí kategoriálny komponent v sémantike dynamicky chápaný príznak rozložený v priestore a v čase; táto zložka sémantiky slovesa sa v slovenskej lingvistickej tradícii pomenúva termínom intencia slovesného deja. Dôležité je, že tento kategoriálny komponent v sémantike slovesa má bezprostredný dosah na sémantickú, ako aj na gramatickú štruktúru vety. Preto sa mu pri výskume slovesa z hľadiska syntaktickej sémantiky venuje najväčšia pozornosť.

Vzťah medzi intenciou slovesného deja vlastnou istej triede slovies a sémantickou štruktúrou vety však nie je priamočiary, lebo vo výstavbe vety hrá najdôležitejšiu úlohu gramatický princíp, rozhodujúci je teda gramatický typ vety (porov. v tejto súvislosti konštatovanie F. Daneša, 1968, s. 45: „významová (sémantická) štruktúra vety je istou generalizáciou, (jednou z niekoľkých možných) príslušných lexikálnych významov, uskutočnenou a riadenou vetným vzorcom“). Preto sa popri „pravidelných“ prípadoch, keď je medzi intenciou slovesného deja patriacou východiskovému slovesu a sémantickou štruktúrou zodpovedajúcej vety súlad, zisťujú aj „nepravidelné“ prípady, t.j. nesúlad medzi intenciou slovesného deja a sémantickou štruktúrou vety; v takýchto prípadoch je intencia slovesného deja rozličným spôsobom modifikovaná.

2.1.2. Subkategoriálne komponenty v sémantike pomenovania sú komponenty na nižšej úrovni zovšeobecnenia. Súčasťou sémantiky pomenovania sa stávajú na báze kategoriálnych komponentov, fungujú v tesnej súvislosti s nimi a značia vlastne ich

špecifikáciu. Preto sa zvyčajne priradujú ku kategoriálnym komponentom a preberajú sa popri nich. V sémantike slovesa ide tu o také komponenty ako zámernosť alebo nezámernosť dynamicky chápaného príznaku, kauzativnosť alebo nekauzativnosť dynamicky chápaného príznaku, jeho dejovosť alebo nedejovosť, jeho činnosť alebo stavovosť a prípadne iné.

2.1.3. Individuálne komponenty v sémantike pomenovania stoja na najnižšej úrovni zovšeobecnenia. Na báze kategoriálnych komponentov a spolu so subkategoriálnymi komponentmi utvárajú sémantiku pomenovaní ako individuálnu konfiguráciu sémantických komponentov vlastnú konkrétnym (jednotlivým) pomenovaniam. Kým na základe kategoriálnych a subkategoriálnych komponentov v sémantike sa pomenovania zoskupujú do veľkých skupín, na základe individuálnych komponentov v sémantike sa jednotlivé konkrétne pomenovania navzájom od seba odlišujú: v individuálnom sémantickom komponente sa najbezprostrednejšie odráža vecná stránka pomenovaných predmetov, príznakov, udalostí.

2.1.4. Vymenované trojaké komponenty v sémantike pomenovania môžeme ilustrovať na príklade slovesa *zastaviť* takto: 1. intencia slovesného deja typu *agens* → dynamický príznak → *paciens*; 2. dynamicky chápaný príznak má črty zámernosti, kauzativnosti, dejovosti a činnosti; 3. individuálny komponent v sémantike slovesa *zastaviť* možno (s použitím kategoriálneho a subkategoriálnych komponentov) opísať formulou „spôsobiť, aby sa niekto alebo niečo prestalo pohybovať“ (napr.: *Peter zastavil priateľa na ulici.* – *Obrancovia mesta zastavili postup cudzích vojsk.* – *Jazdec zastavil koňa.* – *Chodec zastavil taxík.* – *Rušňovodič po chvíli zastaví vlak.*).

3.0. Sémantická štruktúra (sémantika) vety predstavuje v súčasnosti jeden z centrálnych lingvistických problémov. Špecifickou črtou súčasného smerovania vo výskume sémantickej štruktúry vety je práve budovanie na sémantických vlastnostiach lexikálnej jednotky, najmä slovesa ako organizujúcej jednotky vety v jej sémantickej i gramatickej rovine. Sémantická štruktúra vety vychádza teda zo sémantiky lexikálnych jednotiek. No z druhej strany sa žiada zdôrazniť, že hoci je sémantika lexikálnych jednotiek pre vetu veľmi dôležitá, sémantickú štruktúru vety nemožno pokladať za mechanický súhrn jej relevantných zložiek – lexikálnych jednotiek (alebo – na úrovni morfológie – sémantiky morfológických a či gramatických tvarov). Na tvorbe sémantickej štruktúry vety sa totiž sémantika lexikálnych jednotiek nezúčastňuje v tom zmysle, ako sa k sémantike lexikálnych jednotiek zvyčajne pristupuje: pri lexikálnej jednotke vystupuje navonok do popredia predovšetkým individuálny komponent v jej sémantike, ktorého zásluhou sa lexikálna jednotka uvedomuje ako osobitná zložka lexikálneho systému a ktorý takto robí lexikálnu jednotku tým, čím je, t.j. jednotkou s individuálnou konfiguráciou sémantických príznakov rozličnej úrovne zovšeobecnenia, vlastných jednotlivému pomenovaniu.

Sémantická štruktúra vety nebude teda na individuálnych komponentoch vo

význame použitých lexikálnych jednotiek. Pre sémantickú štruktúru vety sú naopak rozhodujúce najvšeobecnejšie zložky v sémantike lexikálnych jednotiek, ktoré sme nazvali kategoriálne. Popri kategoriálnych komponentoch v sémantike lexikálnych jednotiek nachodia v sémantickej štruktúre vety svoje uplatnenie aj subkategoriálne komponenty, pravdaže, na nižšej úrovni zovšeobecnenia a pri bližšej špecifikácii sémantickej štruktúry vety.

3.1.0. Pojem sémantickej štruktúry vety treba, prirodzene, skúmať nielen v relácii k obsahu vety, ale aj v relácii k ostatným príbuzným javom, a to jednak na úrovni vety, resp. syntaxe (okrem komunikatívneho obsahu vety tu prichádza ešte do úvahy významová výstavba vety čiže aktuálne vetné členenie a z druhej strany potom gramatická stavba vety) a jednak na úrovni nižších jednotiek, ako je veta (to je predovšetkým spomínaná sémantika slova a tvaru).

3.1.1. O sémantike slovesa sme už povedali, že sa istou svojou zložkou stáva bázou pre sémantickú štruktúru vety, to značí, že istý komponent v sémantike pomenovania sa stáva relevantným z hľadiska sémantickej štruktúry vety. Medzi sémantikou lexikálnej jednotky a sémantickou štruktúrou vety jestvuje teda istá vnútorná spojitosť. Takúto reláciu však nemožno konštatovať medzi sémantikou (gramatického) tvaru a sémantickou štruktúrou vety. Pri gramatickom tvare ide totiž o gramatickú, resp. presnejšie morfológickú sémantiku (porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 22 n.) a tá má priamu reláciu s gramatickou, nie so sémantickou štruktúrou vety.

3.1.2. Kým pri relácii medzi sémantikou pomenovania a sémantickou štruktúrou vety, resp. medzi gramatickým tvarom a gramatickou štruktúrou vety ide o vzťah časti k celku, prípadne o vzťah podradeného a nadradeného, pri relácii medzi sémantickou štruktúrou vety z jednej strany a obsahom vety, aktuálnym členením vety a gramatickou štruktúrou vety z druhej strany ide o vzťah medzi rovnocennými, resp. súbežnými javmi na úrovni vety. Sémantická štruktúra vety má v porovnaní so všetkými týmito tromi javmi na úrovni vety špecifické postavenie, nie je možné stotožniť ju ani s (komunikatívnym) obsahom vety, ani s aktuálnym vetným členením, ani s gramatickou stavbou vety. V našej súvislosti sa žiada zdôrazniť najmä to, že sémantickú štruktúru vety nechápeme ako totožnú s (komunikatívnym) obsahom vety, s tým, o čom veta vypovedá.

3.2. V nadväznosti na skúmanie relácie medzi pomenovaním a vetou môžeme povedať, že aj o (komunikatívnom) obsahu vety rozhodujú slová, výrazy tvoriace vetu, ale na rozdiel od sémantickej štruktúry vety sa lexikálne jednotky zúčastňujú na tvorbe obsahu vety prostredníctvom individuálnych komponentov v svojej sémantike, ktoré, ako sme už povedali, sú najbezprostrednejšie späté s pomenúvanou mimojazykovou skutočnosťou. Naproti tomu sémantická štruktúra vety je síce tiež daná významom pomenovaní, ktoré ju tvoria, ale významom na vyššej úrovni zovšeobecnenia.

Schematicky možno korešpondenciu medzi rozoberanými trojakými komponent-

mi v sémantike pomenovania z jednej strany a sémantickou štruktúrou vety, resp. obsahom vety z druhej strany znázorniť takto:

rovina pomenovania	rovina vety
1. kategoriálne komponenty v sémantike	– sémantická štruktúra
2. subkategoriálne komponenty v sémantike	
3. individuálne komponenty v sémantike	– obsah

4.0. Sémantická štruktúra vety založená na kategoriálnych komponentoch v sémantike pomenovaní sa takto stáva spolu s gramatickými prvkami dôležitým organizujúcim činiteľom v stavbe vety. Ide tu o tie sémantické javy, ktoré si uvedomujeme ako organizujúci princíp pri rozložení istých (významových) zložiek vety: že niečo je činiteľom niečoho a toto (druhé) niečo prechádza na iný objekt (napr. *Chlapec otvoril knihu. – Horár rozložil oheň.*); že niečo vychádza z niečoho a nemá externé vyústenie (napr. *Auto sa rozbehlo. – Stromy ožltli.*); že dynamicky chápaný príznak iba jednoducho jestvuje (t.j. bez vzťahu k nejakému východisku aj k objektu ako zásahu; napr. *Vonku mrholí.*) atď. Tieto významové prvky a ich vzťahy, ich usporiadanie nám umožňujú vnímať vetu nielen ako gramaticky usporiadanú, vybudovanú jednotku, lež aj ako sémanticky štruktúrovanú, usporiadanú jednotku a tým nám pomáhajú porozumieť jej obsah, jej komunikatívnu platnosť, takže v konečnom dôsledku uľahčujú jej fungovanie v dorozumievacom procese.

4.1. Ako vidieť, sémantika má vo vzťahu k vete ako systémovej jednotke podobnú úlohu ako gramatika. Gramatické prvky sú organizované na základe gramatického princípu, sémantické prvky sú organizované na základe sémantického princípu v stavbe vety. Podľa toho veta ako komplexná, gramaticko-sémantická jednotka je presne organizovaná nie iba v gramatickej rovine, lež aj v sémantickej rovine. Pre vetu je teda rovnako dôležitá organizácia sémantických zložiek ako organizácia gramatických zložiek. Z tohto hľadiska je sémantická štruktúra vety v korelácii s gramatickou štruktúrou vety.

4.2. Sémantická štruktúra vety je prejavom súhry, zladenosti sémantických zložiek vety, tak ako to predpokladá sloveso na základe svojho kategoriálneho komponentu v sémantike, t.j. na základe intencie slovesného deja. Vo vete ako komplexnej gramaticko-sémantickej jednotke je závažná relácia medzi zložkami sémantickej štruktúry vety a zložkami gramatickej štruktúry vety. Popri prípadoch súladu medzi týmito rovinami v stavbe vety jestvujú bežne aj prípady nesúladu medzi nimi. Skúmanie súladu alebo nesúladu (protirečenia) medzi zložkami sémantickej stavby vety a zložkami gramatickej stavby vety je dôležité pre poznanie štruktúry vety ako komplexnej gramaticko-sémantickej jednotky a osobitne pre poznanie relácie medzi gramatickou a sémantickou perspektívou vety.

4.3. Sémantickú štruktúru vety môžeme definovať ako istú konfiguráciu sémantických zložiek vety podmienených sémantikou slovesa, najmä jej kategoriálnym komponentom, ako aj vyjadrovacími potrebami a zodpovedajúcu gramatickej organizácii uplatňovanej v danom jazyku.

5.0. Naproti tomu obsah vety tvorí vecná stránka pomenovaní použitých vo vete a ich vzájomné vzťahy. Vecná stránka je v priamej relácii s individuálnymi komponentmi vo význame pomenovaní a bezprostredne súvisí s odrazom skutočnosti v našom vedomí. Obsah vety tvorí teda to, že veta je výpoveďou o istom úseku skutočnosti, že obsahuje myšlienku ako produkt a prostriedok výmeny informácií medzi používateľmi jazyka.

V obsahu vety je zároveň zahrnutý postoj hovoriaceho k výseku skutočnosti, o ktorom veta vypovedá, t.j. to, či obsah vety predstavuje ako oznámenie, ako otázku, ako rozkaz alebo želanie.

5.1. Členenie obsahu vety z toho hľadiska, či v nej ide o niečo známe alebo neznáme, resp. o niečo nové alebo nie nové, patrí už do aktuálneho členenia vety, resp. do komunikatívnej perspektívy vety. Touto svojou stránkou sa veta stáva zároveň súčasťou (širšieho) prehovoru, t.j. kontextovo zapojenou jednotkou.

6. Ak sme pri našom rozbere relácie medzi sémantickou štruktúrou vety a obsahom vety vyšli zo slova a jeho sémantických vlastností, chceli sme tým ukázať okrem iného to, že skúmanie vzťahu medzi sémantickými a gramatickými vlastnosťami slova a vety zďaleka nie je uzavreté. Riešenie relácie medzi sémantickou štruktúrou a obsahom vety je potrebné nielen z hľadiska zistenia špecifickosti týchto fenoménov, lež aj z hľadiska ich blízkosti.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepka 26*

Bibliografia

- BAUER, J. – GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975. 364 s.
- BOGDANOV, V. V.: Zalog i semantika predloženiya. In: Problemy teorii grammatičeskogo zaloga. Red. V. S. Chrakovskij. Leningrad, Nauka 1978, s. 37–42.
- DANES, F.: Sémantická struktura větného vzorce. In: Otázky slovanské syntaxe II. Red. J. Bauer a i. Brno, Universita J. E. Purkyně 1968, s. 45–49.
- DANES, F. A KOL.: Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. Slovo a slovesnost, 37, 1975, s. 18–46.
- DOKULIL, M. – DANES, F.: K t.zv. významové a mluvnické stavbě věty. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 231–256.
- HEIDOLPH, K. E. – FLÄMING, W. – MOTSCH, W. A KOL.: Grundzüge einer deutschen Grammatik. Berlin, Akademie-Verlag 1981. 1028 s.
- KACNELSON, S. D.: Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije. Leningrad, Nauka 1972. 216 s.
- KAČALA, J.: Doplnok a intenčná štruktúra. Jazykovedný časopis, 18, 1967, s. 129–137.
- KAČALA, J.: Zámernosť a nezámernosť ako komponenty sémantiky slovesa. Jazykovedný časopis, 31, 1980, s. 131–139.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- Russkaja grammatika. 2. Sintaksis. Red. N. J. Švedova a i. Moskva, Nauka 1980. 710 s.

SGALL, P. – PANEVOVÁ, J.: Obsah, význam a gramatika se sémantickou bází. Slovo a slovesnost, 37, 1976, s. 14–25.

TOPOLIŃSKA, Z. A KOL.: Gramatyka języka polskiego. Układ treści, tezy, propozycje. [B. m.; b. r.], 55 s.

ZÍMEK, R.: Sémantická výstavba věty. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 173 s.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ПРЕДЛОЖЕНИЯ И СОДЕРЖАНИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

В статье автор рассматривает отношение между семантической структурой предложения и содержанием предложения. Он устанавливает общие и различительные признаки этих феноменов в построении предложения, исходя при этом из предпосылки, что и общие и различительные признаки семантической структуры и содержания предложения определены словом как основной смысловой единицей языка.

Семантика слова создает базу как для семантической структуры, так и для содержания предложения. Эта предпосылка основывается на том, что значение слова не является монолитным, недифференцированным целым, а как раз наоборот: как показывает метод компонентного анализа, в значении слова можно различать определенные компоненты.

Семантику слова автор понимает как некоторую устойчивую конфигурацию семантических компонентов с разным уровнем обобщения. Семантику наименования составляет, таким образом, определенный устойчивый набор иерархически организованных компонентов. В семантике наименования различаются компоненты трех видов: 1. категориальные, являющиеся наиболее общими и характеризующие наименование с точки зрения принадлежности к определенной большой группе наименований, однородных в лексико-семантическом и грамматическом отношениях; 2. субкатегориальные, находящиеся на более низком уровне обобщения и обозначающие, собственно говоря, спецификацию категориальных компонентов; 3. индивидуальные, находящиеся на самом низком уровне обобщения и составляющие, вместе с предыдущими двумя компонентами, семантику наименований как индивидуальную конфигурацию семантических компонентов, присущую конкретным наименованиям.

Три типа компонентов в семантике наименования проецируются в предложение таким образом, что на базе категориальных и субкатегориальных компонентов образуется семантическая структура предложения, в то время как индивидуальные компоненты, наиболее непосредственно связанные с наименованной действительностью, определяют содержание предложения.

OBSAH, POJEM A LEXIKÁLNY VÝZNAM

JURAJ DOLNÍK

Otázka ontologickej a gnozeologickej povahy lexikálneho významu sa rieši spravidla v konfrontácii lexikálneho významu s obsahom slova a pojmom ako logickým korelátom intelektuálnej zložky slovného významu. Na pozadí obsahu a pojmu sa vymedzuje lexikálny význam ako základný predmet skúmania lexikálnej sémantiky, resp. semaziológie. Z týchto konštatácií však nie je jasné, či uvedené tri prvky tvoria samostatné entity, pretože sa dvojice z nich buď stotožňujú (obsah a lexikálny význam, pojem a význam, obsah a pojem), alebo sa všetky tri explicitne neporovnávajú v rámci koncepcií jednotlivých autorov. (Nevšímame si použitie výrazu obsah vo význame „súbor informácií, ktoré sú zafixované v danom objekte“, napr. v spojení obsah pojmu.) Ujasnenie otázky sa komplikuje ešte viac i tým, že niektorí autori pracujú aj s termínom odraz, ktorý sa chápe ako vedomý poznávací odraz z dialektickomaterialistickej teórie poznania. Cieľom tohto článku je prispieť k objasneniu spomenutých pojmov a ich vzájomných vzťahov a ukázať, že obsah, pojem a lexikálny význam sú relatívne samostatné ideálne objekty, pričom sa pomocou obsahu a pojmu nielen určí ontologická a gnozeologická povaha lexikálneho významu, ale sa aj vysvetlia niektoré aspekty tvorivého uplatnenia slova v reči na základe jeho významu.

1. *Poňatie obsahu slova.* Podľa Slovenskej lexikológie (Ondrus, 1972, s. 10–11) je intelektuálny obsah (signifikatívny význam) jedným z činiteľov sémantiky slova v širokom zmysle a skladá sa z pojmového a perceptívneho obsahu (expresie), pričom intelektuálny obsah je jazykovo objektivizovaný odraz faktov skutočnosti v našom vedomí. Intelektuálny obsah je teda totožný so signifikatívnym významom, ktorého súčasťou je pojem a expresia (obrazná predstava). Odhliadnuc od neobvyklého začleňovania expresie do signifikatívneho významu, obsah sa tu chápe v nadväznosti na tie koncepcie, v ktorých sa nepovažuje za dôležité oddeliť od seba obsah a význam a pripisovať im osobitný status. G. Leech (1974, s. 26), ktorý vydefuje sedem významových typov v slove, kladie znak rovnosti medzi „logical, cognitive, or denotative content“ a „conceptual meaning“. Kým v tomto chápaní sa nerozlišuje medzi kognitívnym, resp. logickým a denotatívnym obsahom, A. A. Ufimcevová (1974, s. 19) vzťahuje obsah na semiologickú hodnotu čiže znakový význam, ktorým rozumie poukaz na denotát a signifikát. Obsah jazykovej jednotky je pre ňu jeden z jej zafixovaných významov (totiž denotatívno-signifikatívny), ktorý jednotke

prideľuje jazykové označovanie. Vidí sa tu teda potreba zdôrazniť, že obsah slova tvorí jadro jeho komplexného významu a je najdôležitejším náprotivkom materiálnej formy slova.

Aplikujúc na slovo kategórie materialistickej dialektiky obsah a formu, obsah slova sa poníma ako korelát formy, ktorý pozostáva z materiálnej a ideálnej zložky. Ideálna zložka obsahu sa určuje ako súvzťažnosť slova s určitým pojmom, a pretože súvzťažnosť slova s pojmom utvára jazykový význam, táto zložka obsahu je totožná s významom slova (Filozofické otázky jazykovedy, 1979, s. 55–60). Vyskytujú sa tu síce všetky tri prvky – obsah, pojem i význam –, avšak výrazy obsah a význam sa vlastne používajú synonymne.

V mnohých prácach sa výslovne hovorí o obsahu vedomia, resp. o myšlienkovom obsahu, ktorý sa niekedy stotožňuje s významom, inokedy sa od neho oddeľuje. Sú pokusy obsah vedomia špecifikovať tak, aby predstavoval ontologickú podstatu slovného významu. Vysvetľuje sa to tak, že pomenovaný objekt evokuje zvukový komplex príslušného slova, zvukový komplex zasa vyvoláva vo vedomí odraz pomenovaného objektu a práve tento obsah vedomia sa nazýva význam slova. Zvukový komplex evokuje zovšeobecňujúci odraz, t.j. pojmové obrazy vecí a javov, ktoré tvoria konštitučné elementy slovného významu (Schmidt, 1972, s. 42–43). Pracuje sa tu teda už s termínom odraz, resp. pojmový obraz, ktorý sa využíva pri definovaní slovného významu: slovný význam je „so zvukovým komplexom tradične spojený odraz predmetu alebo javu skutočnosti vo vedomí príslušníkov jazykového spoločenstva“ (op. cit., s. 46; porov. aj Filipec, 1961, s. 183–184). Pravda, zdôrazňuje sa, že ide o jazykovo špecifikovaný, formovaný odraz skutočnosti.

Vzťah myšlienkového odrazu k lexikálnemu významu sa rieši i tak, že sa uvedomované odrazy považujú za obsahový základ, na ktorom sa formujú významové typy slova (Blanár, 1976, s. 99). Základná štruktúra myšlienkových obsahov, ktorá sa istým spôsobom premieta v onomatologickej štruktúre, je štruktúrou pojmu (Blanár, 1980, s. 32). Obsah a význam sa teda neprekrývajú, ostáva však nejasným vzťah medzi myšlienkovým obsahom a pojmom. Na jednej strane sa konštatuje, že obsahová štruktúra je vlastne pojmová štruktúra, na druhej strane sa však zisťuje, že „v procesoch myslenia vzniká z odrazu poznanie, ktoré sa koncentruje a upevňuje v pojmoch“ (Blanár, 1976, s. 99). Východiskom takéhoto zmocňovania sa daného javu je dialektikomaterialistická teória odrazu, v ktorej sa vedomý poznávací odraz (myslený objekt) chápe ako „v jazyku zafixovaný informatívny reprezentant reálneho objektu“, ktorý „sa stáva nielen percipovaným a predstavovaným predmetom, ale aj pojmovým mysleným objektom, objektom v jeho ideálnej podobe, ideálny a v jazyku vyjadreným bytím objektu v subjekte“ (Černík – Farkašová – Viceník, 1980, s. 55). Vedomý poznávací odraz sa tu považuje za jeden z aspektov zmyslu znaku, totiž za kognitívny aspekt. Druhou stránkou zmyslu znaku je lingvistický aspekt, ktorý „obohacuje kognitívny obsah o nový, doplnkový obsah odrážajúci historicky vzniknuté požiadavky jazyka na jednoznačnosť rečovej komu-

nikácie, jej vyjadrenia a chápania“ (op. cit., s. 114). Pravda, z hľadiska množstva a rozmanitosti informácií je lingvistický aspekt jednoduchší, pretože je výsledkom výberu určitých prvkov z kognitívneho obsahu pod vplyvom praktickej spoločenskej činnosti ľudí a iných faktorov.

Jasné odlišenie obsahu od významu je známe i z výkladu L. Hjelmsleva (1972). Jeho však obsah zaujíma len potiaľ, pokiaľ môže v jeho rámci vymedziť „obsahovú formu“, t.j. jazykovo stvárný obsah. Obsahové formy sa zreteľne prejavujú pri medzijazykovom porovnávaní ekvivalentných lexikálnych paradigiem, ktoré jazykovo špecificky členia príslušné amorfné zmyslové oblasti. To, čo je v dialektickomaterialistickej teórii poznania vedomým poznávacím odrazom, sa u Hjelmsleva nevyčleňuje z amorfného zmyslového kontinua pokrytého lexikálnymi paradigmami jednotlivých jazykov. L. Hjelmslev zdôrazňuje, že zmysel môže jestvovať len ako substancia pre určitú formu, a práve fakt záväznej viazanosti poznávacích prvkov na určité jazykové formy absolutizuje v tom zmysle, že len obsahová forma, ktorá stvárnjuje zmysel na obsahovú substanciu, je reálnym členiacim princípom zmyslového kontinua. Podľa toho je znak na obsahovej rovine znakom obsahovou formou stvárnenej obsahovej substancie. Stvárnená obsahová substancia zodpovedá vlastne lingvistickému aspektu zmyslu v dialektickomaterialistickom chápaní, zatiaľ čo v hjelmslevovskej koncepcii je kognitívny aspekt zmyslu ľahostajný pre jazykovedu, resp. gnozeologicky inak neriešiteľný ako v rámci obsahových foriem.

Jazykové úsilie a odlišenie významu jazykovej jednotky od jej obsahu je motivované potrebou oddeliť jazykovo imanentné prvky od nejazykových. Natíska sa pritom otázka, či je pre jazykovedu dôležité skúmať vzťah medzi významom a obsahom nielen z hľadiska ich vzájomnej diferenciacie, ale aj z hľadiska ich spätosti v komunikácii. Je zjavné, že sa tejto otázke nevyhneme vtedy, ak chceme význam slova skúmať procesuálne, t.j. ak rekonštruujeme proces uplatnenia slova vo výpovednej udalosti. V tom prípade však si už nevšíname len dve reality – jazykové významy a mimojazykové obsahy –, lež popri nich i objektívovanú jazykovú činnosť komunikanta, ktorý významy a obsahy usúvzťažňuje. Všeobecne povedané, táto otázka sa vynára vtedy, ak si kladieme za cieľ opísať a vysvetliť schopnosť komunikanta použiť slovo s jeho významom, resp. porozumieť mu nielen v reprodukovaniach, ale i v nových sémantických spojeniach. Použiť slovo v novej sémantickej konfigurácii znamená okrem iného i spájať jeho význam s príslušným obsahom.

Ako sa spája význam s geneticky prvotným myšlienkovým obsahom, naznačujú M. Dokulil a F. Daneš (1972), ktorí chápu jazykové významy ako určité poukazy k mimojazykovým obsahom. Jazykový význam je podľa nich dôsledkom napätia medzi premenlivým obsahom a stálou formou: „...do dané formy se promítají různé obsahy, starý a nový, takže forma přestává být jednoznačným výrazem primárního obsahu a vytváří si určité poukazy k obsahům, t.j. jazykové významy“ (op. cit., s. 232). Napätie však pretrváva i po vytvorení jazykového významu: teraz už ide o napätie medzi stále novými vyjadrovacími potrebami vo vzťahu k novým obsahom

vým prvkom a relatívne ustáleným významom. V pozadí tohto napätia je sústavný vplyv gnozeologického myslenia na jeho komunikatívny protipól (k termínom gnozeologické a komunikatívne myslenie porov. Horecký, 1971). Vplyv gnozeologického myslenia na komunikatívne vo vzťahu k slovnému významu sa prejavuje v potenciálnom obohacovaní významu o nové kognitívne prvky.

Veľmi jasne vyjadruje rozdiel medzi obsahom slova a jeho významom S. D. Kacnelson (1965) pomocou termínov formálny pojem a obsahový pojem. Nadväzujúc na Potebňovo učenie o bližšom a vzdialenejšom význame, chápe konceptuálny význam slova ako formálny pojem, ktorý zahŕňa najvšeobecnejšie a tým i najcharakteristickejšie diferencné príznaky nevyhnutné na identifikáciu príslušného predmetu. Obsahový pojem presahuje svoj formálny korelát a zahŕňa celú sumu vedomostí človeka o predmete, všetky nové stránky predmetu, jeho vlastnosti a vzťahy s inými predmetmi. Predpokladá, že v ľudskej pamäti sa uchováva pojem v uvedených dvoch podobách a odráža sa v nich rozdiel medzi jazykovými poznatkami a konkrétnymi vedomosťami o svete. Konkrétne vedomosti o svete sa vyjadrujú pomocou jazyka, avšak nie v samotnom jazyku, ale na jeho základe vytvorených rečových produktoch (Kacnelson, 1972, s. 131).

Niet teda pochyb o tom, že treba rozlišovať medzi obsahom a významom slova. Žiada sa však ešte viac špecifikovať ich povahu a vzájomný vzťah. Na inom mieste sme ukázali (Dolník, 1978, s. 114), že vo vzťahu ku kognitívnemu a komunikatívne aspektu slovného významu, t.j. vo vzťahu k obsahu a významu je dôležité rozlišovať medzi kognitívnou potenciou a kognitívnym minimom slovného významu. Kognitívna potencia slovného významu zodpovedá obsahu slova a definujeme ju ako súhrn poznatkov jazykového spoločenstva o spoznanej entite viazaných na daný slovný význam. Slovo so svojim lexikálnym významom naň poukazuje a tento poukaz je vlastne usmerňovaním príslušného výseku gnozeologického myslenia, ktorým sa prechádza od významu k obsahu.

Ktoré prvky obsahuje kognitívna potencia slovného významu? Ide o trojaké kognitívne prvky: a) prvky, ktoré fungujú ako dištingtívne sémantické príznaky lexikálneho významu a tvoria jeho štruktúrnú časť, t.j. designát; b) prvky, ktoré fungujú ako integrálne sémantické príznaky a skonkrétňujú abstraktnejšie dištingtívne sémantické príznaky (práve tieto prvky sú jadrom kognitívnej potencie slovného významu a v ich poznaní a spoznávaní sa výrazne prejavujú individuálne rozdiely); c) prvky, ktoré dopĺňajú diferenciačné a integrálne elementy a vo vzťahu k lexikálnemu významu majú status potenciálnych sémantických príznakov.

Kognitívna potencia slovného významu čiže obsah slova teda implikuje signifikatívny význam slova, všetky spoznané integrálne elementy, ktoré nevošli do signifikatívneho významu, a potenciálne prvky, ktoré sa môžu aktualizovať v druhotnom pomenovaní (pri prenesených významoch). Ako príklad vyberáme sloveso *kresliť*. Porovnaním s významami *malovať* a *rysovať* určíme najprv diferenciačné príznaky (ide tu, pravda, len o ilustráciu, preto sa obmedzujeme na koreláciu uvedených troch

slovies): ohraničujúcim príznakom je prvok ‚zobraziť‘ a v rámci daného výseku paradigmy sú relevantné príznaky ‚pomocou špeciálneho nástroja‘, ‚pomocou špeciálneho prostriedku‘ a ‚ľubovoľnou formou‘ (k rozdielu medzi ‚nástrojom‘ a ‚prostriedkom‘ porov. Apresian, 1974, s. 128). Distribúciu príznakov znázorňuje tabuľka:

	zobraziť	špeciálnym nástrojom	špeciálnym prostriedkom	ľubovoľnou formou
<i>rysovať</i>	+	+	-	-
<i>maľovať</i>	+	-	+	+
<i>kresliť</i>	+	-	-	+

Každý z týchto diferenciacných príznakov je špecifikovaný potenciálne neukončeným množstvom integrálnych príznakov, ktoré odrážajú individuálne rôzne poznatky o danom referente. Integrálne príznaky sú teda referenčné prvky, ktoré predstavujú vedomostný potenciál o entite, ktorú dané slovo pomenúva. Napríklad na referent „kresliť“ sa vzťahujú poznatky o tom, akými predmetmi možno niečo zobrazovať (špecifikácia príznaku ‚zobraziť‘) alebo akými ľubovoľnými formami možno niečo zobrazovať (rôzne techniky kreslenia) a pod. Suma týchto poznatkov nie je súčasťou lexikálneho významu, poznatky nie sú zafixované v samotnej jazykovej jednotke, ale sa, samozrejme, vyjadrujú pomocou jazyka (porov. parafrázu výkladu Kacnelsona). Treba dodať, že sa na úrovni obsahu, t.j. na úrovni gnozeologického myslenia narušajú referenčné hranice, ktoré sú kategoriálne vyznačené diferenciacnými príznakmi z paradigmatických korelácií slovných významov. Tieto narušenia sa tiež vyjadrujú prostredníctvom kontextových spojení jazykových jednotiek, a nie samotnou jazykovou jednotkou. V synchronnom pláne jazyka integrálne prvky neovplyvňujú ustálenosť významu slova a použitie slova v reči. Vyjadrenie nového poznávacieho integrálneho príznaku sa dotýka tvorivosti gnozeologického myslenia, ktorá sa nijako neodráža v tvorivosti komunikatívneho myslenia a v spôsobe vyjadrovania sa.

Do obsahu slova patria i doplnkové kognitívne prvky, ktoré sa označujú i ako implikacionály (Arnold, 1979, s. 12). Prostredníctvom týchto prvkov vplýva gnozeologické myslenie na jazykovú tvorivosť vo vzťahu k slovnému významu, a to tak, že tieto prvky sa aktualizujú ako komunikačne relevantné. Pravda, tvorivý charakter uplatnenia týchto prvkov sa paralyzuje, ak sa potenciálne elementy zafixujú ako sémantické príznaky vo význame daného slova. Tak napríklad na význam slovesa *kresliť* sa viaže obsahový prvok ‚zanechávať obraz, stopy‘, ktorý sa už uzoálne aktualizuje napr. v športovom slangu (*krasokorčuliari kreslia povinné figúry*). Na význam slovesa *kresliť* sa viaže ďalší obsahový prvok ‚vyvolať obraz, predstavu‘, ktorý podmieňuje rôzne okazionálne uplatnenia tohto slova:

- a) *Smútok mu kreslí pred očami beznádej.*
- b) *Triezvou myslou si kreslí svoju budúcnosť.*
- c) *Osud kreslí každému životnú dráhu.*
- d) *Svojím správaním si kreslí svoju psychickú vyspelosť.*

Komunikatívna tvorivosť pri použití slovesa *kresliť* v uvedených vetách spočíva v tom, že sa vyhľadávajú kontextové podmienky potrebné na aktualizáciu daného obsahového prvku, pričom sa aktualizovaný význam obohacuje potenciálne o kontextovú sému. Zatiaľ čo sa vo výpovedi (a) kontextová séma nerealizuje, v ďalších výpovediach sa realizuje tak, že kontexty udávajú spôsob priebehu obsahového prvku ‚vyvolávať obraz, predstavu‘: (b) = vyvolávanie predstavy predvídaním, plánovaním; (c) = vyvolávanie predstavy predurčením; (d) = vyvolávanie obrazu vyjadrením. V kontextových sémach sa premietajú tiež len referenčné prvky, a teda sú súčasťou kognitívnej potencie slovného významu čiže obsahu slova. Obsah slova zahŕňa tak súbor všetkých poznaných a poznávaných prvkov pomenovanej entity, z ktorého niektoré sú povýšené a niektoré sa potenciálne povyšujú na rovinu sémantických príznakov.

2. *Poňatie pojmu a lexikálneho významu.* Riešenia otázky vzťahu medzi pojmom a lexikálnym významom vyústili do poznania, že pojem a lexikálny význam nie sú totožné. Ak sa tu predsa vidí zhoda medzi nimi, tak sa zdôrazňuje, že ide o zhodu významu s populárnym, naivným, predvedeckým, významovým, jazykovým atď. pojmom, a nie s logickým pojmom. Rozdiel medzi logickým pojmom a lexikálnym významom spočíva v tom, že význam je „špecificky povrchový aspekt pojmu, ktorý sa prejaví pri spojení pojmu so slovom. Vo význame slova sa totiž odráža iba bežné poznanie sveta“ (Kráľ, 1974, s. 65). Vo význame sa odrážajú všeobecné a zároveň podstatné príznaky predmetu spoznané v spoločenskej praxi, kým logický pojem odráža najvšeobecnejšie a najpodstatnejšie príznaky predmetu alebo javu (Stepanov, 1975, s. 13). Rozlišovanie kvalitatívne odlišných odrážaných príznakov sa opiera o diferenciáciu abstraktného a konkrétneho pojmu v teórii poznania. V abstraktnom pojme sa premieta podstata len v jej zjavnej podobe, konkrétny pojem informuje o tom, „čím podstata skutočne je“ (Černík – Farkašová – Viceník, 1980, s. 77). Odlišnosť týchto dvoch pojmových typov sa motivuje poznatkom o rozličných rovinách podstaty.

Učenie o abstraktnom a konkrétnom pojme sa dá aplikovať i na určenie gnozeologického vzťahu medzi logickým pojmom a lexikálnym významom: lexikálny význam je vo vzťahu k logickému pojmu ako abstraktný pojem ku konkrétnemu. Z tohto hľadiska je oprávnené hovoriť v súvislosti so slovným významom o predlogickom pojme (resp. o pojme s rôznymi vyššie uvedenými prívlastkami). Ide vlastne o to, že sa vydeľujú rôzne pojmové typy na základe klasifikácie pojmov vo vzťahu k rozličným rovinám podstaty, pričom na každej rovine sa vyčleňujú jednotlivé pojmy na princípe vzájomného ohraničenia. Na jednotlivých rovinách musia byť teda situované rovnorodé pojmy a uplatnením princípu vzájomného ohraničenia sa

odhalia systémové vzťahy daného súboru pojmov. Každý pojem je určený tými prvkami, ktoré sú relevantné v sieti vzťahov v systéme, do ktorého sa príslušný pojem zaraďuje. Popri systéme logických pojmov možno zdôvodnene hovoriť o systéme významových pojmov čiže o systéme významov. Pomer medzi oboma pojmi je podobný pomeru medzi „hĺbkovým“ (logickým) korelátom „povrchového“ (jazykového) javu.

Logické a jazykové členenie určitej pojmovej oblasti sa nemôžu úplne prekrývať (okrem prípadu zhody medzi logickým a jazykovým v terminológii). Priezračne sa to prejavuje pri porovnávaní ekvivalentných lexikálnych paradigiem rôznych členení objektívnej reality. V rámci daného jazyka sa vzťah medzi logickým a významovým pojmom v danom aspekte dotýka otázky extenzionálnej vágnosti slovného významu a logického pojmu. Extenzionálna vágnosť pojmu spočíva v tom, že nevieme na základe jeho konštitučných elementov prísne vymedziť hranice triedy prvkov objektívnej reality, pre ktoré zväzok konštitučných elementov daného pojmu platí. Významový a logický pojem sa odlišujú i stupňom extenzionálnej vágnosti: stupeň vágnosti významového pojmu je vždy vyšší ako stupeň vágnosti logického pojmu (tu je ideálom nulová vágnosť). Kacnelsonov formálny pojem sa vyznačuje tým, že obsahuje „najcharakteristickejšie rozlišujúce príznaky, ktoré sú nevyhnutné na vymedzenie a spoznanie predmetu“ (Kacnelson, 1965, s. 18). Treba však dodať, že tieto príznaky nie sú dostačujúce na to, aby sa dala presne vymedziť trieda predmetov, do ktorej spoznaný predmet patrí. Na presnejšie ohraničenie danej triedy treba uskutočniť prechod od významového pojmu k logickému. Z faktu extenzionálnej vágnosti vyplýva, že slovo prostredníctvom významového pojmu len poukazuje na potenciálny okruh denotátov, ktoré prichádzajú do úvahy pri pomenúvanom akte v reči. V tomto zmysle je slovo so svojím významom potenciálnou pomenovacou jednotkou.

Jazykové dorozumievanie na úrovni významových pojmov sa podľa komunikačných potrieb posúva na úroveň logických pojmov, čím sa znižuje, resp. odstraňuje extenzionálna vágnosť významového pojmu. Sú však komunikačné situácie, v ktorých komunikant zámerne využíva extenzionálnu vágnosť významového pojmu, komunikačný efekt dosahuje práve tým, že „nerieši“ navodené napätie medzi logickým a významovým pojmom. Na ilustráciu použijeme opäť sloveso *kresliť*. Môžeme si predstaviť reálnu situáciu, keď niekto kreslí nepochopiteľné obrázky a my sa naňho obraciame s otázkou, čo to vlastne robí. Reálne možnou odpoveďou je veta *Rád si kreslím nezmysly*. Táto výpoveď vzbudzuje pochybnosť, či tu ešte ide o referent „kresliť“ alebo skôr o referent „čmárať“, resp. či vôbec možno považovať „kresliť“ a „čmárať“ za dva referenty (s tým súvisí aj otázka, či slovesá *kresliť* a *čmárať* sú signifikatívne alebo denotatívne synonymá). Vyvolaná pochybnosť odkazuje na možný logický pojem „kresliť“, ktorý by odstránil extenzionálnu neurčitost príslušného významového pojmu. Vzťah medzi významovým a možným logickým pojmom by sa neindukoval, keby sme na našu otázku v opisovanej situácii

dostali napr. odpoveď *Rád si len tak pre seba čmáram*. Komunikačný efekt výpovede *Rád si kreslím nezmysly* spočíva práve v tom, že sa tento vzťah navodzuje: zvyrazňuje sa tým extenzionálna neurčitost významového pojmu ‚kresliť‘, čím sa posilňuje apelatívna funkcia výpovede zameraná na podnecovanie vnímacej aktivity adresáta. Voľba takého kontextu, v ktorom sa explicitne vyjadri extenzionálna vágnosť významového pojmu a zároveň implicitne usúvzťažní významový a možný logický pojem, je prejavom jedného z možných tvorivých spôsobov použitia slova v reči.

3. *Záver: obsah, pojem a lexikálny význam*. Obsah, pojem a lexikálny význam sú relatívne samostatné ideálne objekty, ktoré sa od seba odlišujú množstvom a poznávacou povahou svojich konštitučných prvkov, čím sa podmieňuje ich odlišná funkcia v oblasti myslenia. Ich najvšeobecnejšou spoločnou črtou je to, že sú vedomým poznávacím obrazom entít objektívnej reality. Z tohto všeobecného (gnozeologického) hľadiska možno hovoriť o troch typoch odrazu (porov. Lorenz – Wotjak, 1976 ; tu sa klasifikuje odraz na tieto typy: individuálny, interindividuálny, vedecký a skupinový; slovný význam je interindividuálnym odrazom, t.j. jazykovým pojmom). Z faktu, že ide o vedomé poznávacie odrazy, vyplýva ich pojmová povaha, čím sa zdôrazňuje predovšetkým ich kvalitatívna odlišnosť od nižších foriem odrazu (predstava, vnem, pocit). Treba však diferencovať medzi obsahom na jednej strane a pojmom a významom na druhej strane.

Obsah má síce pojmovú povahu (jeho konštitučné elementy sú pojmovými prvkami), ale nemožno ho považovať za jeden z možných pojmových typov, pretože na rozdiel od pojmov zahŕňa celú sumu poznatkov o príslušnom objekte poznávania, pričom sa tieto poznatky vzťahujú na rôzne roviny podstaty. Určitý pojmový typ charakterizuje však práve to, že ho tvoria len poznávacie prvky z jednej roviny podstaty, a to také prvky, ktoré sú relevantné vo vzťahu k systému, do ktorého sa daný pojmový typ zaraďuje. Obsah (ako kognitívna potencia slovného významu) podmieňuje poznávaciu hodnotu logického a významového pojmu. Obsah implikuje oba tieto typy pojmov a funguje vo vzťahu k nim ako kognitívny základ, na ktorom sa pojem i význam štruktúrujú. Z hľadiska jazykovedného opisu a jazykovednej explanácie slovného významu je dôležité, že isté obsahové prvky podmieňujú určitý aspekt potenciálneho tvorivého použitia slova v reči.

Logický pojem a lexikálny význam sú dva odlišné pojmové typy. Lexikálny význam čiže významový pojem sa vyznačuje oproti logickému pojmu vyšším stupňom extenzionálnej vágnosti v dôsledku toho, že jeho konštitučné elementy zodpovedajú kognitívnym prvkom z nižšej roviny podstaty. Zvýraznenie extenzionálnej vágnosti slovného významu v reči implicitným usúvzťažnením významového pojmu s možným logickým pojmom sa prejavuje ako ďalší aspekt potenciálneho tvorivého použitia slova v reči, pretože sa táto súvzťažnosť navodzuje špeciálne voleným kontextom. Konštitučnými prvkami významového pojmu sú diferenciačné elementy vydelené pomocou lexikálno-paradigmatických korelácií a základné integ-

rálne elementy (o nich možno zatiaľ povedať toľko, že sú to „všeobecne zrozumiteľné“ elementy, t. j. v neodbornej komunikačnej praxi uvedomené poznávacie prvky). Niektoré prvky významového pojmu sa pri použití slova v reči potenciálne potláčajú alebo aktualizujú, resp. sa významový pojem prehodnotí v súlade s novými vyjadrovacími potrebami.

*Vysoká vojenská škola tylového
a technického zabezpečenia
Žilina, Rajecká cesta*

Bibliografia

- ARNOLD, J. V.: Potencialnye i skrytyje semy i ich aktualizacija v anglijskom chudožestvennom tekste. Inostrannyje jazyki v škole, 1979, č. 5, s. 10–14.
- APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Moskva, Nauka 1974. 366 s.
- BLANÁR, V.: Od myšlienkového odrazu k lexikálnemu významu. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 99–116.
- BLANÁR, V.: Lexikálny význam a označovaná skutočnosť v jazykovezemepisnom aspekte. Slovo a slovesnosť, 41, 1980, s. 32–38.
- ČERNÍK, V. – FARKAŠOVÁ, E. – VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava, Pravda 1980. 408 s.
- DOKULIL, M. – DANEŠ, F.: K tzv. významové a mluvnické stavbe vety. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 231–246.
- DOLNÍK, J.: Slovní význam a jeho explikácia. Jazykovedný časopis, 29, 1978, s. 112–122.
- FILIPEC, J.: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961. 383 s.
- Filozofické otázky jazykovedy. Bratislava, Veda 1979. 180 s.
- HJELMSLEV, L.: O základech teorie jazyka. Praha, Academia 1972. 154 s.
- HORECKÝ, J.: O komunikatívnom aspekte vo vzťahu jazyka a myslenia. Jazykovedný časopis, 22, 1971, s. 121–127.
- KACNELSON, S. D.: Soderžanije slova, značeniije i oboznačeniije. Moskva, Nauka 1965.
- KACNELSON, S. D.: Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije. Leningrad, Nauka 1972. 216 s.
- KRÁL, A.: Model rečového mechanizmu. Bratislava, Veda 1974. 188 s.
- LEECH, G.: Semantics. London 1974.
- LORENZ, W. – WOTJAK, G.: Zu einigen Fragen des Zusammenhangs von erkenntnismässigem Abbild und sprachlicher Bedeutung. Deutsch als Fremdsprache, 13, 1976, s. 73–82.
- ONDRUS, P.: Slovenská lexikológia 2. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 90 s.
- SCHMIDT, W.: Deutsche Sprachkunde. 7. Aufl. Berlin, Volk und Wissen 1972. 344 s.
- STEPANOV, J.: Osnovy obščego jazykoznanija. 2. izd. Moskva, Prosveščeniije 1975. 270 s.
- UFIMCEVA, A. A.: Tipy slovesnych znakov. Moskva, Nauka 1974. 203 s.

СОДЕРЖАНИЕ, ПОНЯТИЕ И ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Резюме

В статье показывается, что содержание слова, логическое понятие и лексическое значение представляют собой относительно самостоятельные объекты, самым общим свойством которых является понятийный статус их компонентов. Содержание понимается как когнитивная потенция значения слова, оно включает всю сумму знаний языкового общества об объекте обозначаемом словесным знаком. Составными элементами содержания слова являются и импликационные элементы обуславливающие вторичную номинацию словесного знака и тем самым творческое использование слова.

Логическое понятие относится к лексическому значению как конкретное понятие к абстрактному. В рамках классификации понятий лексическое значение является языковым понятием и его характеризует экстенциональная неопределенность. Экстенциональная неопределенность лексического значения ярко выявляется в сопоставлении с возможным логическим понятием. В определенных случаях говорящий может заведомо имплицитно сопоставить языковое и логическое понятия, чтобы подчеркнуть экстенциональную неопределенность лексического значения. Сопоставление этого типа вынуждает поставить специальный контекст и так мы снова сталкиваемся с творческим использованием слова.

NÁZVY DEJA A NÁZVY VLASTNOSTI V TRANSPOZIČNEJ A NOMINAČNEJ FUNKCII

KLÁRA BUZÁSSYOVÁ

1.1. Abstraktné názvy s významom deja a vlastnosti sa v slovotvorbe všeobecne pokladajú za charakteristické prípady transpozičného typu derivácie, pri ktorom sa pridaním slovotvorného formantu nemení lexikálny význam derivátu oproti významu základového (motivujúceho) slova; mení sa iba slovný druh a toto pretvorenie slovesných alebo adjektívnych základov na substantívum (abstraktné) slúži syntaktickým cieľom. Preto sa niekedy synonymne hovorí o transpozičnej čiže syntaktickej derivácii. M. Dokulil (1962 a, s. 43) v definovaní transpozičného typu odvodzovania vyzdvihol onomaziologický aspekt tohto javu: spredmetnenie deja, vlastnosti spočíva v tom, že pri príznaku (vlastnosti, deji) abstrahujeme od jeho nositeľa a chápeme ho ako samostatne existujúci jav, t.j. nezávislý od substancie. Poľskí autori vďaka tomu, že v poľskej slovotvornej škole má od čias W. Doroszewského tradíciu skúmanie tvorenia slov v úzkom vzťahu so syntaxou, zdôrazňujú pri vymedzení transpozičnej derivácie jej syntaktický dosah (Puzynina, 1978 b; Grzegorzycowa – Puzynina, 1979; Satkiewicz, 1981). Napr. R. Grzegorzycowa a J. Puzynina (op. cit.) transpozičné deriváty definujú ako motivované výrazy, v ktorých formant spĺňa funkciu syntaktickej zmeny bez zmeny lexikálneho významu. V každom prípade fakt je, že pri slovotvornej transpozícii, napr. pri vzniku dejových mien, sa z predikátu stáva meno (predikátová funkcia sa mení na nominálnu). Kolektív autorov *Ruskej gramatiky* (1979) vystihuje sémantický, slovnodruhový i syntaktický aspekt tejto transpozície tak, že o nej hovorí ako o slovnodruhovej slovotvornej (slovotvorno-syntaktickej) transpozícii. Popri nej potom autori rozlišujú slovnodruhovou tvarotvornú transpozíciu a tzv. funkčnú transpozíciu.

1.2. Dôležitosť skúmania tvorenia slov vo vzťahu so syntaxou a skúmania syntakticky relevantných slovotvorných javov, t.j. slovotvorných štruktúr, ktoré možno transformovať na synonymické syntaktické konštrukcie, zdôraznil u nás R. Zimek (1973, s. 315). Poukázal na to, že z hľadiska súčasných syntaktických opisov (najmä transformačno-generatívnych) hranica medzi výpovedou a pomenovaním nie je taká ostrá ako v tradičnej syntaxi, lebo v súčasných syntaktických koncepciách sa predikatívne štruktúry (vety) môžu ľahko transformovať na nepredikatívne (menné), ktoré sa vkladajú do iných viet, a naopak, menné frázy môžu prechádzať do

plných elementárnych štruktúr. Aj z hľadiska teórie nominácie, ktorú v súčasnosti rozvíjajú najmä sovietski bádatelia, sa na najvšeobecnejšej semiologickej rovine konštatuje nielen rozdielnosť, ale aj dialektický vzťah a možnosť prechodu tzv. nominatívnych znakov (slov a slovných spojení v systéme pomenovaní) na predikatívne znaky, t.j. frázy a vety v reči (Ufimceva, 1974; Jazykovaja nominacija, 1977).

1.3. V našom príspevku skúmame dejové mená a názvy vlastností z hľadiska toho, či vo vete, resp. širšie v texte vystupujú v transpozičnej funkcii (t.j. ako transpozičné deriváty, jednotky lexikálnosémanticky identické s motivujúcimi slovesami a adjektívami a vo vete synonymické s predikatívnymi konštrukciami, ktorých nominalizáciou a kondenzáciou vznikli), alebo či ich treba pokladať za produkty lexikálnej derivácie (t.j. za odvodenie novej lexikálnej jednotky, ktorou sa saturujú nominačné potreby jazyka). Skúmame abstraktá utvorené formantmi *-nie/-tie*; *-osť*, ktoré si zachovávajú abstraktný (nekonkretizovaný) význam a v rámci tohto dejového, resp. vlastnostného významu sú interpretovateľné buď ako transpozičné (syntaktické) deriváty, teda zachovávajú si transpozičnú funkciu, alebo nadobúdajú nominačnú funkciu sekundárne, v závislosti od kontextu a v dôsledku sémantickej inovácie (presnejšie v závislosti od istých sémantických faktorov, od vetnočlenskej hodnoty i distribúcie vo vete a v texte). Transpozícia v takomto chápaní sa týka zmien, pretváraní skúmaných na syntagmatickej osi (Honowska, 1979).

1.4. Aktuálnosť výskumu transpozičných derivátov, najmä názvov deja, ale aj názvov vlastností vyplýva z toho, že ide o oblasť tvorenia slov s vysokou produktivitou tvorenia. Vzniká tu množstvo novotvarov, a to tak neologizmov, ktoré sa stávajú súčasťou systému, ako aj okazionalizmov, ktoré ostávajú na úrovni reči. V súčasnosti sa poukazuje na vysoký výskyt transpozičných derivátov v odbornom štýle (Straková, 1980), ale aj v publicistickom štýle (Sambor, 1974). Podľa H. Satkiewiczovej (1981) transpozičné deriváty sú charakteristickým výrazivom troch štýlov: náučného (odborného), publicistického aj knižného. Pohyb v oblasti transpozičných derivátov sa najvýraznejšie prejavuje v odbornom a publicistickom štýle.¹ Používateľ ich potrebuje na pomenovanie nových javov, ale práve v odbornom vyjadrovaní sa markantne uplatňuje služba transpozičných derivátov syntaxi, ktorej predpokladom je, že si tieto deriváty zachovávajú svoj význam oproti základovému slovesu nezmenený. Transpozičné deriváty umožňujú tvoriť jednoduché vety namiesto súvetí, slúžia kondenzácii textu (Straková, 1980; Satkiewicz, 1981). Nezmenenosť významu je aj predpokladom nadväzovacej funkcie transpozičných derivátov (porov. i Straková, 1980; Appelová, 1980). Obidve protichodné tendencie, t.j.

¹ Práve tento sémantický pohyb, výrazná tendencia k sémantickým zmenám spôsobila, že o transpozícii ako o type derivácie sa vedú diskusie. M. Honovská (1979) vyslovila pochybnosti nielen o tom, či jestvuje čistá transpozícia, ale spochybnila i samu potrebu udržať tento pojem. Tento názor pokladáme za extrémny, čiastočne sme sa o riešenie tejto zložitej otázky pokúsili na inom mieste (Buzássyová, 1982).

tendencia k sémantickej zmene premietajúca sa do nominačnej funkcie (lexikálna derivácia) i tendencia abstrákt zachovať si transpozíčný charakter a slúžiť transpozíčnej funkcii (syntaktická derivácia) sú živé, a preto zvýšený záujem bádateľov o výskum transpozíčných derivátov v súčasnej lingvistiky (v derivatológii aj v syntaxi) nie je náhodný. Z generatívnej gramatiky zodpovedá sledovaniu týchto dvoch tendencií prístup N. Chomského (1968) k nominalizáciám z tzv. lexikalistickej pozície. V autorovom rozlišovaní gerundiválnych nominalizácií (verbálnych mien), ktoré sú pravidelné, a preto ich možno pokladať za produkty gramatických transformácií, a odvodených dejových mien (derived nominals), ktoré sú nepravidelné, a preto ich treba vylúčiť z transformačného komponentu gramatiky a treba ich zaradiť do lexikónu, možno vidieť istú analógiu s Kuryłowiczovým rozlišovaním syntaktickej a lexikálnej derivácie (porov. i Panevová, 1980). Zdá sa však, že v slovenčine (a v slovanských jazykoch vôbec) hranicu medzi syntaktickou a lexikálnou deriváciou nemožno jednoducho viesť medzi slovesnými podstatnými menami (verbálnymi menami) ako syntaktickými derivátmi a ostatnými dejovými menami ako lexikálnymi derivátmi. Viaceré deriváty s formantmi *-nie/-tie* môžu vo vete (a v texte) vystupovať ako produkty lexikálnej derivácie a zasa naopak, mnohé dejové mená (napr. utvorené konverziou, s formantmi *-ácia, -ka* a *i.*) môžu v texte vystupovať ako produkty syntaktickej derivácie a v texte sú i synonymicky zameniteľné s verbálnymi menami. V príspevku si všimame obidve spomínané tendencie (k nominácii a k transpozícii) v rámci verbálnych mien a vlastností na *-osť* v odborných a publicistických textoch.²

2.1. Z hľadiska nášho prístupu pokladáme za dôležité rozlišovať slovotvorné, interpretačné parafrázy (rus. podstanovky) a parafrázy syntaktické (textové, kontextové). Túto rozdielnu platnosť parafráz naznačuje M. Honowská (1979); na dvojaký explikačný a transformačný charakter syntagmatických konštrukcií zmyslovo ekvivalentných odvodeným slovám sme poukázali v našej monografii (Buzássyová, 1974, s. 19), pravda, tam hovoríme o slovotvorných a syntaktických transformáciách. Za slovotvorné (interpretačné) parafrázy pokladáme parafrázy, t.j. syntagmatické spojenia slov, vrátane predikačných konštrukcií, ktoré sa používajú na opis, výklad významu odvodených slov. Slovotvorná parafráza je nahradenie odvodeného slova spojením slov obsahujúcim motivujúce (základové) slovo a slovo, ktoré je ekvivalentom slovotvorného formantu, napr. *rybár* – ten, kto loví ryby; *hlupák* – ten kto je hlúpy, hlúpy človek; *spievanie* – fakt (to), že niekto spieva; *smelosť* – fakt (to), že niekto je smelý, bytie smelým. Pomocou slovotvorných parafráz sa deriváty diferencujú na paradigmatickej osi, v systéme. Pomocou slovotvorných parafráz možno interpretovať význam všetkých typov derivátov: mutačných, modifikačných aj transpozíčných.

² Naše doklady sú z recenzií a rozhľadových článkov v novinách (Pravda, Nové slovo), v časopise *Slovenské pohľady* a z dvoch populárnovedeckých diel z odboru literárnej vedy a estetiky (Kuklinková – Zagoršeková – Fischerová, 1980; Lesňák, 1980).

Pod syntaktickou (textovou) parafrázou budeme tu mať na mysli parafrázovanie ako pretvorenie (transformovanie) iných konštrukcií na konštrukcie s verbálnym, prípadne dejovým menom, alebo na konštrukcie s názvom vlastnosti na -osť. Napr.: *Ako kuriozitu možno uviesť pomalú obmenu strojového parku v n.p. Kablo Bratislava.* (tlač) / *Ako kuriozitu možno uviesť fakt (to), že sa pomaly obmieňa strojový park v n.p. Kablo Bratislava.* – *Ide tu o domyslenie mnohých súvislostí / Ide tu o to, domyslieť mnohé súvislosti, ide tu o to, aby sme domysleli mnohé súvislosti.* – *...najadekvátnejšie metódy skúmania poskytuje literárna veda, a to aj pre svoju všestrannú rozpracovanosť...* (R. Lesňák) / *najadekvátnejšie metódy skúmania poskytuje literárna veda, a to aj preto, že je všestranne rozpracovaná...* Ak sú dve vety navzájom parafrázami, musia nutne obsahovať synonymický vzťah, ale nie naopak (Panevová, 1980). Za istých kontextových podmienok, napr. vo vysvetľovaní prístavku (v apozícii) môžu fungovať v texte aj slovtvorné parafrázy. Napr. *Dobry lyžiar, t.j. ten, kto dobre lyžuje, musí ovládať aj iné športy* (porov. Puzyrnina, 1978 a; Horecký, 1981). Porov. i príklad, z ktorého vidieť odkazovacu funkciu verbálnych mien: *Premeny toho, čo sa ľuďom páči v skutočnosti a v umení, teda premeny v samom objekte páčenia sa, závisia od vývoja spoločnosti* (Kuklinková a i., 1980).

2.2. O kondenzácii možno pri tvorení slov hovoriť v dvojakom zmysle: z obsahového hľadiska a na pozadí slovtvorných parafráz možno chápať odvodené slovo vždy ako istú kondenzáciu príslušnej syntaktickej konštrukcie (Dokulil, 1962 b; Kubriakova, 1977; Puzyrnina, 1978). V užšom zmysle – a z toho vychádzame – sú kondenzátmi iba produkty syntaktickej derivácie, t.j. transpozičné deriváty, ktoré v texte vystupujú namiesto vedľajších viet, nahrádzajú ich. V našom prípade skúmame kondenzačnú funkciu dejových mien a názvov vlastností. Medzi prípady kondenzácie ako komplexného syntaktického javu sa zvyčajne zaraďujú aj infinitívne, prídavné a prechodníkové konštrukcie. Zo slovtvorného hľadiska, t.j. z hľadiska pojmu odvodnosti a vzťahu syntakticky prius – posterius je, nazdávame sa, vhodnejšie chápať transpozičné deriváty ako produkty syntaktickej derivácie, nominalizácie a kondenzácie, teda ako kondenzáty, ako jednotky, ktoré vznikali kondenzáciou. J. Mistrík a po ňom A. Appelová (1980, s. 101) nehovoria o kondenzátoch, ale o kondenzátoroch, zastávajú názor, že konštrukcie s kondenzátormi nevznikli kondenzovaním, ibaže sa od iných konštrukcií odlišujú schopnosťou kondenzovať text a tým meniť jeho rytmus. Takáto interpretácia je adekvátnejšia z hľadiska výstavby textu a je oprávnená na základe toho, že vo vete s kondenzátorom možno druhý predikačný vzťah iba pociťovať, je vo vete len implikovaný.

2.3. Aj pojem nominácia možno chápať širšie aj užšie. V širokom zmysle ho chápu sovietski autori v citovanej monografii (Jazykovaja nominacija, 1977), a to ako vytváranie znakových jednotiek vôbec – slov, tvarov aj viet. M. Dokulil a kol. (1980) právom poukazujú na to, že takéto príširoké chápanie prináša terminologické problémy. Vhodnejšie je spájať termín pomenovanie i pomenúvanie (nominácia).

s pomenovacími slovnými druhmi. V súlade s tým je aj bežný terminologický úzus pojmu-termínu nominalizácia – transformácia vety (výpovede) do pomenovania, nominácie (Dokulil a kol., 1980, s. 228–230). Termíny nominácia, nominačná funkcia derivátu tu používame v ešte užšom, špecifickejšom zmysle, ale zároveň rešpektujeme Dokulilovo spájanie termínu nominácie s pomenovacími slovnými druhmi. Nominačnou funkciou abstrakta budeme nazývať jeho fungovanie a platnosť ako samostatnej pomenovacej jednotky (jednej z druhov nominácie). Sú to tie použitia abstrákt, ktoré už nemožno so zachovaním prijatého stupňa synonymity transformovať opäť na vetné, predikačné štruktúry, tie (primárne transpozíčné) deriváty, ktoré sa osamostatnili, izolovali od syntaktických súvislostí a začlenili sa do systému lexikálnych prostriedkov (o emancipácii od syntaktických súvislostí tu vhodne hovorí V. Straková, 1980). Istou terminologickou nevýhodou je to, že termín nominalizácia sa niekedy nepoužíva len na označenie procesu, ale aj jeho výsledného produktu. Tak je to napr. v známej práci Chomského *Remarks on Nominalization* (1968), ale aj u J. Panevovej (1980). Pri našom chápaní potom musíme napr. hovoriť, že ten istý derivát môže vystupovať raz ako zvláštna lexikálna jednotka v nominačnej funkcii, ako nominácia, raz v transpozíčnej funkcii ako vlastná nominalizácia, t.j. produkt syntaktickej derivácie.

2.4. Za istú obdobu nášho rozlišovania abstrákt v transpozíčnej a nominačnej funkcii možno pokladať rozlišovanie gramatickej a lexikálnej platnosti substantív na *-nie*, *-tie* u M. Sotáka (1978). Autor právom chápe verbálne meno ako transformačnú náhradu za učité sloveso, podľa nášho názoru však z tohto chápania nevychádza nevyhnutne chápanie verbálneho mena (slovesného podstatného mena) ako gramatického tvaru slovesa, vyplýva z neho iba transpozíčný, syntaktický charakter derivácie.

3.1. *Abstraktá v transpozíčnej funkcii*. Ako praktické východisko na predbežné a hypotetické odlišenie derivátov v transpozíčnej a nominačnej funkcii sa nám ukázalo ako vhodné syntaktické kritérium, ktoré uvádza v úvodnej časti svojej práce M. Soták (1978) na odlišenie substantív s významom verbálnych mien od substantív v lexikálnej platnosti. Deriváty v transpozíčnej funkcii sa častejšie vyskytujú v platnosti príslovkového určenia, lebo kondenzácii sa spravidla podrobujú vedľajšie vety príslovkové. Naproti tomu o nominačnej funkcii svedčí možnosť použiť skúmané deriváty: 1. v jednočlenných vetách (v titulkoch, v nadpisoch, obsahu kníh a pod.); 2. v syntaktickej platnosti podmetu, priameho predmetu a prívlastku (toto kritérium je iba orientačné, nie je dostatočne spoľahlivé, v hre sú aj iné faktory – pozri ďalej).

3.2. Skúmanie abstrákt v transpozíčnej funkcii (t.j. ako syntaktických derivátov) je súčasťou problematiky, ktorá sa v syntaxi skúma v rámci nominalizácie. Je tu aktuálna tá istá otázka, ktorá zaujíma aj nás: kedy možno nominálnu konštrukciu pokladať za nominalizáciu vo vlastnom zmysle slova (t.j. za synonymný variant závislej predikácie) a kedy má nominálna konštrukcia k slovesnej konštrukcii

voľnejší vzťah (t.j. deverbatívne meno už nie je syntaktickým derivátom slovesa). Podmienkam nominalizácie a najmä kritériám synonymity ako nutnej podmienke parafrázovania venovala pozornosť v rámci funkčného generatívneho modelu češtiny J. Panevová (1980). Keďže pri našej práci nevystačíme iba s intuitívnym chápaním synonymity, pokúsime sa uplatniť, aj keď nie tak prísne, autorkine podmienky pre synonymné vety.

3.2.1. Synonymné vety sa nelíšia:

a) Lexikálnymi jednotkami na nijakej z rovín, okrem výnimiek.

b) Závislostnou štruktúrou na žiadnej rovine. Pripúšťa sa ako výnimka obligátna zmena závislosti (napr. *Keď chvíľku premýšľal, prehlásil. Po chvíľke premýšľania prehlásil.*) Za obligátnu zmenu možno pokladať i premenu prisubstantívneho adjektíva na prislovesnú príslovku. Za takúto zmenu pokladáme aj pridanie subjektu (agensa, nositeľa deja) v parafrázovanej vete oproti vynechanému subjektu deja, resp. „hlbkovo“ intencnému agensu v nominálnej konštrukcii.

c) Synonymné vety sa nelíšia medzi sebou funktormi ani gramatémami (funktory sú vo funkčnom generatívnom opise prostriedky na hlbkové zachytenie sémantického hodnotenia syntaktických vzťahov, napr. príslovkového určenia; gramatémy sú napr. rod, číslo a pod.).

d) Synonymické vety sa nelíšia poradím prvkov, majú rovnaké rozloženie výpovednej dynamickosti (Panevová, op. cit., s. 192). V našich príkladoch sme niekedy museli robiť v parafráze oproti vete s nominálnou konštrukciou menšie slovosledné zmeny. Základné rozloženie výpovednej dynamickosti sa však nemenilo. Za všeobecné podmienky nominalizácie sa pokladá možnosť tvoriť verbálne meno príslušného vidu alebo deverbatívne meno živé v súčasnom jazyku, ako aj indikatívna modalita.

Pomocou metódy parafrázovania možno ukázať, že dejové mená a názvy vlastností majú rozdielnú funkciu v závislosti od toho, že v rozličných, ale niekedy aj v tých istých kontextoch sú výsledkom nominalizácie rozdielnych vedľajších viet.

3.3. Predovšetkým sa poukazuje na potrebu rešpektovať rozdiel medzi prostým konaním nejakej činnosti, faktom konania sa činnosti a spôsobom činnosti (Puzynina, 1969; Z. Topolińska, 1977; Panevová, 1980). J. Panevová (op. cit., s. 129) hovorí o rešpektovaní rozdielu medzi „čisto faktívnymi“ predikáciami pripojenými spravidla spojkou *že* a predikáciami, kde je čistá faktívnosť modifikovaná spôsobom vykonania akcie. Vedľajšia predikácia je tu uvedená spojkou *ako*. Tieto dva významy sa však môžu zlievať. Porov. napr. parafrázu vety

(1) *Páči sa mi reakcia Petra.*

Páči sa mi, ako zareagoval Peter. Páči sa mi spôsob, ako zareagoval Peter.

Tu podľa J. Puzyniny spôsob je blízky prasto priebehu akcie.

Faktívny zmysel má vedľajšia veta, z ktorej možno odvodzovať dejové meno vo vetách (2), (3).

(2) ...ide o **relativizáciu** teórie, lebo do poznávacieho procesu vchádzajú zvonku teoretické poznatky jednotlivých vedných disciplín. (tlač)

...ide o to (o fakt), že sa teória **relativizuje**, lebo do poznávacieho procesu...

(3) Kritici marxizmu dokazujú, že „**absolutizovanie**“ vývoja vedie k ekonomickému determinizmu a technologizmu. (tlač)

Kritici marxizmu dokazujú, že to (fakt), že sa **absolutizuje** vývoj, vedie k ekonomickému determinizmu a technologizmu.

Pomocou vedľajšej vety, ktorá má faktívny zmysel, možno parafrázovať aj vety s nominálnou konštrukciou obsahujúcou abstraktum s formantom -osť, ktoré možno chápať ako statický príznak, vlastnosť, resp. stav. Zbliženie významu vlastnosti a stavu existuje vtedy, keď derivát je motivovaný trpným prídavným (porov. Sambor, 1974).

(4) Upozornil na **prítomnosť** niektorých znakov nadrealistickej poetiky v rozsiahlej pásmovej kompozícii Nioba matka naša. (tlač)

Upozornil na to, (na fakt), že v rozsiahlej pásmovej kompozícii Nioba matka naša sú **prítomné** niektoré znaky nadrealistickej poetiky.

(5) Na Rosenbaumove vývody organicky nadväzuje príspevok Zdenka Kasáča, ktorý sa uprel na „zjavnú blízkosť ranej Horovovej poézie s básnickým hnutím nadrealizmu“ s poukazom aj na ich esenciálnu **odlišnosť** a teda aj **nezlučiteľnosť**. (tlač)

...s poukazom aj na to, že (Horovova poézia a básnické hnutie nadrealizmu) sú esenciálne **odlišné** a teda aj **nezlučiteľné**.

Parafráza s faktívnou vedľajšou vetou dokazuje transpozičnú a kondenzačnú funkciu nominálnej konštrukcie s vlastnostným a stavovým abstraktom vtedy, keď táto nominálna konštrukcia má platnosť príslovkového určenia príčiny (6) alebo je súčasťou časovej, prípadne podmienkovej príslovkovej vety (7):

(6) ...najadekvátnejšie metódy skúmania predstavuje literárna veda a to pre svoju všestrannú **rozpracovanosť**, hoci doteraz orientovanú prevažne na textovú podobu takéhoto prejavu. (R. Lesňák)

...najadekvátnejšie metódy skúmania predstavuje literárna veda a to preto, že je všestranne **rozpracovaná**, hoci doteraz je orientovaná prevažne na textovú podobu takéhoto prejavu.

(7) Napríklad na ústnom prejave pôsobí neprirodzene jeho umelecký štýl vtedy, keď sa predstiera jeho **improvizovanosť**, hoci je zrejmé, že je formulovaný ako písaný. (R. Lesňák)

...keď sa predstiera, že je **improvizovaný**, hoci je zrejmé, že je formulovaný ako písomný.

Ak text tvorí súvetie s niekoľkými dejovými, resp. verbálnymi menami ako súčasťami konštrukcií, ktoré sú v priraďovacom vzťahu, treba pri premene jedného dejového mena na vedľajšiu predikáciu premeniť aj druhé meno. V opačnom prípade by vznikla nesúrodá veta:

(8) Nesúvisí to už s pokrokovým **prebojúvaním** práva človeka na slobodu tvorby a vkusu, ale s **teoretickou obhajobou** individualistickej svojvôle a spoločenskej nezodpovednosti v umení. (Kuklinková a i.)

Nesúvisí to už s tým, že **sa pokrokovovo prebojujú** práva človeka na slobodu tvorby a vkusu, ale s tým, že **sa teoreticky obhajuje** individualistická svojvôľa a spoločenská nezodpovednosť.

3.4. Spôsob činnosti ako sémantickú modifikáciu transpozičného významu dejoiného mena možno dokázať parafrázovaním s vedľajšími predikáciami uvedenými spojkou *ako*, synonymicky zameniteľnou so spojovacím výrazom *akým spôsobom*:

(9) *Aby sme sa presvedčili, že je to tak, musíme si znovu vziať na pomoc dejiny, všimnúť si podrobnejšie vývoj pojmu krásna.* (Kuklinková a i.)

...všimnúť si podrobnejšie, **ako (akým spôsobom) sa vyvíja** pojem krásna.

(10) *V stati Moderný kritik nesúhlasí s hodnotením názorovej zmeny Michala Považana na nadrealizmus u Mikuláša Bakoša.* (D. Okáli)

...nesúhlasí s tým, **ako (akým spôsobom) hodnotí** názorovú zmenu Michala Považana na nadrealizmus Mikuláš Bakoš...

Spôsobový význam môže byť vyjadrený i lexikálne, osobitnou lexémou „spôsob“, ktorá sa v kontexte spája s verbálnym menom:

(11) *Pravdaže, treba zistiť moment i spôsob tohto skresľovania, aby sme ho [toto zrkadlo] mohli chápať ako svedectvo a za jeho pomoci dopátrať sa pravdy.* (I. Kusý)

Pravdaže, treba zistiť kedy (v ktorom momente) a ako (akým spôsobom) [toto zrkadlo] skresľuje, aby sme ho mohli chápať ako svedectvo... (Tu vidieť, že v parafráze bolo treba doplniť agensa deja.)

Spôsobová modifikácia činnosti vyjadrenej verbálnym menom môže byť signalizovaná v parafráze aj odkazovacími výrazmi *tým, tak, takým spôsobom* v hlavnej vete, pričom vedľajšia (závislá) predikácia je uvedená spojkou *že*.

(12) *Literárny prejav, ktorý vzniká využívaním výrazových vlastností umeleckého štýlu, je preto v zásade tiež iba jeden.* (R. Lesňák)

Literárny prejav, ktorý vzniká tak, (takým spôsobom), že sa využívajú výrazové prostriedky umeleckého štýlu, je preto v zásade tiež iba jeden.

Spôsobová modifikácia sa zásadne vyskytuje pri verbálnych a dejových menách. Pri názvoch vlastnosti sa môže vyskytovať vtedy, keď sú súčasťou nominálnej konštrukcie, ktorá je determinantom slovesa obligátne vyžadujúceho doplnenie nejakým prvkom, ktorý má platnosť adverbialného určenia spôsobu.

(13) *Súčasne však [umelecký prednes] ako osobný príhovor k ľuďom umožňuje priblížiť sa k nim, zapôsobiť na nich svojou bezprostrednosťou, získavať ich pre pokrokové idey i pre čínorodú aktivitu na prospech celej spoločnosti.* (R. Lesňák)

...umožňuje priblížiť sa k nim, zapôsobiť na nich tým, že je bezprostredný, umožňuje získavať ich...

Nominálna konštrukcia i príslušná vedľajšia predikácia sú tu odpoveďou na otázku *ako*.

3.5. Existujú i viacznačné, resp. v chápaní niektorých bádateľov homonymné nominálne konštrukcie s verbálnym menom, ktoré sú nominálnymi náprotivkami faktívnych aj spôsobových viet (porov. Puzynina, 1969; Panevová, 1980). Podľa J. Panevovej (op. cit., s. 129) veta

(14) *Rýchle **vybavenie** mojej žiadosti ministerstvom ma prekvapilo* je náprotivkom dvoch viet:

*To, že ministerstvo moju žiadosť rýchlo **vybavilo**, ma veľmi prekvapilo.*

*To, ako ministerstvo moju žiadosť **rýchlo vybavilo**, ma veľmi prekvapilo.*

Z nášho materiálu môžeme uviesť tieto prípady dvojznačnosti nominálnych konštrukcií:

(15) *Ako kuriozitu možno uviesť **pomalú obmenu** strojového parku v n.p. Kablo Bratislava.* (tlač)

*Ako kuriozitu možno uviesť **to (fakt)**, že sa **pomalý obmieňa** strojový park v n.p. Kablo Bratislava.*

*Ako kuriozitu možno uviesť **to, ako pomaly sa obmieňa** strojový park v n.p. Kablo Bratislava.*

Dvojznačné chápanie je možné aj vo vetách (16), (17):

(16) *Preto sa treba pozrieť na Slovenské pohľady aj z hľadiska **striedania** generácií a vývinových smerov v nich.* (I. Kusý)

*Preto sa treba pozrieť na Slovenské pohľady aj z hľadiska toho, že sa v nich **striedali** generácie a vývinové smery.*

*Preto sa treba pozrieť na Slovenské pohľady aj z hľadiska toho, **ako sa v nich striedali** generácie a vývinové smery.*

(17) *Napriek všetkým výhradám treba si vysoko ceniť spomínanú odvahu, s akou autor bojuje proti literárnemu gýču, i jeho **otvorené, nebojácne** vystupovanie.* (D. Okáli)

*...treba si vysoko ceniť spomínanú odvahu, ...i to, že **otvorene, nebojácne** vystupuje;*

*...treba si vysoko ceniť spomínanú odvahu, ...i to, ako **otvorene a nebojácne** vystupuje.*

Vo vete (17) spôsobová modifikácia činnosti je signalizovaná kontextom – príslovkami *otvorene, nebojácne* (zmena adjektíva na príslovku je obligátnou závislostnou zmenou sprevádzajúcou nominalizáciu).

3.6. Okrem spomínanej dvojznačnosti treba upozorniť na to, že slovo *ako* môže vo vetnej sémantike nadobúdať aj platnosť faktívnej spojky *že*; vtedy vedľajšie vety uvedené obidvoma týmito výrazmi sú čisto výrazovými variantmi, prípadne synonymnými vyjadreniami jedného významu (Puzynina, 1969; Topolińska, 1977; Panevová, 1980).

(18) *Počula som **otváranie** dverí.*

*Počula som, **ako** ktosi **otvára** dvere.*

***že** ktosi **otvára** dvere.*

(19) *Namiesto nej je tu vzostupná línia myšlienkovvej tenzie, ktorú Puškáš dosahuje **premýšleným nahusťovaním** rôznorodých „banálnych“ motivických segmentov na princípe významového kontrastu.* (A. Halvoník)

...ktorú Puškáš dosahuje tým, **ako premýšlene nahusťuje...**; že **premýšlene nahusťuje...**

3.7. Keď je v hlavnej (podkladovej) vete predikát so želacou alebo žiadacou modalitou (napr. *ide o, žiada sa a pod.*) a nominálne konštrukcie s verbálnym menom majú syntakticky postavenie predmetu (intenčného paciensa), bývajú synonymicky zameniteľné s infinitívnymi konštrukciami a s vedľajšími vetami uvedenými spojkou *aby* (k synonymickej zameniteľnosti týchto konštrukcií porov. i Panevová, op. cit., s. 133).

(20) *Naozaj tu ide o veľa: **o domyslenie** mnohých súvislostí doby, o sebakritiku aj kritiku a hlavne – o konkretizovanie generačného ideálu.* (A. Halvoník)

*Naozaj tu ide o veľa: **domyslieť** mnohé súvislosti doby,...*

*Naozaj tu ide o veľa, o to, **aby sa domysleli** mnohé súvislosti doby...*

(21) *Realizácia tejto akcie si vyžaduje **premiestnenie** oplotenia na vlastné zemné teleso skládky.* (tlač)

*Realizácia tejto akcie si vyžaduje **premiestniť** oplotenie...*

*Realizácia tejto akcie si vyžaduje, **aby sa premiestnilo** oplotenie...*

4.0. *Verbálne mená a názvy vlastností v nominačnej funkcii.* Pri verbálnych menách a názvoch vlastností, ktoré už nemožno kvalifikovať ako deriváty v transpozíčnej funkcii, sledujeme najmä kontextové dôsledky toho, že derivát sa oproti svojmu motivujúcemu slovesu (resp. adjektívu) osamostatnil. Pritom v analyzovanom materiáli (výrazivo z odboru literárnej vedy a estetiky) sémantika derivátu a motivujúceho slova ostáva celkom blízka. Kontextovým a textovým prejavom nominačnej funkcie skúmaných derivátov je to, že ich slovotvornú (interpretačnú) parafrázu nemožno preniesť na syntaktickú a textovú rovinu a urobiť z nej textovú parafrázu. Pokus o parafrázovanie, o náhradu nominálnej konštrukcie s verbálnym menom alebo názvom vlastnosti vedľajšou vetou, vedie k ťažkopádnym, neprijateľným vetám, alebo ide o pozíciu vo vete, pre ktorú nie je charakteristická zameniteľnosť nominálnej konštrukcie s vedľajšou vetou.

4.1. Predovšetkým sú to použitia abstraktných názvov dejov alebo vlastností v nadpisoch (diel, kapitol, podkapitol) textov. Funkcia nadpisu – výstižnosť a stručnosť – blokuje možnosť uplatnenia parafrázy vedľajšou vetou, t.j. vyjadrenie explicitnou nekondenzovanou konštrukciou. Napr.:

(22) **Ponorné čítanie.** *Zborník interpretácií o diele Pavla Horova.* (názov recenzie v tlači)

(23) **Dramatické a žánrové aspekty umeleckého prednesu. 1. Osobitosti prednesu poézie. 2. Odlíšnosti prednesu prózy.** (R. Lesňák; – názov kapitoly a podkapitol)

Parafrázovanie vedľajšou vetou vo všetkých týchto a podobných príkladoch je funkčne aj z hľadiska výstavby vety a textu neprípustné:

**To, že sa ponorne číta. *To, že prednes prózy je odlišný, sa odlišuje.*

4.2. Za ďalší prípad výskytu abstrákt v nominačnej funkcii možno pokladať názvy metajazykových pojmov, termíny ako kategórie istej vednej disciplíny, vyjadrujúce svojím významom vedecké pojmy; je to podľa A. A. Ufimcevej (1974, s. 113) jeden z podtypov abstraktných mien. Názvy spredmetnených vlastností a dejov (procesov a stavov) sa vyskytujú v nominačnej i transpozičnej funkcii, názvy rodových pojmov a termíny – pojmy rozličných vedných oblastí – fungujú pravdepodobne prevažne v nominačnej funkcii. Fungovanie abstraktných názvov vlastností s formantom *-osť*, ale aj verbálnych mien ako pojmov istých vedných disciplín je pochopiteľné, keď si uvedomíme veľký podiel týchto výrazov pri pomenúvaní príznakov a kategórií. J. Horecký (1976) pri opise typov pomenovaní príznakov a kategórií uvádza typ so slovtvorným formantom *-osť* na prvom mieste. Z našej excerpovanej literatúry o umeleckom prednese (literárnovedná terminológia) sú to napr. termíny-názvy kategórií *komunikatívnosť prednesu, pôsobivosť umeleckého prednesu, melodickosť a zvukovosť hlasového prejavu, zacielenosť výpovede* a pod. Porov. napr.:

(24) *Osobitne sa sleduje **melodickosť a zvukovosť** hlasového prejavu...* (R. Lesňák)

(25) *Namiesto krásy sa teda hlavným problémom stala **umeleckosť*** (Kuklinková a i.)

Zreteľný prípad uplatnenia abstrákt v nominačnej funkcii (ako pomenúvaní pojmov-termínov) predstavujú v odborných textoch nominálne konštrukcie ako súčasť viet, ktorými sa daný pojem definuje, prípadne vykladá. Porov.:

(26) *Súčasne sa v nej zachováva i moment rozumnej, racionálnej **hlbavosti ako spôsobu prenikania k podstate vecí.***

(27) *Väčšie alebo menšie rešpektovanie všetkých týchto momentov „vnútornej“, „zodpovedajúcej“ a „univerzálnej“ miery dáva istú kvantitatívnu charakteristiku, **dokonalosť predmetu.*** (Kuklinková a i.)

(28) [Marxistická estetika] *...predpokladá na dnešnom stupni poznania za možné vedecky vymedziť ako svoj predmet skúmania istý špecifický vzťah človeka k svetu, **nazývaný estetickým osvojením.** Je to istý druh duchovnopracovnej aktivity človeka ako spoločenskej bytosti, ktorá vystupuje v podobe reálnej pretvárajúcej estetickej činnosti a estetického vedomia.* (Kuklinková a i.)

Nominačnú funkciu môžu mať nielen vlastné pojmy – termíny, ale aj iné výrazy, a abstraktá sú ich podstatnou zložkou, ktoré tvoria súčasť odborného a niekedy (pri nadužívaní) odbornického vyjadrovania. Napr.

(29) *Vecnosť, prísne **konkretizovanie pohľadu** platili o všetkých diskutéroch.* (tlač)

(30) *Že je to tak, o tom svedčia úspechy slovenskej románovej tvorby a sčasti i drámy, hoci práve tu treba hľadať novú, vyššiu **konfliktnosť.*** (tlač)

4.3. O uplatnenie abstrákt v nominačnej funkcii ide aj pri enumerácii. Napr.:

(31) *Je to cesta od pozorovateľskej nezúčastnenosti k tvorivej účasti, cesta, na konci ktorej by mal byť svet v jeho reálnej celistvosti, protirečivosti, rôznorodosti a pohybe.* (A. Halvoník)

(32) *...Mohli by sme nostalgicky ulpievať na strácajúcej sa malebnosti starého vidieckeho života, akou bola pôsobivá ľudová architektúra, pestrosť poplátaných políček s koníkmi na úvrati, bujarosť zvykov a zábav, štýlovosť nenarušená civilizáciou.* (tlač)

V príkladoch (31), (32) podobne ako v predchádzajúcich prípadoch nehovoríme o uplatnení nominačnej funkcie preto, že by bola porušená sémantická blízkosť medzi nimi a motivujúcimi adjektívami a slovesami, ale preto, lebo v príslušných kontextoch nie je možná synonymická zameniteľnosť nominálnej konštrukcie s verbálnym menom alebo názvom vlastnosti vedľajšou vetou. Zdá sa, že na to, či derivát vystupuje v kontexte v nominačnej alebo transpozičnej funkcii, vplýva viac faktorov súčasne: význam (sémantická stránka), vetnočlenské postavenie i distribúcia v texte (napr. začiatkové alebo koncové postavenie vo vete, v texte). Napr.:

(33) *Namiesto krásy sa teda hlavným problémom stala umeleckosť.*

Nominačná funkcia abstrakta *umeleckosť* vyplýva z onomaziologickej (i logicko-sémantickej) podstaty transpozície – príznak (tu vlastnosť) sa chápe abstrahovane od svojho nositeľa, osamostatňuje a hypostazuje (zvecňuje) sa, ide o pomenovanie príznaku ako kategórie istej vednej disciplíny. Toto osamostatnenie sa vo vete prejavuje i pozične, v koncovom postavení. Vetnočlensky (a morfológicky) podporuje nominačnú funkciu to, že abstraktum stojí v pomenovacom páde (v nominatíve) a aj má platnosť podmetu. Všetky tieto faktory dohromady blokujú možnosť synonymickej zameniteľnosti vedľajšou vetou a spôsobujú teda, že derivát nechápeme ako produkt nominalizácie a kondenzácie. Vo vete (24) *Osobitne sa sleduje melodickosť a zvukovosť hlasového prejavu* ide o nominačnú funkciu preto, lebo prvé abstraktum by sme ešte mohli pretvoriť na vedľajšiu vetu, ale druhé nie je transpozičným, lež mutačným derivátom. *Zvukovosť hlasového prejavu* = zvukové kvality hlasového prejavu. Slovo *zvukovosť* nie je tu názvom vlastnosti abstrahovanej od nositeľa, lež nositeľom vlastnosti, pričom nositeľ je tu abstraktný, podobne ako napr. pri abstraktách *hlúposť, hlúposti* vo význame hlúpe skutky, hlúpe reči (porov. Dokulil, 1962; Puzynina, 1978 b; Buzássyová, 1982, v tlači); J. Samborová (1974) nazýva takéto deriváty „nomen attributivum“. Pri parafrázovaní vety (24) by potom nebola dodržaná naša prvá podmienka synonymity, to, že sa parafrázy nelíšia lexikálnymi jednotkami, a ani slovosled. Porov. *Osobitne sa sleduje, či hlasový prejav je melodický, a zvukové kvality hlasového prejavu.*

Podmienka synonymity – nepridávanie prvkov – sa nemôže často dodržať preto, lebo vo vete s verbálnym menom alebo názvom vlastnosti je priradovací vzťah a je tu použitý nejaký odkazovací prostriedok, ktorý pri parafrázovaní explicitnou predikáciou nemôže ostať. Musí sa zrušiť pronominalizácia. Aj to spôsobuje, že v danom kontexte je vhodná iba nominálna konštrukcia, hoci iné prekážky na prenesenie

slovotvornej parafrázy na textovú rovinu, a teda nahradenie verbálneho mena konštrukciou s vedľajšou vetou nie sú. Porov.

(34) *V prvých (mikrozáberoch) sa reprodukuje **dianie**, v druhých sa opisuje jeho historické pozadie.* (V. Kochol)

*V prvých (mikrozáberoch) sa reprodukuje **to, čo sa deje**, v druhých sa opisuje historické pozadie **toho, čo sa deje**.*

Náhrada abstrakta v podmetovom postavení vedľajšou vetou nie je možná ani vtedy, keď je toto abstraktum určené zložitejším prívlastkom. Napr.

(35) *Tradičná slovenská, v podstate lyrická ufnukanosť, hyzdiaca aj epickú prózu, ostáva takto mimo Habajovho zorného uhla.* (V. Kochol)

Keď je verbálne meno alebo názov vlastnosti v prívlastkovom postavení, prevláda pri ňom nominačná funkcia, náhrada vedľajšou vetou nie je možná, alebo je možná len za cenu porušenia závislostných vzťahov (nedodržiava sa tak jedna podmienka synonymity). Napr.

(36) *Skutočný **proces odštiepenia** umenovied ako teórií jednotlivých druhov umenia od filozofie sa však začína až v renesancii.* (Kuklinková a i.)

(37) *Preto Puškášova próza... si zachováva aj živú dynamiku vnútornej protirečivosti.*

...si zachováva aj živú dynamiku tým, že je vnútorne protirečivá.

(V podkladovej vete prívlastok sa vzťahuje na substantívum *dynamika*, v kvázisynonymnej vete s vedľajšou vetou sa prívlastok vzťahuje na substantívum *Puškášova próza*.)

V predmetovom postavení sa skúmané abstraktá vyskytujú v nominačnej i transpozičnej funkcii. Porov. napr. abstraktum *pôvodnosť* v nasledujúcich príkladoch:

(38) *...aby dokázal zachovať si svoju vlastnú pôvodnosť v nenápadnej ale zato prirodzenej básnickej sebatotožnosti.* (tlač)

Tu ide o nominačnú funkciu, parafráza by bola len kvázisynonymná, lebo by sa do nej nedostali prívlastky „svoju vlastnú“:

...aby dokázal, že je pôvodný v nenápadnej, ale zato prirodzenej básnickej sebatotožnosti.

(39) *A práve tento moment, pôvodnosť a uvedomelosť Horovovej poézie zvýraznila už pred zrodom tohto zborníka syntetická úvaha Miloša Tomčíka.* (tlač)

A práve tento moment, to, že Horovova poézia je pôvodná a uvedomelá, zvýraznila už pred zrodom... = transpozičná funkcia.

Aj vo viacerých príkladoch, ktoré sme uviedli na ilustrovanie transpozičnej funkcie derivátov, mali tieto deriváty z vetnočlenského hľadiska predmetové postavenie. Súvisí to s tým, že faktívne vety majú zväčša platnosť predmetových vedľajších viet, nahrádzajú abstraktum v nominálnej konštrukcii vo funkcii predmetu.

5. Záver. V príspevku sme sa pokúsili ukázať najmä kontextové podmienky transpozičnej a nominačnej funkcie abstrákt – verbálnych mien a názvov vlastnosti.

Menej pozornosti sme venovali sémantickým zmenám pri transpozícii sloviess a adjektív do substantíva. V skúmaných odborných textoch (literárna veda a estetika) sa totiž vyskytuje ako hlavná potreba pomenovať príznaky ako vlastnosti, kategórie, pomocou ktorých sa klasifikujú a hodnotia rozličné druhy umeleckých diel, textov, aj individuálne umelecké prejavy. Pri názvoch týchto kategórií sémantický posun oproti motivujúcim slovesám a adjektívam je minimálny. Ukázali sme, v ktorých prípadoch možno a v ktorých nemožno slovotvornú (interpretačnú) parafrázu preniesť na vyššiu, t.j. syntaktickú a textovú rovinu a urobiť z nej textovú parafrázu. Prípady, keď derivát vystupuje v nomináčnej funkcii, sú práve tie, ktoré vyžadujú iba nominálnu konštrukciu, ktorú nemožno nahradiť parafrázou s vedľajšou vetou.

Predbežne sme obišli otázku valenčných vlastností dejových mien i názvov vlastností ako transpozičných derivátov aj ako samostatných pomenovacích jednotiek. Hoci táto problematika s našou témou úzko súvisí, predstavuje celý komplex problémov (porov. napr. Novotný, 1979), vyžaduje si osobitný výskum. Tu iba upozorňujeme, že skúmanie spájateľnosti dejových mien a názvov vlastností vo vete a zmien v ich valencii oproti valencii motivujúcich sloviess a adjektív je potrebné aj preto, že jazyk tu nie je nemenný, komunikačné potreby vyvolávajú zmeny v norme v oblasti spájateľnosti.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepškova 26*

Bibliografia

- APPELOVÁ, A.: Syntaktická kondenzácia ako jav textovej výstavby. *Slovenská reč*, 45, 1980, s. 97–103.
- BUZASSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava, Veda 1974. 240 s.
- BUZASSYOVÁ, K.: Vztah slovotvorného a lexikálneho významu transpozičných derivátov. *Slovo a slovesnosť*, 41, 1980, s. 127–130.
- BUZASSYOVA, K.: Vzaimootnošenie medzi slovoobrazovateľným i leksičeským značeniami transpozicionnych proizvodnych. In: *Recueil linguistique de Bratislava*. 6. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1982 s. 35–53.
- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962 a. 264 s.
- DOKULIL, M.: K vzájemnému poměru slovotvorby a skladby. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica. Slavica Pragensia*. 4. Red. V. Barnet a i. Praha, Universita Karlova 1962 b, s. 369–376.
- DOKULIL, M. A KÖL.: Významné sovětské dílo o teorii pojmenování. *Slovo a slovesnosť*, 41, 1980, s. 228–235; s. 314–320.
- GRZEGORCZYKOVA, R. – PUZYNNINA, J.: Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1979. 325 s.
- HONOWSKA, M.: Ewolucja metod polskiego słowotwórstwa synchronicznego (w dziesięcioleciu 1967–1977). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Ossolineum 1979. 76 s.
- HORECKÝ, J.: Pomenovanie príznakov a kategórií. *Slovenská reč*, 41, 1976, s. 129–133.
- CHOMSKY, N.: Remarks of Nominalization. [Rozmn.] Indiana University 1968. 35 s.
- Jazykovaja nominacija. (Vidy naimenovanij.) Red. B. A. Serebrennikov – A. A. Ufimceva. Moskva, Nauka 1977. 360 s.
- KUBRIAKOVA, E. S.: Teorija nominacij i slovoobrazovanije. In: *Jazykovaja nominacija. Vidy naimenovanij*. Red. B. A. Serebrennikov – A. A. Ufimceva. Moskva, Nauka 1977, s. 222–303.

KUKLÍŇKOVÁ, T. – ZAGORŠEKOVÁ, M. – FISCHEROVÁ, A.: Estetika a estetická výchova. Bratislava, Obzor 1980. 408 s.

KURYŁOWICZ, J.: Dérivation lexicale et dérivation syntaxique. Bulletin de la Société linguistique de Paris, 37, 1936, s. 79–92. [Ruský preklad]: Očerki po lingvistike. Moskva, Izdatelstvo inostrannoj literatury 1962, s. 57–70.

LESŇAK, R.: Umenie žívého slova (O hlasovej a rozhlasovej tvorbe). Bratislava, Veda 1980. 280 s. (Umenie žívého slova (O hlasovej a rozhlasovej tvorbe). Bratislava, Veda 1980. 280 s. hodnosti doktora filologických vied.) Praha, Univerzita Karlova 1979.

PANEVOVÁ, J.: Formy a funkce ve stavbě české věty. Praha, Academia 1980. 224 s.

PUZYŇNINA, J.: Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (slowotwórstwo, semantyka, skladania). Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1969. 205 s.

PUZYŇNINA, J.: O relacjach derywatów do ich podstaw i peryfraz slowotwórczych. Poradnik językowy 1978 a, č. 3, s. 93–98.

PUZYŇNINA, J.: Transpozycja, mutacja, modifikacja. Poradnik językowy, 1978 b, č. 5, s. 195–199.

SAMBOR, J.: Z zagadnień semantyki derywatów rzadkich. In: Tekst i język. Problemy semanticzne. Red. M. R. Maynowa. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Ossolineum 1974, s. 271–298.

SATKIEWICZ, H.: Rzeczownikowe innowacje slowotworcze typu transpozycyjnego we współczesnym języku polskim. Slavica Slovaca, 16, 1981, s. 287–291.

STRAKOVÁ, V.: K morfosémantické analýze substantiva verbálního (na materiále češtiny a ruštiny). In: Studie ze slovanské jazykovědy. 3. Red. H. Běličová. Praha, Kabinet cizích jazyků 1980, s. 65–106.

SOTÁK, M.: Dejové substantiva v slovenčine a v ruštine. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 196 s.

НАЗВАНИЯ ИМЕН ДЕЙСТВИЯ И ИМЕН СВОЙСТВА В ТРАНСПОЗИЦИОННОЙ И НОМИНАТИВНОЙ ФУНКЦИИ

Резюме

В статье анализируются названия действия и названия свойства (образованные при помощи формантов *-ние/тие, -ость*) из точки зрения того, выступают-ли в предложении и в тексте в функции транспозиции (т.е. как транспозиционные единицы идентичные по своему лексическому значению с мотивирующими глаголами или прилагательными и в тексте синонимичные с предикативными конструкциями, посредством номинализации которых они возникли), или являются-ли продуктами лексической деривации (т.е. новыми лексическими единицами). В этом другом случае исследуемые единицы служат номинативным требованиям языка. Номинативная функция исследуется автором как вторичная, зависящая от контекста (точнее от определенных семантических факторов, от значимости деривата как члена предложения и от распределения в предложении и в тексте).

Применяя метод перифразирования, автор показывает, когда имена действия и имена свойства как транспозиционные производные имеют значение действия (исходной является «фактивная» предикация), и когда имеет место модификация «способ действия».

Автор определяет следующие позиции текста, характерные для применения номинативной функции: 1. заглавие; 2. наименование метаязыковых понятий-терминов как категорией определенной научной дисциплины; 3. перечисление.

TYPOLOGICKÉ ASPEKTY LINEARIZÁCIE

VIKTOR KRUPA

V článku sa uvažuje o činiteľoch, ktoré sú relevantné pre linearizáciu troch základných vetných členov, a to podmetu (S), slovesného prísudku (V) a priameho predmetu (O).

Za takéto činitele pokladáme vetnú hĺbku, kognitívny zreteľ a relatívnu štruktúrnú nezávislosť. Rozličné typy linearizácie, t.j. SVO, SOV, VSO, VOS, OSV a OVS vyhovujú týmto činiteľom v nerovnakej miere. V závere štúdie overujeme hypotézu týkajúcu sa štatistickej korelácie medzi výskytom jednotlivých linearizačných typov v jazykovom univerze a stupňom ich zhody s uvedenými činiteľmi.

Všeobecne sa predpokladá, že napriek nespornej typologickej rozmanitosti sa vo všetkých jazykoch vyskytujú štruktúrne pravidelnosti, ktoré sú výsledkom pôsobenia istých univerzálnych činiteľov. Tieto činitele sú aspoň čiastočne usporiadané (hierarchizované), a niektoré pôsobia v protichodnom smere. Pretože si môžu protirečiť, ani jeden jazyk nemôže plne vyhovovať všetkým faktorom, ktoré prichádzajú do úvahy. Naopak, jednotlivé jazyky im nevyhnutne vyhovujú v nerovnakej miere. Predpokladáme, že vyšší stupeň konformity má za následok častejší výskyt daného linearizačného typu medzi jazykmi sveta.

Štruktúra jednoduchej vety je predmetom zvýšeného záujmu typologického skúmania. Mnohí jazykovedci pokladajú syntax za centrálnu zložku typológie; sémantika odráža vonkajšiu skutočnosť a fonetika zasa podlieha zákonitostiam hovorenia a počúvania (Lehmann, 1978, s. 5). To však neznamená, že syntax je úplne autonómna. Uplatňujú sa v nej činitele, ktoré pôsobia univerzálne a nie sú viazané na konkrétny jazyk. Pretože tieto činitele sa môžu navzájom rušiť, ako sme už spomínali, ich spojené pôsobenie vedie v rozličných jazykoch k nerovnakej výslednej rovnováhe.

Jadro prechodnej slovesnej vety pozostáva zo slovesného prísudku (V), podmetu (S) a priameho predmetu (O). Z čisto kombinatorického hľadiska tieto tri prvky sa dajú linearizovať šiestimi rozličnými spôsobmi, a to: 1. SVO, 2. SOV, 3. VSO, 4. VOS, 5. OSV, 6. OVS.

Keby bola linearizácia troch prvkov S, V, O úplne nezávislá, pre všetkých šesť linearizačných typov by bola príznačná tá istá pravdepodobnosť výskytu v jazykovom univerze, t.j. $P_i = 1/6$. No tento teoretický model nezodpovedá empirickým údajom získaným o rozličných jazykoch sveta. Naopak, niektoré linearizačné typy sú bežnejšie, t. j. vyskytujú sa signifikantne častejšie, ako by sa dalo očakávať na

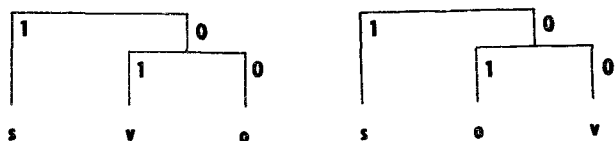
základe nezávislostného modelu; naproti tomu iné sú zriedkavejšie, t.j. vyskytujú sa signifikantne menej často, alebo sa takmer vôbec nevyskytujú. Takáto distribúcia linearizačných typov, presnejšie ich pozorovaný výskyt medzi jazykmi sveta, podľa nášho názoru súvisí s pôsobením istých univerzálnych činiteľov. V tomto článku uvažujeme o troch takýchto činiteľoch, hoci nevyklúčujeme, že existujú aj ďalšie.

Pri posudzovaní jednotlivých linearizačných typov berieme do úvahy len nedôrazové oznamovacie (aktívne) vety, teda vety, ktoré môžeme pokladať v týchto súvislostiach za neutrálne. V takýchto vetách je podmet totožný s témou, zatiaľ čo sloveso predstavuje prechod vo Firbasovom zmysle slova (Firbas, 1965).

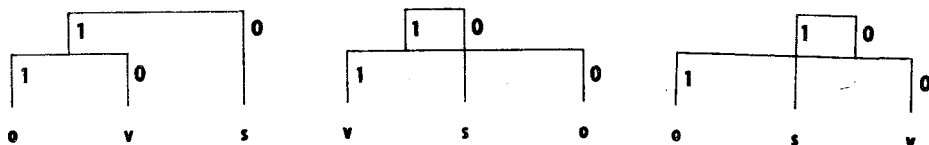
Ako prvý univerzálny činiteľ uvádzame vetnú hĺbku, ktorá úzko súvisí s krátkodobou pamäťou (Miller, 1956).

Pojem vetnej hĺbky zaviedol V. Yngve (1960). Prišiel s myšlienkou, že veta sa generuje spôsobom, ktorý je priamo analogický pravidlám frázovej štruktúry. Yngve definuje hĺbku slova ako počet pravostranných zložiek, ktoré treba uchovávať v krátkodobej pamäti, kým sa generuje ľavostranná zložka. Vetná hĺbka sa rovná hĺbke toho slova vo vete, ktorého generovanie najviac zatažuje krátkodobú pamäť. Rozlišujú sa dva typy vetnej štruktúry, a to regresívny a progresívny. Pri regresívnom type sa ľavostranné zložky generujú prv ako pravostranné a pri progresívnom type je to naopak. Regresívne štruktúry sú náročnejšie z hľadiska krátkodobej pamäti, a preto Yngve predpokladá, že v reči sa uprednostňujú progresívne štruktúry. Diskontinuitné zložky interpretuje ako jeden zo spôsobov zmenšovania vetnej hĺbky.

Viaceri autori sa pokúšali experimentálne dokázať alebo vyvrátiť Yngveho hypotézu, ale výsledky nie sú jednoznačné (porov. Martin – Roberts, 1966; 1967; Martin – Roberts – Collins, 1968; Perfetti, 1969; Roberts, 1968; Rohrman, 1968; Wright, 1969). Tieto pokusy sa zameriavali na tzv. silný variant Yngveho hypotézy; usudzovalo sa, že vetná hĺbka je jediný relevantný faktor. Podľa nášho názoru to je príčina, pre ktorú sa Yngveho hypotézu nepodarilo jednoznačne dokázať. Yngve sa obmedzuje na formálnu štruktúru a neberie do úvahy, že na linearizáciu vplyvajú aj iné činitele. Silný variant hypotézy je neudržateľný, lebo vetná hĺbka je iba jedným z viacerých činiteľov ovplyvňujúcich linearizáciu. V zhode s kritériom hĺbky je najvýhodnejšia linearizácia SVO a SOV, lebo v oboch prípadoch je vetná hĺbka minimálna $D = 1$:

Vo všetkých ostatných prípadoch $D = 2$:

V súlade s Yngvem chápeme VSO a OSV ako diskontinuitné štruktúry. Je tu ešte možnosť chápať ich ako ternárne konštrukcie, ale Yngve túto alternatívu zavrhuje.

Požiadavke menšej vetnej hĺbky teda vyhovujú linearizačné typy SVO a SOV. Pri linearizácii sa však uplatňujú aj ďalšie činitele; jedným z nich je kognitívny zreteľ.

Je známe, že antropocentrizmus hrá významnú úlohu v jazyku (Skalička, 1962). V syntaxi sa odráža skutočnosť, že človek často hovorí o ľudských bytostiach, o ich záujmoch, skúsenostiach, konaní atď., a aj keď rozpráva o udalostiach, v ktorých nevystupujú ľudia, prenáša modely, ktoré vznikli ako schémy vyhovujúce popisu ľudskej činnosti. Píše o tom napríklad J. Lyons (1977, s. 510–511): „...možno predpokladať, že ako ľudské bytosti sa viac zaujímate o osoby než o zvieratá, o zvieratá viac než o neživé predmety a tak ďalej. Z toho vyplýva, že v každej jednoduchej výpovedi referujúcej aj o osobe aj o zvierati či o neživom predmete tematizuje sa výraz referujúci o osobe, pokiaľ nemáme zvláštne dôvody pre iné riešenie... Pretože agensmi sú obyčajne osoby, tendencia k tematizácii osôb vedie vcelku k tomu, že tematický podmet splýva s gramatickým aj s logickým podmetom... Keď sa v reči najprv zmienime o agensovi, rozhodli sme sa pre východisko, ktoré je z kognitívneho hľadiska prirodzenejšie.“ J. Lyons zdôrazňuje, že v tomto ohľade je jazyk skôr ikonický ako arbitrárny, a cituje J. H. Greenberga (1963, s. 103), podľa ktorého „usporiadanie v reči je paralelné s usporiadaním prvkov vo fyzickej skúsenosti či s kognitívnym usporiadaním“. Už sme spomenuli, že sa obmedzujeme na vety, ktoré sú neutrálne z hľadiska aktuálneho členenia. V tomto elementárnom prípade S, ktoré sa zhoduje s témou, vyznačuje sa najnižším stupňom komunikatívneho dynamizmu a zaujíma prvé miesto vo vete. Po ňom nasleduje réma, ktorá zahrnuje V a O. Keby linearizácia závisela len od kognitívneho faktora, S by stálo na prvom mieste. Poradie ostatných dvoch zložiek najlepšie vyhovuje z hľadiska kognitívneho vtedy, keď O nasleduje po V. Tomu zodpovedá klasický antropocentrický model činnosti, v ktorom agens vytvára objekt alebo naň pôsobí; činnosť teda vychádza z agensa a zasahuje objekt. V aktívnej slovesnej vete zodpovedá tejto situácii linearizačný typ SVO. Navyše tento typ linearizácie vyhovuje logickej interpretácii V ako relátora dvoch prvkov S a O. Relátor zaujíma „najprirodzenejšiu“ pozíciu vtedy, keď stojí medzi usúvzťažňovanými prvkami. Nakoniec možno spomenúť, že SVO vyhovuje v súvislostiach, na ktoré upozorňujú

P. Sgall – E. Hajičová – E. Buráňová (1980, s. 14–16, 24, 154–155), keď tvrdia, že V má prechodný stupeň komunikatívneho dynamizmu – vyšší ako S, ale nižší ako O. Za jediný linearizačný typ, ktorý plne vyhovuje kognitívnym požiadavkám, môžeme teda označiť SVO. Naproti tomu SOV, VSO, VOS a OSV im vyhovujú len čiastočne, kým OVS mu vôbec nevyhovuje.

Relatívnu štruktúrnú nezávislosť pokladáme za tretí faktor pôsobiaci na linearizáciu S, V a O vo vete. Väčšina jazykovedcov sa zhoduje v názore, že sloveso je ústrednou a relatívne najnezávislejšou zložkou vety (Tesnière, 1959; Chafe, 1970; Sgall – Hajičová – Buráňová, 1980 a i.). Práve tento faktor poskytuje vysvetlenie, prečo v niektorých jazykoch sloveso zaujíma začiatočnú pozíciu vo vete. Ďalšie argumenty uvádza napr. P. Teigeler (1972) a J. Engelkamp (1974, s. 167). Štruktúrna nezávislosť slovesa sa prejavuje v tom, že sa doň často premieta S (podmetné časovanie) a v niektorých prípadoch aj O (predmetné časovanie). Tomuto cieľu slúžia afixy a o ústrednom postavení slovesa svedčí aj zhoda podmetu a slovesného prísudku, takisto ako rekcia, prostredníctvom ktorej sa predmet pripája k slovesu. Podobne ukazovatele času, vidu a spôsobu obyčajne tvoria súčasť slovesa, hoci sa vzťahujú na celú vetu (porov. Zimek, 1980, s. 39). Ďalším dôkazom relatívnej štruktúrnej nezávislosti slovesa je bežný výskyt viet pozostávajúcich iba zo slovesa samotného, bez S alebo O.

Vzťah medzi S a O je asymetrický. Z hľadiska relatívnej štruktúrnej nezávislosti O stojí nižšie ako S. Súvisí to predovšetkým so skutočnosťou, že S sa zhoduje s V (v čísle, rode atď.), zatiaľ čo O je podriadené slovesu prostredníctvom rekcie. Po druhé, O sa častejšie inkorporuje do slovesa ako S (napr. v paleoázijských alebo polynézskych jazykoch). Po tretie, pri pasivizácii neprichádza jednoducho k eliminácii S fungujúceho ako pôvodca deja; namiesto toho O (ako patiens činnej vety) sa transformuje na S, takže v pasívnej vete sa zachováva S, zatiaľ čo O sa odsúva do pozadia, alebo sa úplne potláča. Po štvrté, S je prístupnejšie relativizácii ako O (Keenan – Comrie, 1977; Comrie – Keenan, 1979). Tieto argumenty implikujú záver, že z hľadiska relatívnej štruktúrnej nezávislosti „najideálnejší“ linearizačný typ predstavuje VSO. Najmenej vyhovuje typ OSV, zatiaľ čo ostatné typy zaujímajú prechodné postavenie.

W. P. Lehmann (1978, s. 8) takisto pokladá V za základnú zložku vety. Podľa neho konštrukcie skladajúce sa zo slovesa + predmet sú primárne a každý jazyk možno klasifikovať buď ako VO alebo ako OV.

Ak ide Lehmannovi o to, že V a O by mali stáť tesne vedľa seba, museli by sme uvažovať o ďalšom faktore relevantnom pre linearizáciu V, S a O. Kontinuitným konštrukciám sa možno dáva prednosť pred diskontinuitnými, najmä v jazykoch, ktoré nemajú gramatickú zhodu. V. H. Yngve (1980) sa však nazdáva, že diskontinuita je mechanizmus, ktorý slúži na zmenšovanie vetnej hĺbky. Ak je to tak, obidva faktory by boli navzájom závislé. Túto otázku ponechávame zatiaľ otvorenú.

T. Vennemann (1973, s. 28) pokladá za „najlepší“ linearizačný typ SOV, lebo

podľa jeho názoru sekvencia téma – réma (zhodujúca sa so SO v neutrálnej vete) nie je prerušená inou zložkou a súčasne téma zaujíma najprirodzenejšie počiatkové postavenie. No tento postoj odporuje záverom, ku ktorým prišli niektorí pražskí lingvisti. P. Sgall – E. Hajičová – E. Buráňová (1980) zhromaždili dostatok dokladov o tom, že V zaujíma z hľadiska komunikatívneho dynamizmu prechodné postavenie S a O.

E. L. Keenan (1978) uvádza, že najfrekvencovanejší a najpreferovanejší lineariizačný typ v jazykoch sveta je SOV. O čosi menej bežný je typ SVO; obidva spolu sú neutrálne približne v 90 % všetkých jazykov. Okolo 10 % jazykov dáva prednosť takej linearizácii, pri ktorej V stojí na prvom mieste, t.j. VSO a VOS. VSO sa vyskytuje častejšie, kým VOS je neutrálne iba v niekoľkých jazykoch, napr. v malgaštine, batačtine, fidžijčine, gilbertčine (autostronézské jazyky), ako aj v tzeltalčine, otomijčine, ineseňo-čumaštine atď. (indiánske jazyky). Hoci O často stojí na prvom mieste, ak je na ňom dôraz, v neutrálnych vetách sa na začiatku prakticky nevyskytuje (Derbyshire, 1977). E. L. Keenan (1978) vysvetľuje výnimčnosť typu VOS kognitívnymi príčinami a ťažkosťami, ktoré tento linearizačný typ spôsobuje pri generovaní súvetí. Je presvedčený, že jazyky, ktoré umiestňujú podmet na konci vety, sú kognitívne ťažšie ako jazyky, v ktorých podmet zaujíma pozíciu na začiatku vety, lebo hovoriaci musí myslieť hodne dopredu a počúvajúci je zasa nútený dlhšie uchovávať v pamäti nespracovanú informáciu. To sa zhoduje s našim názorom na úlohu kognitívneho faktora.

Vyslovili sme názor, že vyšší stupeň konformity s uvádzanými faktormi (vetná hĺbka, kognitívny zreteľ, relatívna štruktúrna nezávislosť) má za následok častejší výskyt toho-ktorého linearizačného typu v jazykovom univerze. Túto hypotézu sme testovali štatisticky. V tabuľke zoraďujeme jednotlivé linearizačné typy podľa frekvencie výskytu tak, že najmenej frekvencovaným typom OSV a OVS (ich frekvencia sa rovná nule alebo sa jej približuje) priraďujeme hodnotu 1,5 a najčastejšiemu typu SOV najvyššiu hodnotu 6. Toto usporiadanie koreluje s usporiadaním podľa stupňa konformity s uvedenými relevantnými faktormi. Rozlišujeme tri stupne konformity. Úplnú konformitu označujeme hodnotou 2, čiastočnú konformitu hodnotou 1 a nulovú konformitu hodnotou 0. Hodnoty za každý linearizačný typ sa sumarizujú (v stĺpci označenom Súhrn) a súhrny sa zoraďujú podľa veľkosti od 1,5 po 6 (v poslednom stĺpci).

Tab. 1. Frekvencia výskytu a stupeň konformity linearizačných typov

Typ	Frekvencia výskytu	Vetná hĺbka	Kognitívny zreteľ	Štruktúrna nezávislosť	Súhrn	Konformita
OSV	1,5	0	1	0	1	1,5
OVS	1,5	0	0	1	1	1,5
VOS	3	0	1	1	2	3
VSO	4	0	1	2	3	4
SVO	5	2	2	1	5	6
SOV	6	2	1	1	4	5

Koreláciu medzi frekvenciou výskytu jednotlivých linearizačných typov a ich stupňom konformity so súborom faktorov hodnotíme pomocou Spearmanovho korelačného koeficientu r_s , ktorý sa dá aplikovať v prípade merania na ordinálnej škále. Zo vzorca

$$r_s = \frac{\sum x^2 + \sum y^2 - \sum d^2}{2\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

dostaneme hodnotu $r_s = 0,94$, ktorá je signifikantná na hladine 0,01, keď $N = 6$. To znamená, že je tu štatisticky signifikantná pozitívna korelácia medzi frekvenciou výskytu linearizačných typov a ich stupňom konformity a relevantnými faktormi. Čím väčší daný linearizačný typ vyhovuje uvedeným faktorom, tým častejšie sa vyskytuje v jazykovom univerze.

Hoci je korelácia ako celok signifikantná, v prípade SOV a SVO pozorujeme odchýlku, ktorá sa dá vysvetliť skutočnosťou, že nepoznáme všetky faktory relevantné pre proces linearizácie.

Kabinet orientalistiky SAV
Bratislava, Klemensova 19

Bibliografia

- CHAFE, W.: Meaning and the Structure of Language. Chicago, The University of Chicago Press 1970.
- COMRIE, B. – KEENAN, E. L.: Noun Phrase Accessibility Revisited. *Language*, 55, 1979, s. 649–664.
- DERBYSHIRE, D. C.: Word Order Universals and the Existence of OVS Languages. *Linguistic Inquiry*, 8, 1977, s. 590–599.
- ENGELKAMP, J.: Psycholinguistik. München, Fink 1974.
- FIRBAS, J.: A Note on Transition Proper in Functional Sentence Analysis. *Philologica Pragensia*, 8, 1965, s. 170–176.
- GREENBERG, J. H.: Universals of Language. Cambridge, MIT Press 1963.
- KEENAN, E. L.: The Syntax of Subject-Final Languages. In: *Syntactic Typology. Studies in the Phenomenology of Language*. Red. W. P. Lehmann. Austin – London, University of Texas Press 1978, s. 267–328.
- KEENAN, E. L. – COMRIE, B.: Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar. *Linguistic Inquiry*, 8, 1977, s. 63–99.
- LEHMANN, W. P.: The Great Underlying Ground-Plans. In: *Syntactic Typology. Studies in the Phenomenology of Language*. Red. W. P. Lehmann. Austin – London, University of Texas Press 1978, s. 3–55.
- LYONS, J.: Semantics. Zv. 2. Cambridge, Cambridge University Press 1977.
- MARTIN, E. – ROBERTS, K. H.: Grammatical Factors in Sentence Retention. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 5, 1966, s. 211–218.
- MARTIN, E. – ROBERTS, K. H.: Sentence Length and Sentence Retention in the Free Learning Situation. *Psychoneural Science*, 8, 1967, s. 535–536.
- MARTIN, E. – ROBERTS, K. H. – COLLINS, A. M.: Short-Term Memory for Sentences. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 7, 1968, s. 560–566.
- MILLER, G. A.: Human Memory and the Storage of Information. In: *I. R. E. Transaction on Information Theory IT-2*, s. 129–137.
- PERFETTI, C. A.: Lexical Density and Phrase Structure As Variables in Sentence Retention. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 8, 1969, s. 719–724.

PERFETTI, C. A.: Sentence Retention and the Depth Hypothesis. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 8, 1969, s. 101–104.

ROBERTS, K. H.: Grammatical and Associative Constraints in Sentence Retention. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 7, 1968, s. 1072–1076.

ROHRMAN, N. L.: The Role of Syntactic Structure in the Recall of English Nominalizations. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 7, 1968, s. 904–912.

SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – BURÁNOVÁ, E.: Aktuální členění věty v češtině. Praha, Academia 1980. 172 s.

SKALIČKA, V.: Das Wesen der Morphologie und der Syntax. In: *Acta Universitatis Carolinae. Slavica Pragensia* 4, Praha 1962, s. 123–127.

TEIGELER, P.: Satzstruktur und Lernverhalten. Bern, Huber 1972.

TESNIÈRE, L.: *Éléments de syntaxe structurale*. Paris, Klincksieck 1959.

VENNEMANN, T.: Explanation in Syntax. In: *Syntax and Semantics*. Zv. 2. Red. J. P. Kimball. New York – London, Seminar Press 1973, s. 1–50.

WRIGHT, P.: Two Studies of the Depth Hypothesis. *British Journal of Psychology*, 60, 1969, s. 63–69.

YNGVE, V. H.: A Model and an Hypothesis for Language Structure. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 5/104, 1960, s. 444–466.

ZIMEK, R.: *Sémantická výstavba věty*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 174 s.

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИНЕАРИЗАЦИИ

Резюме

В статье автор задумывается над факторами, которые релевантны для линеаризации подлежащего (S), глагольного сказуемого (V), прямого дополнения (O). Такими факторами являются глубина предложения, когнитивный фактор и относительная структурная независимость. Разные типы линеаризации подчиняются этим трем факторам в разной степени.

O NIEKTORÝCH OTÁZKACH SLOVESNEJ KONVERZIE

SLAVO ONDREJOVIČ

1. V článku vychádzame z predstavy, že vety sú pomenovaniami situácií (diskusia o tom porov. u Abdurazakova, 1978), resp. že istým spôsobom zobrazujú reálne (ale i fiktívne) situácie, ktoré človek vo svete poznáva, čím okrem niektorých iných novších koncepcií nadväzujeme aj na východiská teórie intencie slovesného deja (porov. najmä Pauliny, 1943). Súvisí s tým okolnosť, že za (úplný) jazykový znak sa považuje veta, a nie slovo, fungujúce ako „subznak“, stavebný materiál vety, ktorý sám osebe nemá komunikatívnu funkciu. Pravda, ani jednotlivý rečový akt, reprezentovaný vetou, nemôže zachytiť celú situáciu v jej konkrétnej totalite. Preto keď chce hovoriaci niekomu niečo oznámiť, vyčleňuje zo situácie istú časť a konštruuje elementárny model tejto „mikrosituácie“ (Obščeje jazykoznanije, 1970, s. 57). Vydeľuje prvky (isté objekty) a jazykovými prostriedkami vyjadruje spojitosti medzi nimi. Základom uvedených modelov sú sémantické predikáty, utvárajúce okolo seba pole syntakticko-sémantických pozícií, ktoré majú charakter účastníkov zobrazovanej situácie, pričom každý účastník je charakterizovaný istou sémantickou rolou (Daneš – Hlavsa, 1978, s. 67).¹

Je pritom známe, že nie všetky vetné útvary sú skonštruované tak, že by ich základné zložky korešpondovali so štruktúrou skutočnosti, na ktorú sa vzťahujú. Hoci sú aj vonkajškovo podobné tým vetám, ktoré „izomorfne“ zobrazujú konkrétne situácie, ich členenie má čisto konvenčný základ a nemá priamu oporu vo vyjadrovanom obsahu. A ten sa môže dokonca zakladať na nesprávnej interpretácii skutočnosti (*Slnko vychádza.*), nehovoriac už o tom, že myslenie často prebieha bez predstáv konkrétnych situácií, abstraktne. Podstatné však je, že všetky spomínané typy viet boli prinajmenšom v čase svojho vzniku odrazom konkrétnych situácií odporovaných zo skutočnosti (Obščeje jazykoznanije, 1970; Zimek 1980, s. 133–134).

Od niektorých z týchto zložitých súvislostí možno abstrahovať pri analýze vetných schém odrážajúcich situácie bežných „medziludských“ činností, akými sú aj situácie

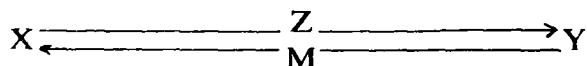
¹ S predikátom (slovesom) ako dominantným členom gramatickej i sémantickej štruktúry vety tu pracujeme ako s axiómou, podobne ako sa s ňou pracuje vo väčšine prác zo syntaktickej sémantiky (porov. o tom najmä v prácach Daneš – Hlavsa – Kořenský a i., 1973; Novotný, 1978 a i.).

zmien v posesívnych vzťahoch medzi dvoma aktívnymi účastníkmi, na niektoré z nich však treba aj tu prihliadať.

2. K situáciám s dvoma aktívnymi účastníkmi, medzi ktorými dochádza k zmenám v posesívnych reláciách, patrí okrem situácií „požičiavania“, „dávania/dostávania“, „prenajímania“, „najímania“ a niektorých ďalších hlavne situácia „obchodnej transakcie“, ktorú možno, tak ako sa odráža v ľudskom vedomí, opísať v základných črtách takto:

- a) istý objekt Z prechádza od osoby X k osobe Y
- b) istá peňažná suma M prechádza od osoby Y k osobe X

Dobre to zachytáva nasledujúca schéma:²

Je pozoruhodné, ako túto situáciu, presnejšie jej odraz, kódujú prirodzené jazyky. Ony totiž nemajú (ak odhliadneme od okrajových možností typu *obchodovať*, *uzavrieť obchod*) k dispozícii nijaký „základný“, „čistý“, a teda celkom „neutrálny“, „objektívny“ výrazový prostriedok na jej vyjadrenie a danej reálnej situácie sa dostáva vyjadrenia v už kvalifikovaných variantoch (1), (2):

(1) *Peter predal Karolovi knihu.*

(2) *Karol kúpil od Petra knihu.*

Skutočne udalosť, ktorá je z jednej strany videná ako predaj a z druhej ako kúpa, musí sa v našich (a aj v mnohých iných) jazykoch stvárniť pomocou akčnej schémy, v ktorej sa iba jeden z účastníkov hodnotí ako konateľ (pri použití slovesa *predať* X a pri *kúpiť* Y). A práve to, že iba jeden z účastníkov danej situácie je predstavený ako aktívny participant, sa oprávnenne hodnotí ako rozpor (Sgall, 1976, s. 190). Pri transakcii musia byť aktívni obaja životní účastníci, hoci aj aktivita jedného z nich spočíva niekedy len vo vyslovení súhlasu. Tento fakt navodzuje potom predstavu, že jazyk niekedy „núti“ používateľov vyjadriť sa „tendenčne“, dokonca aj v prípade, keď situácia je celkom neutrálna a keď aj cieľom hovoriaceho je vyjadriť sa o nej neutrálne. Existencia týchto „tendenčných“ spôsobov vyjadrovania v niektorých prípadoch a neexistencia bežných neutrálnych výrazových možností zrejme niekedy naozaj sťažuje nositeľom jazyka vyjadriť sa o príslušných situáciách nezaujate (porov. aj analýzu vetnej dvojice *Otec sa rozčúľil na syna za jeho správanie* – *Syn rozčúľil otca svojím správaním* u P. Nováka [1973, s. 147]; v prvej vete sa väčšia „zodpovednosť“ za prechod otca do stavu rozčúlenia pripisuje podľa všetkého samému otcovi, a v druhej synovi, t. j. vždy tým participantom, ktorí sú v podmetovej pozícii).

² Ide tu pravda o objekt v širokom zmysle. Kúpiť a predáť možno totiž nielen knihy, kone, príp. licencie, ako to pripúšťajú G. Helbig – W. Schenk el (1978, s. 371), ale aj živé osoby, pričom nemáme na mysli iba predaj otrokov z minulosti. Dnes sa bežne kupujú a predávajú napr. futbaloví hráči.

Pri vysvetľovaní tohto javu sa upozorňuje na jeho súvislosť so zrejmom antropomorficou povahou stavby vety v prirodzených jazykoch (Skalička, 1963), ktorá sa utvorila na základe podmienok daných fungovaním jazyka ako spoločenského útvaru, t.j. vývojom spoločnosti a jej komunikatívnych potrieb. Tieto podmienky viedli k tomu, že v základe gramatickej stavby jazykov sa vypracovali vzorce pre isté situácie, najmä však také, kde sa markantne prejavuje aktivita človeka (zasahujúca nejaký objekt, určená nejakému adresátovi, vedúca k vytvoreniu nejakého predmetu a pod.). Takéto vzorce však chýbajú na zachytenie niektorých iných, možno menej (alebo až neskoršie) dôležitých činností v živote spoločnosti, ku ktorým zrejme patrí aj obchodná transakcia. Preto v takýchto prípadoch sa musia využívať vzorce vypracované na inú príležitosť (Sgall, 1976, s. 190).

3. Pri predikátoch *kupovať* a *predávať*, opisujúcich danú situáciu, sa zvyčajne identifikujú štyri argumenty (Apresian, 1974, s. 267; Wotjak, 1977, s. 326). Je iste pravda, že uvedené slovesá mohli svoj význam nadobudnúť iba odvtedy, odkedy sú známe veličiny „vlastníctvo“ a „peniaze“ a je to bezpochyby tak, že v reálnej situácii pri každej kúpe/predaji okrem objektu (tovaru) mení svojho majiteľa aj istá suma peňazí. Ale veličina „peniaze“ sa vo výpovedi objavuje iba fakultatívne (na rozdiel od objektu) a navyše s tým obmedzením, že jej výskyt je možný pri slovesách *kupovať* a *predávať* len v prípade, ak sa bližšie špecifikuje:

- (3) *Peter kúpil/predal knihu za peniaze.
- (4) Peter kúpil/predal knihu za desať korún.
- (4') Peter kúpil/predal knihu za doláre.
- (5) Peter kúpil/predal knihu.
- (6) *Peter kúpil/predal.

Táto okolnosť jasne hovorí v neprospech toho, že by sa „suma peňazí“ mohla hodnotiť ako osobitný participant; je to konštantná zložka, resp. z iného pohľadu diferenčná séma významov slovies *kupovať* a *predávať*³ (Wallin, 1978) v porovnaní s inými slovesami daného typu, napr. *požičať* a *požičať si* (porov. ďalej).

4. Vety (1), (2) zachytávajú jedinú diskontinuitnú zmenu predošlého vlastníckeho vzťahu (*Peter – kniha*) na následný (*Karol – kniha*). Pri lexémach *kupovať* a *predávať* preto nie je vhodné a ani niet možnosti jednu z nich chápať ako základnú a druhú ako odvodenú od nej (ktorá z nich je ktorá?). Obe sú odvoditeľné z identickej štruktúry „hypervety“ či „hyperlexémy“, hĺbkovej štruktúry, ktorá invariantne zahrnuje obe povrchové realizácie (Katz, 1972, s. 345; Daneš – Hlavsa, 1978, s. 68; Wallin, 1978). Tým, že daná dvojica má spoločnú základovú, hĺbkovú štruktúru, je však dané, že oba členy uvedenej dvojice sa navzájom implikujú.

³ Veľmi to pripomína prípad iného typu sémy, ktorá sa vo výpovedi môže objaviť tiež iba za podmienky, že sa bližšie špecifikuje: **pozeral sa na mňa očami* – *pozeral sa na mňa prížmúrenými očami*; *kopol ho nohou* – *kopol ho ľavou nohou*. Porov. aj Fillmorov príklad s vetami (6), (7):

- (6) **She kissed me with her lips.*
- (7) *She kissed me with chocolate smeared lips.*

Niekedy sa o voľbe jednej alebo druhej lexémy v predikáte súdi, že je pre ňu rozhodujúce to, kto je iniciátorom danej udalosti. V skutočnosti však nemožno dokázať, že by iniciatíva niektorého účastníka bola v tomto smere rozhodujúcim momentom. lebo, ako sme už uviedli, ide tu o udalosť s dvoma aktívnymi účastníkmi, medzi ktorými musí dôjsť k dohode a sémanticky nie je relevantné, ktorý z nich prejavil viac iniciatívy v záujme uskutočnenia daného aktu transakcie. Podobný záver vyplýva aj z Dobričevovej analýzy presupozícií konverzných slovies *kupovať* a *predávať*, ktorý vzhľadom na iniciatívu participantov mohol vyčleniť iba dva rovnocenné vzťahy: *X chce mať Z* (tovar) – *Y chce mať M* (peniaze) (Dobričev, 1977, s. 22).

Podľa všetkého výber jedného alebo druhého slovesa je podmienený tým, ktorý variant hyperlexémy (noémy) sa zdá hovoriacemu dôležitejší, resp. použitie ktorého variantu vyžaduje kontext diskurzu alebo situácie. Je totiž možné zdôrazniť jej variant ingresívny (t.j. vznik novej relácie – „kupovať“) alebo egresívny (zrušenie relácie – „predávať“). V obsahu konverznej lexémy je pritom obsiahnutý aj nerealizovaný noémový variant. Dokazuje to okrem iného fakt, že daný variant nemožno negovať, ak sa súčasne neneguje aj jeho konverzný korelát:

(9) **Karol nekúpil od Petra knihu, ale Peter mu ju predal.*

(10) **Peter nepredal Karolovi knihu, ale Karol ju od neho kúpil.*

Konverzné lexémy slúžia takto na fokusáciu („upopredenie“) niektorého aspektu relácie prostredníctvom fokusácie argumentov. Z prác s konverznou problematikou je známe, že najvýraznejší podiel na hierarchizácii participantov má podmetová pozícia (nominatív). Obdarúva príslušného účastníka „sémantickým akcentom“, stavia ho hierarchicky najvyššie, lebo dej vyjadrený slovesom sa prezentuje vždy z hľadiska predmetového participanta, nech by mal akúkoľvek sémantickú funkciu. Práve v podmetovej pozícii sa spravidla nachádza aj kauzátor deja, ale toto pravidlo nie je bezvýnimčné. Možno to ukázať na príklade vety (11), kde sa tvrdí, že vlastnícky vzťah vzniká medzi participantom v podmetovej pozícii a objektom, a platí to aj pre vetu (12), ale rozdiel medzi nimi je v tom, kto sa podáva ako kauzátor deja. Vo vete (12) je ním regulárne podmetový participant, ale vo vete (11) už argument, ktorý má formu nepriameho pádu, hoci obe vety spoločne „zdôrazňujú“ ingresívny moment danej zmeny posesívnych vzťahov. Vo vete (13), kde sa opisuje tá istá udalosť, akcentuje sa naproti tomu aspekt egresívny:

(11) *Peter dostal knihu od Karola.*

(12) *Peter vzal (prijal) knihu od Karola.*

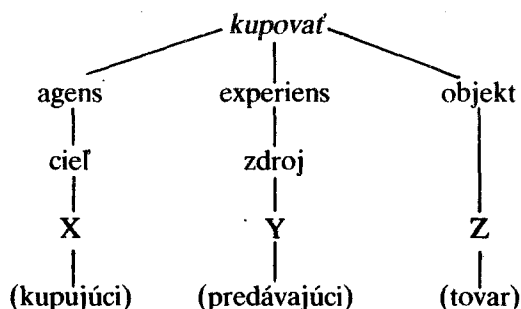
(13) *Karol dal knihu Petrovi.*

Pri predikátoch *kupovať* a *predávať* sa naproti tomu argument, ktorý sa nechápe ako kauzátor deja, môže fokusovať len za pomoci slovosledových a intonačných, prípadne v niektorých jazykoch aj syntaktických (pasivizačných) zmien.

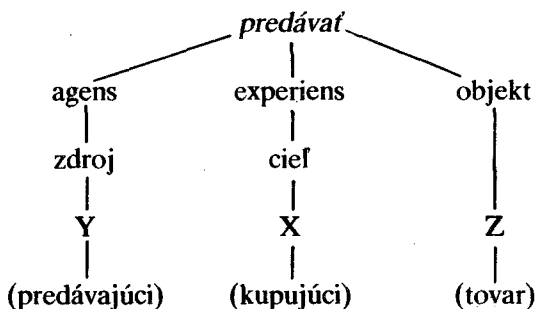
5. V práci *Typy lexikálnych informácií* Ch. Fillmore (1971, s. 378) vyslovuje predpoklad, že sloveso môže byť spojené s väčším počtom „pádov“, než je

prítomných vo vete argumentov.⁴ Pri konverzných slovesách *buy* a *sell* počíta s pádovými rolami agens, experiens, objekt, zdroj, cieľ, ale aj kupec, zákazník a tovar, nie je však jasné, či tieto roly treba chápať ako rovnocenné, alebo či tu ide o rôzne stupne abstrakcie. Istú hierarchiu zrejme treba medzi nimi predpokladať, ako sa to naznačuje aj v ďalšej Fillmoreovej práci *Subjekty, hovoriaci a roly* (Fillmore, 1970).⁵

Dvom aktívnym účastníkom v situácii obchodnej transakcie možno pripísať samostatné roly agensa a kontraagensa, ako to robí napr. A. A. Cholodovič (1978, s. 5–6), alebo akceptovať možnosť „zdvojovania“ rolí v jednom argumente. Potom by sa sémantická štruktúra slovesa *kupovať* dala prostredníctvom Fillmoreovho revidovaného súpisu rolí zobraziť takto:

Pri slovese *predávať* bude kupujúci naproti tomu cieľ a súčasne experiens a predávajúci agens a zároveň zdroj:

⁴ S takýmto predpokladom sa však už dávnejšie pracovalo aj v teórii intencie slovesného deja. Podľa pôvodnej koncepcie E. Paulinyho každý dej má agens a zásah, ktoré však v niektorých intencionálnych typoch môžu splyvať, napr. *Brat ide*.

⁵ Dosť však zahmlievajú výklad niektoré podľa všetkého nie celkom korektné Fillmoreove formulácie, ako napr. že „sloveso kupovať je štvorargumentový (ale päťpádový) predikát“ (Fillmore, 1971, s. 378). Lebo buď sa tu ráta aj so sumou peňazí, a potom tu máme štyri argumenty, ale šesť pádov, alebo sa ňou neráta, čo by bola primeranejšia interpretácia, ale aj takto by sme zasa mali tri argumenty a päť pádov (Seyfert, 1976, s. 392).

Pri použití lexémy *kupovať* je teda cieľ súčasne agensom, kým pri lexéme *predávať* je agensom zdroj, z čoho ďalej vyplýva, ako sa zmiňuje aj Fillmore (1971, s. 378), že *kupovať* a *predávať* nie sú jednoducho synonymnými slovesami, ktoré sa navzájom líšia len poradím, v akom sa uvádzajú ich argumenty. Niet sporu, že tieto slovesá sú synonymné vo svojich základných, „denotatívnych“ významoch, ale každé z nich zdôrazňuje svoj „dodatok“, ktorým sa na deji zúčastňuje jeden z jeho participantov. Možno to dokázať na upravených Fillmoreových príkladoch s tzv. inherentnými adverbiálnymi určeniami, ktoré sa neviažu na celú činnosť vyjadrenú slovesom, ale iba na tú jej stránku, ktorá sa týka jedného účastníka, a to práve toho, čo je v podmetovej pozícii:

(14) *Peter predáva na trhu jablká veľmi šikovne.*

(14') = *Peter je veľmi šikovný pri predávaní jablák na trhu.*

(15) *Peter kupuje na trhu jablká veľmi šikovne.*

(15') = *Peter je veľmi šikovný pri kupovaní jablák na trhu.*

Vo vetách (14) a (15) sa teda nehovorí nič o tom, že by činnosť vyjadrená slovesom *predávať* (*kupovať*) prebiehala medzi Petrom a jeho partnerom (partnermi) šikovne aj napriek jeho vlastnej obratnosti (môže ísť o prípad, že daná činnosť prebieha ťažkopádne vinou nešikovnosti Petrových partnerov).

Treba však upozorniť na to, že o taký prípad už nejde v konštrukciách (16) a (17), hoci aj tu máme podľa všetkého do činenia s inherentnými príslovkovými určeniami. Korelačné konštrukcie k nim (16') a (17') jasne ukazujú, že daným adverbiálnym určením sa špecifikuje činnosť vyjadrená slovesom už ako celok:

(16) *Peter predáva na trhu jablká veľmi draho.*

(16') *Kupovať jablká na trhu od Petra je veľmi drahé.*

(17) *Peter kupuje na trhu jablká veľmi draho.*

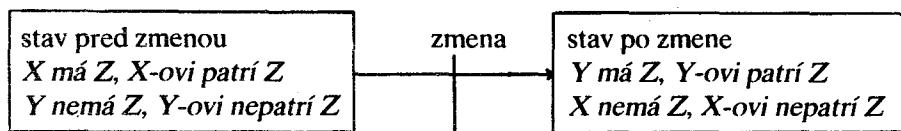
(17') *Kupovať jablká na trhu je pre Petra veľmi drahé.*

Hoci teda vety typu (1), (2) zodpovedajú rovnakým pravdivostným podmienkam (ich extenzionálna platnosť je rovnaká), nie sú to vzájomne synonymné konštrukcie. Výrazy prirodzeného jazyka, ako ukázal P. Sgall (1978, s. 26), majú intenzionálnu povahu a zhoda pravdivostných podmienok nie je totožná so zhodou ich významov.

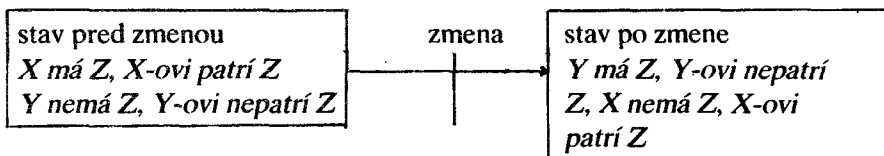
6. Spôsobom naznačeným v uvedených schémach sa dajú opísať aj niektoré ďalšie páry konverzných sloves, ktoré pomenúvajú situácie s dvoma aktívnymi účastníkmi. Je zrejmé, prečo nejestvuje konverzný pár tohto typu napr. k slovesu *ukradnúť*. Pri krádeži je aktívny len jeden účastník (cieľ) a zdroj je pasívny.

Spomínané konverzné páry možno presne dosadiť do daných schém, napr. *požičať* namiesto *predať* a *požičať si* namiesto *kúpiť* a rozdiely medzi nimi sa budú týkať predovšetkým toho, čo možno zaznačiť ako: a) obligatórnu zmenu vo vlastníctve objektu – tak je to pri *kupovať/predávať* – (+OBLIG), b) absenciu zmeny vo vlastníckom vzťahu – pri *požičať/požičať si* – (–OBLIG) prípade c) fakultatívnu zmenu vo vlastníckych vzťahoch – napr. pri *dať/vziať* – (+OBLIG).

Zmenu posesívnej relácie, ktorú zachytávajú slovesá *kupovať/predávať*, je vhodné potom zobrazit takto:

Naproti tomu zmena posesívnej relácie, ktorú vyjadrujú slovesá *požičať/požičať si*, sa musí zachytiť takto:

Kým stav pred zmenou je v oboch prípadoch rovnaký, rozdiel po zmene spočíva v tom, že pri *kupovať/predávať* ide o skutočnú zmenu vlastníckych vzťahov, zatiaľ čo lexémami *požičať/požičať si* sa opisuje iba „akcidentálna“ zmena (Bendix, 1966). Má to však, ako ukazuje Wallinová (1978), zaujímavé sémantické dôsledky. Pri slovesách *kupovať/predávať* sú možné vyjadrenia typu (18), (19), pri *požičať/požičať si*, ako ukazujú príklady (20), (21), sú naopak neprípustné:

- (18) *Pred týždňom som predal Petrovi skriňu, ale príde si po ňu až zajtra.*
- (19) *Pred týždňom som kúpil od Petra knihu, ale pôjdem si po ňu až zajtra.*
- (20) **Pred týždňom som si požičal od Petra knihu, ale pôjdem si po ňu až zajtra.*
- (21) **Pred týždňom som požičal Petrovi knihu, ale príde si po ňu až zajtra.*

Kúpa/predaj nadobúda teda platnosť v tom momente, keď sa uskutočnilo zaplatenie, pričom nie je nevyhnutné, aby nový vlastník mal okamžitú možnosť priameho nakladania s objektom. Pri *požičať/požičať si* je to však nevyhnutnou podmienkou.⁶

Ukazuje sa, že možnosť zdvojovania rolí v jednom argumente je výhodná a mohla by viesť k jemnejšej interpretácii vzťahov medzi slovesom a argumentmi, než je tá, ktorá ráta iba s jedno-jednoznačnou korešpondenciou medzi argumentom a pádovou rolou. Dané vzťahy sa podávajú takto diferencovanejšie a nenarastá pritom nepríjemne počet „pádov“. Navyše v takomto zachytení sa v našom prípade adekvátne odráža reálna situácia, že totiž smer transakcie je jeden a ten istý (zdroj a cieľ sa pri slovesách *predávať* a *kupovať* nemení) a premieňajú sa iba roly agensa

⁶ O prechod istého objektu z vlastníctva osoby X (zdroja) do vlastníctva osoby Y (cieľa) ide napr. aj v situácii, ktorú pomenávajú slovesá *zdediť* a *zanechať*, ale táto zmena prebieha za podstatne odlišných podmienok (je viazaná na smrť predchádzajúceho vlastníka; porov. Ondrejovič, 1982).

a experiensa, čo je zasa dôsledok skutočnosti, že tematizovať sa môže iba aktivita jedného účastníka.

7. Ak navzájom porovnáme možnosti povrchového stvárnenia situácie obchodnej transakcie, zisťujeme, že v nerovnakej miere odzrkadľujú svoju bázu – noému. Pri použití lexémy *predávať* sa okrem prominentnej podmetovej (nominatívnej) pozície v príslušnej syntaktickej konštrukcii stretávame v pozícii nepriameho predmetu s datívom, o ktorom E. Pauliny (1943, s. 49) výstižne uvádza, že „vyjadruje spravidla osobu, ale nikdy nevyjadruje agensa dejania. Vyjadruje len podľa toho, nakoľko to význam predikátu a vzhľadom na to i význam subjektu vyžaduje, majiteľa dejania“. Pri použití lexémy *kupovať* sa predchádzajúci vlastník naproti tomu nemôže realizovať ako datívny objekt, ale vždy len ako objekt prepozitívny (s predložkou *od*). Ako kauzátor deja sa tu podáva prirodzene kupujúci (stvárnenny ako podmet), ale predložku „*od*“ možno interpretovať ako údaj o smere prechodu objektu od predávajúceho ku kupujúcemu a azda aj ako údaj o spolukauzátorovi. Noémový variant so slovesom *kupovať* by potom odrážal „kognitívnu skúsenosť“ o príslušnej reálnej situácii s menším „skreslením“ než jeho konverzný variant.

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26

Bibliografia

- ABDURAZAKOV, M. A.: Grammaticeskaja struktura prostogo predloženiya. Taškent, Fant 1978. 166 s.
- APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva. Moskva, Nauka 1974. 348 s.
- BENDIX, E. H.: Componential analysis of general vocabulary: the semantic structure of a set of verbs in English, Hindi, and Japanese. Bloomington, Indiana university 1966. 190 s.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z.: Hierarchizace sémantické struktury věty. In: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Lingvistika. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1978, s. 67-77.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – KOŘENSKÝ, J. A KOL.: Práce o sémantické struktuře věty. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1973. 203 s.
- DOBŘÍČEV, S. A.: K voprosu o presuppozicii konversnych glagolov anglijskogo jazyka. In: Problemy semantičeskogo sintaksisa anglijskogo jazyka. Red. N. F. Irteņjeva a i. Piatigorsk, Piatigorskij gosudarstvennyj pedagogičeskij institut inostrannyh jazykov 1977, s. 20-29.
- FILLMORE, CH. J.: Subjects, Speakers, and Roles. Synthese, 21, 1970, s. 251-274.
- FILLMORE, CH. J.: Types of Lexical Information. In: Semantics. An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics, and Psychology. Ed. by D. D. Steinberg – L. A. Jacobovits. Cambridge University Press 1971. s. 370-392.
- HELBIG, G. – SCHENKEL, W.: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. 4. Aufl. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1978. 458 s.
- CHOLODOVIČ, A. A.: Teoretičeskije problemy reciproka v sovremennom japonskom jazyke. In: Problemy teorii grammatičeskogo zaloga. Red. V. S. Chrakovskij. Leningrad, Nauka 1978, s. 5-16.
- KATZ, J. J.: Semantic Theory. New York – Evanston – San Francisco – London, Harper Row 1972. 464 s.
- NOVÁK, P.: O „klamu“ gramatické formy. Slovo a slovesnosť, 34, 1973, s. 146-149.
- NOVOTNÝ, J.: Dualizmus subjektu a predikátu a postavení predikace z hlediska valenční teorie. Slovo a slovesnosť, 40, 1978, s. 286-294.
- Obščeje jazykoznanije. Formy suščestvovanija, funkcii, istorija jazyka. Red. B. A. Serebrennikov. Moskva, Nauka 1970. 604 s.
- ONDREJOVIČ, S.: K sémantike sloviev *zdedít – zanechať – odkázat*. Slovenská reč, 47, 1982 (v tlači).

- PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava, Vydavateľstvo SAVU 1943. 114 s.
- SEYFERT, G.: Zur Theorie der Verbgrammatik. 2. Aufl. Tübingen, G. Narr 1978. 427 s.
- SGALL, P.: K obecným otázkam sémantiky věty. Slovo a slovesnost, 37, 1976, s. 184–194.
- SGALL, P.: Synchronní srovnávání jazyků a jeho sémantické východisko. Slovo a slovesnost, 39, 1978, s. 25–32.
- SKALIČKA, V.: Das Wesen der Morphologie und der Syntax. Slavica Pragensia, 4, 1963, s. 123–128.
- WALLIN, U.: Veränderung der haben-Relation. Die semantisch-syntaktische Struktur eines lexikalischen Paradigmas. Lund, GWK Gleerup 1978. 124 s.
- WOTJAK, G.: Untersuchungen zur Struktur der Bedeutung. 2. Aufl. Berlin, Akademie-Verlag 1977. 344 s.
- ZIMEK, R.: Sémantická výstavba věty. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 174 s.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ГЛАГОЛЬНОЙ КОНВЕРСИИ

Резюме

В статье уделяется внимание лингвистическому оформлению ситуаций с двумя активными участниками, между которыми происходит обмен в посессивных отношениях (анализу подвергается главным образом ситуация «торгового обмена»). Естественный язык предоставляет парадоксально лишь такую возможность описания данной ситуации, где только один из участников излагается как активный. Автор в записи семантических ролей предлагает применять «удвоение» ролей в одном аргументе. Необходимо с одной стороны отметить, что направление обмена в предложении так с предикатом *купить*, как и *продать* одно и то же (источник и цель действия остаются теми же), и с другой стороны то, что роли агенса и экспериенса превращаются друг в друга (тематизацией в естественном языке можно в данном случае маркировать только одного участника).

PRÍVLASTOK AKO OBLIGATÓRNY ČLÉN VETY (VÝPOVEDE)

JOLANA NIŽNÍKOVÁ

Prívlastok sa všeobecne chápe ako determinácia syntaktického substantíva bez ohľadu na jeho vetnočlenskú platnosť vo vete. Podobne ako príslovkové určenie nepatrí ku konštitutívnym komponentom vetnej schémy, nie je teda členom vetnej štruktúry (vetného vzorca). V niektorých gramatických príručkách západných jazykov sa preto nepokladá za osobitný vetný člen, iba za časť nadradeného vetného člena (porov. napr. Kiessling, 1972), keďže nerozvíja celú vetu, iba niektorý vetný člen v rámci stavby vety. Ak berieme do úvahy iba povrchovú štruktúru vety, je toto tvrdenie pravdivé, ale v hĺbkovej štruktúre sa prívlastok stáva záväzným komponentom jadrovej vety. Podľa J. Oravca (1978, s. 84) „prívlastok totiž spravidla nevzniká mimo rámca vety, ale v rámci vety, a to transformáciou predikácie“. Za skutočný prívlastok možno totiž pokladať iba taký adnominálny výraz, ktorý možno odvodiť z jadrovej predikatívnej konštrukcie (Nižníková, 1976). Možnosť alebo nemožnosť transformácie na predikát jadrovej vety je teda základným a rozhodujúcim kritériom na vymedzenie skutočnej prívlastkovej funkcie adnominálneho výrazu vo vete.

Každé substantívum ako pomenovanie samostatne jestvujúcej substancie je významovo úplné. Nevyžaduje si teda pre úplnosť svojho významu doplnenie v podobe prívlastku, ako je to napríklad pri predmetových slovesách. Na druhej strane však každé substantívum môže byť bližšie určené a na základe prepisovacieho pravidla $N \rightarrow At-N$ môže byť každé syntaktické substantívum rozvítené prívlastkom, zhodným alebo nezhodným. Pretože je táto determinácia možná, ale nie nevyhnutná (nie je totiž podmienená ani významovou neúplnosťou substantíva, ani potrebami predikácie alebo intencie), pokladá sa prívlastok všeobecne za fakultatívne, nezáväzné doplnenie substantíva. Napríklad H. Křížková (1971, s. 123) tvrdí: „At (atribút) je k substantívu vázaný ako fakultatívny determinant, neboť substantívum na rozdíl od některých slovních druhů, především částí sloves a adjektiv, nemá při sobě pozici, do níž by bylo třeba závazně dosadit At... Častěji a někdy pravidelně se pojí s atributem jen malá část substantiv, převážně s významem měrovým, např. kus, spousta, hromada aj.“ Toto konštatovanie platí o prívlastku ako kategórii všeobecne. V istých zvláštnych prípadoch sa však prívlastok stáva záväzným komponentom vety (výpovede). Otázka obligatórnosti, prípadne fakultatívnosti prívlastku sa doteraz osobitne neskúmala. Na druhej strane v rôznych jazykovedných prácach,

a to nielen syntaktických, sú implicitne, alebo v súvislosti s inými javmi viaceré poznámky o obligatórnom využití prívlastku; napr. práce F. Miku (1959; 1962) a J. Oravca (1961; 1978) o adnominálnom genitíve, Z. Hlavsu (1975) o denotácii objektu, N. T. Mološnej (1975) o adnominálnych syntagmách, práce poľských autorov Z. Klemensiewiczza (1961; 1969) i maďarských slavistov L. Dezsöa (1967), M. Mikesovej – L. Dezsöa – L. Matijevicsa (1973) a i.

Pretože prívlastok vstupuje do vety iba prostredníctvom substantíva, ktoré rozvíja, jeho fakultatívnosť či obligatórnosť nevyplýva z konštrukcie vety, ale závisí výlučne od sémantickej náplne tohto nadradeného substantíva. Z toho vyplýva, že obligatórnosť prívlastku nie je systémovým javom, teda nie je záležitosťou vety, vetnej schémy, ale javom výpovedným. Obligatórnosť prívlastku vystupuje do popredia až pri konkrétnom lexikálnom obsadení vetného vzorca v tých prípadoch, kde samotné substantívum nie je schopné svojím významom plniť svoju komunikačnú funkciu (pregnantnosť pomenovania). Ide o tieto prípady:

1. V hodnotiacej predikácii typu *A má B* je prívlastok záväzným komponentom pri substantíve *B* v prípade, ak samotné substantívum neobsahuje vo svojom lexikálnom význame hodnotiaci prvok, a to alebo v kladnom alebo v zápornom zmysle. Vetný vzorec

$$\left\{ \begin{array}{l} N_1 \\ T_o \end{array} \right\} - V_{f_{copbyr}} - N_1$$

sa práve pre nedostatok hodnotiaceho prvku v prisponovom substantíve mení sa vzorec

$$\left\{ \begin{array}{l} N_1 \\ T_o \end{array} \right\} - V_{f_{copbyr}} - A_t - N_1$$

Napríklad: *Jano je darebák/To je darebák; Jano je dobrák/To je dobrák*; ale *Jano je zlý človek/To je zlý človek; Anka je pekné dievča/To je pekné dievča* a pod. Vynechanie prívlastku v týchto prípadoch má za následok zmenu hodnotiacej predikácie na predikáciu kvalifikujúcu, prípadne indentifikujúcu typu *Jano je človek; Anka je dievča a To je človek; To je dievča*. Takéto konštrukcie sú gramaticky správne, ale vety typu *Jano je človek* nemajú vlastne žiadnu komunikačnú hodnotu. Vlastné meno *Jano* totiž pomenúva osobu mužského pohlavia, preto je informácia *Jano je človek* vlastne nadbytočná. Hodnotiaci charakter predikácie sa môže zachovať pri vynechaní prívlastku iba pri zmene bezpríznačkovej klesavej intonácie na zvoláciu intonáciu, ktorá v týchto konštrukciách implicitne vyjadruje prvok kladného hodnotenia, napr.: *To je dievča! To je človek!* Pri zápornom hodnotení už nestačí iba zvolacia intonácia, musia sa k nej pridružiť aj iné, mimojazykové prostriedky, najmä gestá a mimika.

2. Podobne je prívlastok obligatórnym členom vetnej schémy

$$(N_1) - VF - N_3 - N_4$$

v prípade, ak je za VF dosadené sloveso z významového okruhu *želať, priať* a pozícia N_4 je obsadená substantívom, ktoré neobsahuje vo svojej lexikálnej náplni lexému (+ dobré) alebo (+ zlé). V takomto prípade sa vetná schéma mení na $(N_1) - VF - N_3 - At - N_4$,

napr. *Želám ti šťastie; želali mu neúspech; ale Želám ti príjemnú dovolenku; Prajeme vám príjemný pobyt; Želám ti šťastnú cestu*. Obligatórnosť prívlastku je nepriamo podmienená lexikálnym obsadením slovesa, pretože sloveso *želať/priať* si vyžaduje doplnenie substantívom, ktoré nevyhnutne obsahuje sémantický príznak (+ dobré pre N_3) alebo (+ zlé pre N_3). Ak substantívom N_4 neobsahuje tento príznak, musí byť vyjadrený hodnotiacim prívlastkom.

3. Pri vyjadrení príslušnosti v konštrukciách typu

$$N_1 - VF_{mat} - N_4$$

sa prívlastok stáva záväzným doplnením substantíva N_4 , ak je medzi obidvoma substantívami dosadenými do pozícií N_1 a N_4 vzťah celku a časti. Vetný vzorec vtedy nadobúda podobu

$$N_1 - VF_{mat} - At - N_4,$$

napr. *Dievča má mačiatko; Susedovci majú syna* a pod., ale *Dievča má modré oči; Kôň má lesklú srst; Stroj má vysoký výkon; Chlapec má dobré správanie*. V týchto prípadoch substantívum v akuzatíve vyjadruje vlastne jeden zo sémantických príznakov podmetového substantíva, preto sú výpovede typu *Dievča má oči* komunikatívne prázdne, nemajú žiadnu hodnotu. Na rozlíšenie tohto sémantického príznaku, spoločného všetkým jedincom daného druhu, je nevyhnutné doplnenie substantíva prívlastkom. Prívlastok v takýchto vetách je alebo zhodný (ako vidieť z predchádzajúcich príkladov), alebo nezhodný vo vetách typu

$$N_1 - VF_{mat} - N_4 - N_2,$$

napr. *Dievča má oči srny; Škvrna má veľkosť koruny; Rana má tvar podkovy* a pod. Z obidvoch uvedených typov konštrukcií možno odvodiť adnominálny genitív typu *dievča modrých očí, škvrna veľkosti koruny*. Základnou syntaktickou charakteristikou týchto adnominálnych genitívov je práve ich rozvitosť, pretože spojenia **dievča očí*, prípadne **škvrna veľkosti* v slovenčine nie sú možné.

4. Záväzným členom vety je prívlastok aj pri kvantifikácii, teda pri vyjadrení počtu, množstva alebo miery, ktoré nejestvujú ako samostatne jestvujúce príznaky (pravda ak neberieme do úvahy matematické vyjadrenie počtu). Počet, miera a množstvo jestvujú len v súvislosti s počítaným (meraným) predmetom a syntakticky plnia najčastejšie funkciu prívlastku (zhodného alebo nezhodného), napr. *dva ľudia, šesť chlapcov*. Kým v týchto prípadoch sa číslovky všeobecne pokladajú za prívlastok, pri vyjadrení neurčitého množstva alebo miery je situácia zložitejšia. V spojeniach typu *množstvo ľudí* sa prvé substantívum považuje za nadradený člen spojenia a substantívum v genitíve za jeho prívlastok. V protiklade s týmto chápaním pokladáme výraz *množstvo* za kvantitatívny prívlastok substantíva *ľudí*. Vo vetách

typu *Čakalo tam množstvo ľudí* genitív substantíva nevyplýva z jeho prívlastkovej funkcie, ale z jeho kvantitatívneho určenia. Ide o genitívny podmet, ktorý je viazaný na význam kvantity alebo samého prísudkového slovesa (typ *pribúda vody*), alebo sám musí byť kvantitatívne určený. Dôkazom toho, že substantívum *ľudí* je vo vete podmetom a nie prívlastkom, je možnosť jeho odsunutia od výrazu *množstvo* na inú pozíciu vo vete, čo pri skutočných genitívnych prívlastkoch nie je možné (napr. **Ľudí tam čakalo množstvo.*). Ak z vety vynecháme výraz *množstvo*, veta dostane expresívny charakter a dochádza k zmene bezpríznačkovej intonácie na príznakovú zvoláciu intonáciu, ktorá implicitne tiež vyjadruje veľké množstvo, napr. *Čakalo tam ľudí!* Takéto chápanie potvrdzuje aj všeobecne platná téza, že determinatívnu syntagmu navonok reprezentuje jej nadradený člen (Oravec, 1978). Pri genitíve množstva alebo miery adnominálnu syntagmu reprezentuje práve substantívum v genitíve, teda formálne podradený člen, lebo vety typu **Čakalo tam množstvo* (namiesto *Čakalo tam množstvo ľudí*), **Zjedol misu* (namiesto *Zjedol misu halušiek*) nie sú možné. Vo vetách tohto typu možno vynechať iba výraz vyjadrujúci množstvo alebo mieru, pričom sa pôvodný genitív mení na pád, ktorý si vyžaduje zmenená vetná konštrukcia, napr. *Čakali tam ľudia*; *Zjedol halušky*.

Ukazuje sa teda, že výrazy vyjadrujúce množstvo alebo mieru v takýchto spojeniach strácajú svoj substantívny charakter, dochádza k ich desubstantivizácii a nadobúdajú význam kvantitatívneho určenia. Vo vete nemôžu stáť samé, iba v spojení so substantívom vyjadrujúcim obsah udávaného množstva alebo miery.

5. Prívlastok je nevyhnutným doplnením substantíva aj v tých prípadoch, ak substantívum vyjadruje bližšie neurčenú, pre podávateľa neznámu osobu alebo vec. Substantívum svojou lexikálnou náplňou neurčenosť vyjadriť nemôže a člen na vyjadrenie tejto kategórie slovenčina nemá, preto sa substantívum v týchto prípadoch musí spájať so zámenami *nejaký, akýsi, istý*, prípadne s číslovkou *jeden*, napr.: *Hľadal ň tu nejaký človek. Niesol akýsi predmet.* V týchto prípadoch možno použiť iba substantíva s veľmi širokým rozsahom významu a malým obsahom typu *človek, chlap, muž, žena, dieťa, predmet, vec* a pod., pričom musí platiť:

At + N = *ktosi, niekto*, prípadne *čosi, niečo*; napr.: *Hľadal ň tu nejaký človek = Hľadal ň tu ktosi. – Niesol akýsi predmet = Niesol čosi.*

6. Záväzným je použitie prívlastku pri substantívach vo funkcii príslovkového určenia, ak má toto substantívum príliš všeobecný charakter, označuje len najvšeobecnejšie okolnosti slovesného deja, a nie je schopné určiť ich jednoznačne. Najčastejšie ide o substantíva *čas* (doba), *miesto, príčina, spôsob* a pod., napr.: *Od istej doby sa zmenil. Bolo to na tom mieste. Neprišiel pre vážnu príčinu. Priprav mäso na bulharský spôsob.*

7. Nakoniec je prívlastok záväzným doplnením substantíva pri kontextovom, prípadne situačnom nadväzovaní na predchádzajúci kontext alebo na aktuálnu situáciu. Túto funkciu plnia výlučne zhodné prívlastky vyjadrené ukazovacím zámenom, napr.: *Ten človek sa mi nepáči. Toho človeka som už niekde videl.*

Prívlastok v týchto prípadoch jednak poukazuje na osobu známu zo situácie alebo z predchádzajúceho kontextu a jednak špecifikuje význam nadradeného substantíva tak, že z množiny osôb, ktoré toto substantívum pomenúva, vymedzuje jeho platnosť iba na jedinú (jedinečnú) osobu, prípadne vec alebo jav. Substantívum v spojení s prívlastkom má v týchto prípadoch takú istú pomenováciu schopnosť ako vlastné meno. Dôkazom toho je na jednej strane možnosť vytvoriť vety typu *Jano sa mi nepáči*; *Nováka som už niekde videl*; a na druhej strane nemožnosť vytvoriť vety **Človek sa mi nepáči*; **Človeka som už niekde videl*. Prívlastky v tomto prípade plnia nielen funkciu konektorov, ale aj prostriedkov na vyjadrenie kategórie určenosti.

Obligatórnosť zhodného prívlastku je základnou syntaktickou charakteristikou aj adnominálneho genitívu vlastníka typu *záhrada dolného suseda*. Kým v predchádzajúcich prípadoch záväzné včlenenie prívlastku do vety vyplývalo zo sémantiky jeho nadradeného substantíva, v tomto prípade je konštrukcia s adnominálnym genitívom podmienená práve rozvitosťou tohto substantíva. Ak toto substantívum nie je rozvité, nemožno použiť konštrukcie s adnominálnym genitívom, ale so zhodným prívlastkom utvoreným od substantíva v genitíve, napr. *susedova záhrada*. Spisovná norma totiž nepripúšťa na jednej strane spojenia typu *záhrada suseda*, a na druhej strane spojenia typu *dolného susedova záhrada*. Platia tu, pravda, isté obmedzenia, prípadne výnimky z normy, pretože nie od každého substantíva možno vytvoriť posesívne adjektívum, ale vo väčšine prípadov takáto možnosť jestvuje. V tomto prípade teda nejde o obligatórne včlenenie prívlastku do vety, ale naopak, prítomnosť alebo neprítomnosť prívlastku rozhoduje o charaktere konštrukcie.

Vo všetkých rozoberaných prípadoch išlo o voľné, teda syntaktické spojenia. Oveľa frekventovanejšie sú prípady záväzného prívlastku v ustálených spojeniach – združených pomenovaniach a vo frazeologických jednotkách, ktoré po vynechaní prívlastku strácajú svoj význam.

V združených pomenovaniach typu Adj + S (adjektívum + substantívum, prípadne v terminologických nomenklaturách S + Adj) sa tieto spojenia nevytvárajú v rámci vety, ale vstupujú do nej ako hotové celky, ktoré vznikajú v oblasti tvorenia pomenovaní. Ide teda o lexikálne jednotky a ich transformácia na predikát jadrovej vety nie je možná (*jedľa biela* totiž nie je jedľa, ktorá je biela, *vrabec obyčajný* nie je vrabec, ktorý je obyčajný a pod.). Z toho vyplýva, že v týchto prípadoch nemožno hovoriť o prívlastkoch, pretože takéto spojenie netvorí substantívum a jeho prívlastok, ale ide o pomenováciu jednotku, o jeden názov, aj keď zložený z viacerých slov, a teda syntakticky tvorí nedeliteľný celok, jediný vetný člen.

Pri frazeologických jednotkách je situácia podobná. Treba brať pritom do úvahy, že „frazeologická jednotka vzniká predovšetkým prehodnotením už existujúceho voľného spojenia tým, že slovné spojenie (syntagmatické alebo vetné) nadobúda nové formálne i významové kvality, nový význam, odlišný od pôvodného významu, ktorý by vyplýval z jednoduchého spojenia významov tých slov, ktoré sú v danom

slovnom spojení, pričom sa tento nový význam i celé spojenie ustaluje“ (Mlacek, 1977, s. 20). K základným charakteristickým vlastnostiam frazeologických jednotiek teda patrí predovšetkým obraznosť alebo prenesenosť významu a ako doplňujúca vlastnosť ich expresívnosť. Práve z týchto dôvodov vo väčšine frazeologických jednotiek bližšie určenie substantíva nevystupuje ako skutočný prívlastok, ale v spojení so substantívom nadobúda nový, celkom odlišný význam. Po sémantickej stránke tu možno rozlíšiť prípady, keď spojenie adjektívum + substantívum má väčšinou jednoslovný ekvivalent, to znamená, že toto spojenie ako celok vyjadruje jediný význam, napr. *Damoklov meč* = nebezpečenstvo; *Augiášov chliev* = neporiadok; *pastierska kapsička* = názov rastliny; *hrošia koža* = bezcitnosť a pod. Druhým prípadom sú frazeologické spojenia, v ktorých si obyčajne jeden člen (najčastejšie je ním substantívum) zachováva svoj pôvodný význam, ale vo význame jeho „prívlastku“, zhodného alebo nezhodného, dochádza k značným významovým posunom, napr. *ružová nálada*, *slepačí mozog*, *kamaráti z mokrej štvrte*, *krokodílie slzy*, *vlčí mak* a pod. V obidvoch uvedených prípadoch sú takéto spojenia syntakticky nerozložiteľné. Napriek tomu, že adnominálny výraz v takomto spojení nemožno vynechať, nemá syntaktickú platnosť prívlastku a takéto frazeologické jednotky treba pokladať za jedinú lexikálnu jednotku.

Pri hodnotení adnominálnych výrazov vo frazeologických zvratoch so slovesnou syntagmatickou stavbou treba vychádzať z toho, či tento adnominálny výraz patrí ku kľúčovým (oporným) slovám frazeologizmu, alebo je iba jeho fakultatívnou zložkou. Ak patrí ku kľúčovým slovám, to znamená, že ho nemožno z frazeologickej jednotky vynechať, spravidla stráca svoj pôvodný význam, spojenie je syntakticky nerozložiteľné, a teda nemožno hovoriť o prívlastkovej funkcii adnominálneho výrazu, napr. *fahať za jeden povraz*, *šif horúcou ihlou*, *mať horúcu hlavu* a pod. Ak je adnominálny výraz iba fakultatívnym komponentom frazeologizmu, možno ho v istých prípadoch – ak nedochádza k zmene jeho významu – pokladať za prívlastok, ktorý však nie je záväzným komponentom danej konštrukcie.

Vo frazeologických jednotkách s vetnou a súvetnou stavbou sa tiež vyskytujú prípady, v ktorých je adnominálny výraz záväznou zložkou celého spojenia, bez ktorého fráza stráca zmysel, napr. *Strach má veľké oči*. *Medardova kvapka štyridsať dní kvapká*. *Stará láska nehrdzavie*. *Kto sa hanbí, má prázdne gamby* a pod. Aj v týchto prípadoch však dochádza k značným významovým posunom alebo vo význame adnominálneho výrazu alebo jeho spojenia so substantívom, prípadne i frazeologickej frázy ako celku, preto nie je možná transformácia takejto syntagmy na zodpovedajúcu predikatívnu syntagmu, a teda ani v týchto prípadoch nemožno hovoriť o skutočných prívlastkoch. Za prívlastky teda možno pokladať iba adnominálne výrazy, ktorých spojenie so substantívom sa realizuje v procese tvorenia konkrétnych výpovedí.

V prívlastku ako syntaktickej kategórii sa realizuje isté vnútorné protirečenie: na jednej strane sa prívlastok pokladá za fakultatívny vetný člen a na druhej strane

jestvuje množstvo výpovedí, ktoré po elidovaní prívlastku strácajú význam. Pretože toto protirečenie nemožno riešiť v rámci jednej a tej istej roviny, treba prívlastok pokladať systémovo za fakultatívny vetný člen, ale v konkrétnych výpovediach sa stáva záväzným komponentom. Jeho záväznosť vyplýva z konkrétnej sémantickej náplne nadradeného substantíva, prípadne zo sémantickej náplne celej vety.

*Filozofická fakulta UPJŠ
Prešov, Grešova 3*

Bibliografia

- DEZSŐ, L.: Nekotoryje voprosy tipologii imennych grup. Meždunarodnyj simpozium stran – členov SEV, Budapešť, 10 – 13 októbra 1967 g.
- HLAVSA, Z.: Denotace objektu a její prostředky v současné češtině. Praha. Academia 1975. 111 s.
- KIESSLING, K.: Deutsch. Die Ausdrucksmittel der Sprache. 3. Aufl. Leipzig, 1962.
- KLEMENSIEWICZ, Z.: Zarys składni polskiej. 3. wyd. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1961. 133 s.
- KLEMENSIEWICZ, Z.: Ze studiów nad językiem i stylem. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1961. 324 s.
- KRÍŽKOVÁ, H.: Adjektívni atribut v ruštině a češtině. In: Studie ze slovanské syntaxe. Praha. Ústav jazyků a literatur CSAV 1971. s. 118–175.
- MIKES, M. – DEZSŐ, L. – MATIJEVICS, L.: A jelzős főnévi csoport. In: A hungarológiai intézet nyelvészeti füzetei. 3. Szerbhorvát-magyar kontrasztív nyelvtan. Ujvidék 1973. 95 s.
- MIKO, F.: Prívlastkový genitív. In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 187–200.
- MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.
- MIKO, F.: Ešte k prívlastkovému genitívu. Slovenská reč, 27, 1962, s. 295–299.
- MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 118 s.
- MOLOŠNAJA, N. T.: Substantívnyje slovosočetanija v slavianskych jazykoch. Moskva, Nauka 1975. 240 s.
- NIŽNÍKOVÁ, J.: Prívlastok v mennej skupine a metóda jeho skúmania. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 30–35.
- ORAVEC, J.: Prívlastok v genitíve. Jazykovedný časopis, 12, 1961, s. 71–88.
- ORAVEC, J.: Náčrt slovenskej skladby pre vysokoškolákov. [Skriptum]. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 200 s.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КАК НЕОБХОДИМЫЙ ЧЛЕН ПРЕДЛОЖЕНИЯ (ВЫСКАЗЫВАНИЯ)

Резюме

Определение как второстепенный член предложения определяющий существительное является факультативным членом предложения. Но в некоторых случаях определение становится необходимым дополнением имени существительного. По мнению автора, необходимость применения определения в предложении обусловлена семантическим содержанием имени существительного, требующего своего дополнения в форме определения, и содержанием всего предложения – для выражения множества и контекстуальной конексии.

DISKUSIE

KRITICKÝ ROZBOR TRUBECKÉHO NÁHLADOV NA SLOVENČINU

JOZEF RUŽIČKA

1. Nedávno sa vyslovila oprávnená požiadavka, aby sme sa kriticky zaoberali novšími vývinovými etapami československej jazykovedy, konkrétne aj teóriou Pražskej školy z tridsiatych rokov nášho storočia. Ide o to, zistiť pokrokové zložky vo vývine našej jazykovedy, teda aj teórie Pražskej školy, zhodnotiť ich prínos pre rozvoj súčasnej jazykovedy a oddeliť ich od zložiek, ktoré síce boli dôležité pre rozvoj našej jazykovedy v medzivojnovom období, ale dnes už patria minulosti, lebo boli prekonané aj výskumom konkrétnych jazykových problémov, aj rozvojom jazykovednej teórie ako jadra základného výskumu.

Z naznačeného aspektu treba sa vracäť najmä k uzavretým zložkám uvedenej etapy vo vývine našej disciplíny, resp. k dielam takých význačných jazykovedcov z medzivojnového obdobia, ktoré sú už uzavreté a súčasne sa týkajú aj slovakistickej problematiky. Z rozličných príčin prichádza do úvahy najprv dielo profesora Nikolaja Sergejeviča Trubeckého.

Pre potreby našej súčasnej lingvistiky rozšíril som pôvodný text svojho príležitostného referátu, a to najmä preto, aby sme mohli úspešne začať diskusiu o posledných vývinových etapách našej disciplíny a tiež diskusiu o rozvoji a aktivizácii súčasnej slovenskej jazykovedy. Dotknem sa preto aj niektorých téz, ktoré so slovakistickou problematikou v Trubeckého životnom diele priamo nesúvisia.

Prof. N. S. Trubeckoj patril nesporne medzi vedúce osobnosti Pražskej školy. Úzko spolupracoval z domácich bádateľov najmä s prof. V. Mathesiusom a prof. B. Trnkom. Častejšie bol v Prahe, už koncom dvadsiatych rokov, keď sa Pražský lingvistický krúžok utváral. Táto spolupráca priniesla bohaté ovocie už na prvých medzinárodných kongresoch, menovite na 1. všeobecnom lingvistickom kongrese r. 1928 v Haagu a na 1. slavistickom zjazde r. 1932 v Amsterdame, kde bol predložený na diskusiu spoločný referát členov Pražského krúžku *Charakter und Methode der systematischen phonologischen Darstellung einer gegebenen Sprache*.

Práve svojimi vystúpeniami – referátmi a diskusnými príspevkami – na medzinárodných kongresoch (na prvom v Haagu r. 1928, na druhom v Ženeve r. 1931, na treťom v Ríme r. 1933, na štvrtom v Kodani r. 1935 atď.) dosahoval N. S. Trubeckoj veľké úspechy ako teoretik a najmä ako priekopník novej jazykovednej disciplíny – fonológie. Na medzinárodných podujatiach ho hodnotili veľmi kladne, napríklad už

na prvom kongrese Antoin Meillet hodnotil Trubeckého ako vedúcu osobnosť medzi mladými. Doma – t.j. vo Viedni – však N. S. Trubeckoj vedúcu pozíciu nemal, ani na univerzite, ani vo filologických kruhoch: možno to vysvetliť jednak celkovou politickou atmosférou v 20. rokoch (proti Slovanom), jednak tradičným filologickým zameraním vedúcich osobností – germanistov a romanistov – na rakúskych univerzitách. N. S. Trubeckoj bol oveľa známejší v Československu. Vo Viedni sa vracajú k Trubeckému – najmä zásluhou J. Hamma – až teraz, po druhej svetovej vojne: usporadúvajú pravidelné fonologické konferencie.

Nikolaj Sergejevič Trubeckoj sa narodil 16. apríla 1890 v Moskve, v známej kniežacej rodine: jeho otec Sergej Trubeckoj bol profesorom filozofie na univerzite. Po dlhé roky bol rektorom univerzity. N. Trubeckoj študoval v Moskve, pobudol však aj v Lipsku. V školskom roku 1915–1916 začal už prednášať v Moskve – ako súkromný docent komparatistiky – sanskr. Roku 1918 sa stal profesorom slavistiky v Rostove. Roku 1919 emigroval cez Kaukaz do Turecka, odtiaľ sa dostal do Bulharska a v Sofii pôsobil v rokoch 1920–1922 na univerzite ako docent porovnávacej jazykovedy. Roku 1922 sa presťahoval do Viedne, kde sa stal profesorom slavistiky: pôsobil tam 16 rokov. Zomrel po dlhej a ťažkej chorobe dňa 25. júna 1938 (teda ešte veľmi mladý – 48 ročný). Vo Viedni je aj pochovaný.

Slovenčiny sa týkajú tri práce N. S. Trubeckého: 1. *Gedanken über die slowakische Deklination* (Sborník Matice slovenskej, 15, 1937, s. 39–47) – samostatná štúdia z historickej morfológie slovenčiny; 2. rozličné štúdie o fonologickom chápaní kvantity, v ktorých sa autor dotýka aj slovenčiny, naostatok jeho formulácie v diele *Grundzüge der Phonologie* (1939, s. 169–179, najmä s. 170–171); 3. list Ľudovítovi Novákovi (datovaný vo Viedni 12. januára 1936) týkajúci sa slovenského, českého a ruského historického hláskoslovnia (Novák, 1939–1940).

Myšlienky N. S. Trubeckého o slovenčine sú síce rozsahom skromné, ale mali pomerne značnú úlohu vo výskume slovenčiny: preto treba im venovať pozornosť. Treba ich však vidieť v súvislosti s celou prácou slavistickou aj všeobecne jazykovednou.

N. S. Trubeckoj tvorivo rozvíjal teóriu Moskovskej školy z konca 19. storočia, budujúcej na tézach Fortunatovových. Už A. Meillet tvrdil, že táto teória predstavuje jemné prehĺbenie nemeckej mladogramatickej teórie, a to najmä z hľadiska filozofického a metodologického. V Moskovskej škole sa kládol dôraz najmä na tieto tri veci: najprv na pravidelnosť každého jazykového procesu, ďalej na zástoj jazykovej formy v tomto procese, napokon na nevyhnutnosť chápať každú rovinu jazykovej stavby ako autonómny čiastkový systém.

N. S. Trubeckoj sa dobre zoznámil aj s nemeckou jazykovedou na začiatku 20. storočia: študoval v Lipsku (1913–1914). Podrobne sa zaoberal aj s francúzskou jazykovedou (resp. po francúzsky písanými prácami západnými, napr. van Ginnekenovými).

Treba osobitne vyzdvihnúť, že N. S. Trubeckoj odmietal Schleicherovu teóriu

rodostromu z polovice 19. stor. a že prijal Schmidtovu teóriu vln z ostatnej tretiny 19. stor. Rovnako dôležité je aj to, že uznával výhody relatívnej chronológie zmien v jazyku, ako ju rozpracovali na prelome storočia viacerí bádatelia, napr. E. Herrmann. Aj Meilletova teória o nárečvom členení prajazyka vyvolala jeho súhlas. Preto N. S. Trubeckoj pokladal jednotlivé slovanské jazyky spočiatku za nárečia jednotného slovanského prajazyka, pričom začiatky ich diferenciacie vysvetľoval rozličným tempom a rozličným smerom v šírení spoločných jazykových zmien, a potom aj rozličným chronologickým radením týchto zmien v jednotlivých dialektoch. Ide teda o evolučnú teóriu, ktorá je síce veľmi zložitá, ale berie do úvahy nielen vnútorné popudy k realizácii jednotlivých zmien, ale aj rozličné vonkajšie popudy ako stimulujúce i determinujúce faktory. Takto chápaná evolúcia spoločnej prasloviančiny trvala až do začiatku nášho tisícročia, keď sa začala uplatňovať a šíriť po praslovanskom území ostatná celoslovenská zmena – strata slabých jerov.

N. S. Trubeckoj tvorivo rozvíjal porovnávaciu slavistiku a jeho teória našla ohlas aj vo výskume jednotlivých slovanských jazykov a tiež aj vo výskume slovenčiny. Ide nielen o jeho slovakistické práce, ale najmä o práce mladších slovakistov štrukturalistov – ako Ľudovíta Nováka a Eugena Paulinyho –, ktorí pracovali a podnes pracujú v historickej fonológii a v historickej morfológii slovenčiny. Pravda, ani jedného slovakistu nemožno nazvať priamym žiakom N. S. Trubeckého. Priamo sa však nadväzovalo aj u nás na Trubeckého fonológiu, menej už na jeho chápanie morfológie.

2. N. S. Trubeckoj odpočiatku zaujímal kladný postoj k slovenčine ako k samostatnému slovanskému jazyku, osobitne sa zaujímal o niektoré otázky fonologickej a gramatickej stavby slovenčiny. Nemožno tvrdiť, že by sa tieto otázky boli stali stredobodom vedeckého záujmu N. S. Trubeckého, ale ukazuje sa, že jeho náhľady ovplyvnili vývoj slovakistiky v dobrom zmysle. N. S. Trubeckoj nemal ani jedného priameho žiaka zo Slovenska, ale jeho diela natoľko ovplyvnili mladú generáciu slovakistov dorastajúcu v tridsiatych rokoch, že mnohí z nich natrvalo zostali pracovať vo fonológii a vždy vychádzali zo základných štúdií N. S. Trubeckého. Zásľuhu na tom majú aj vtedajší profesori na bratislavskej univerzite, menovite Václav Vážný, Jan Mukařovský a Josef Miloslav Kořínek, ktorí svojim študentom – aj dialektológom – dávali do rúk aj Trubeckého separáty, aj brožúru *Anleitung zu phonologischen Beschreibungen* (Brno 1935) a neskôršie aj knihu *Grundzüge der Phonologie* (Praha 1939) ako učebnicu modernej lingvistiky. Najzúžšie kontakty s novou jazykovedou, s teóriou Pražského lingvistického krúžku mali však niektorí odchovanci pražskej univerzity, najmä Ľudovít Novák, ktorý bol bojovným priekopníkom novej lingvistickej teórie aj po svojom príchode do Bratislavy ako univerzitný profesor slovenského jazyka. Ináč úspešne pracovali v slovakistike Henrich Bartek a Eugen Pauliny, v hungaristike Adalbert Arany, v germanistike Jozef Ružička a v klasickej filológii Ján Horecký. Spoločnou črtou ich práce bol záujem o historickú fonológiu. V Pražskom lingvistickom krúžku

prednášali pred vojnou Ludovít Novák a Jozef Ružička, čím prispeli k rozvoju jazykovednej teórie aj na Slovensku. Uvedených slovenských lingvistov možno nazvať duchovnými žiakmi N. S. Trubeckého, ktorý ich získal najmä tým, že mal živý záujem o slovenčinu.

Už sme spomenuli, že N. S. Trubeckoj pokladal slovenčinu za samostatný slovanský jazyk. Je to tradícia moskovskej slavistiky. Podobne to bolo aj na iných ruských univerzitách, ako to dokazuje Jan Baudouin de Courtenay, ktorý viac ráz po prvej svetovej vojne zasiahol do polemík o slovenčine. Postoj N. S. Trubeckého k slovenčine dá sa doložiť napríklad citátmi z *Grundzüge der Phonologie*, kde sa slovenčina a slovenské príklady uvádzajú na mnohých miestach (v registri sa uvádza 13 miest). Ide vždy o javy, ktoré boli spracované v novej lingvistickej literatúre. Z toho možno uzavrieť, že N. S. Trubeckoj nespracúval konkrétne materiálové problémy, ale sledoval slovakistickú literatúru a zaujímal k nej postoj z hľadiska svojej teórie. Tak si možno vysvetliť, že slovenčina sa spomína takmer vždy spolu s češtinou a že sa slovenské javy nepodávajú vždy presne. (Porov. tento citát zo s. 245: „In Europa ist die ständige Betonung der vorletzten Silbe durch das Polnische..., die angrenzenden Mundarten des Tschechischen und Slovakischen und die östlichen Mundarten des Niedersorbischen vertreten.“)

3. Trubeckého fonologická teória je dôležitým úsekom vo vývine svetovej fonológie. Je to vlastne prvý úsek vo vývine tejto jazykovednej disciplíny. Trubeckého fonológia nielenže vzbudila veľkú pozornosť, no vyvolala aj ostrú diskusiu. Na mnohých článkoch, a najmä na prednáškach N. S. Trubeckého možno pozorovať vývin tejto teórie. A treba povedať aj to, že Trubeckého teória nie je vlastne ucelená. Jeho hlavné dielo *Grundzüge der Phonologie* (1939) nie je dokončené: v predhovore čítame, že autor mal v úmysle pripojiť ešte kapitolu o hraničných signáloch vety. Spomína sa však aj to, že autor už nestihol zjednotiť svoje výklady a dať im konečnú podobu. Aj tak kniha mala veľký úspech, bola preložená do viacerých jazykov. Podnes sa používa ako učebnica tzv. klasickej fonológie.

Trubeckého fonológia sa môže charakterizovať ako fonematická, pretože sa za základnú jednotku hláskového systému pokladá fonéma. Definícia z *Grundzüge der Phonologie* (1939, s. 35): (Man darf sagen, dass) das Phonem die Gesamtheit der phonologisch relevanten Eigenschaften eines Lautgebildes ist (čiže fonéma sa hodnotí ako súbor fonologicky relevantných vlastností hlásky, resp. hláskového obrazu). Treba zdôrazniť, že aj N. S. Trubeckoj chápe fonému ako súbor vlastností (čiže niet zásadného rozdielu medzi Trubeckým a Jakobsonom, hoci je zrejme, že je zásadný rozdiel medzi Trubeckým a Hjelmslevom, čiže medzi klasickou fonológiou a glosematikou). Trubeckého náhľady na jazyk sa opierajú o dialektickú metódu (vidieť to najmä v jeho prácach z dejín jazykov), preto treba odlišiť od nich náhľady tých štrukturalistov, ktorí dialektickú metódu nepoznajú. Z našej jazykovedy možno tu uviesť napríklad Novákovu definíciu fonémy: *Fonémy sú najmenšie, ďalej nedeliteľné prvky jazyka, ktoré sa vydeľujú priesečníkmi všetkých jazykových*

funkcií na jazykovej forme (Novák, 1937, s. 13). Pravda, Trubeckého definícia fonémy sa nekryje s definíciou v návrhu Pražského lingvistického krúžku (Project de terminologie phonologique standardisée, 1931: *Phonème* = „Unité phonologique non susceptible d'être dissociée en unités phonologiques plus petites et plus simples.“ Táto definícia sa často pokladá za Trubeckého definíciu (čo však nie je pravda, lebo táto definícia v návrhu termínov patrí Vilémovi Mathesiusovi, 1929).

Zmyslom tejto poznámky je poukaz na nejednotnosť v základných pojmoch v Pražskej škole: Trubeckého náhľady sú blízke k náhľadom Jakobsonovým, takže celú Trubeckého fonologickú teóriu treba pokladať za akýsi prechod medzi pražskou školou a Harvardskou školou.

Pre Trubeckého fonologickú teóriu je dôležité, ako sa chápu protiklady. Je všeobecne známe, že sa v jeho teórii rozlišujú privatívne, graduálne a ekvipolentné protiklady. Aj v diele *Grundzüge der Phonologie* (1939, s. 66 n.) sa píše, že ide o logické vzťahy medzi členmi opozície. Dalo by sa však povedať, že sa neuplatňujú všetky logické vzťahy medzi množinami. Vo vzťahu identity $A = B$ niet vlastne nijakej opozície (sem by sa dali zaradiť iba varianty). Vo vzťahu inklúzie $A \subset B$ sú zasa nielen privatívne, ale aj graduálne protiklady. Vo vzťahu intersekcije $A \cap B$ sú ekvipolentné protiklady a vo vzťahu exteriority $A \cap B = O$ niet u Trubeckého nijakej opozície (sem patria čisté kontrasty). N. S. Trubeckoj teda neuznával disjunktné protiklady (tie sa zakladajú na vzťahu exteriority) a vlastne nerozlišil ekvipolentné a disjunktné protiklady (nazval ich všetky ekvipolentnými). Graduálne protiklady sú zasa iba špeciálnym prípadom privatívnych protikladov. A nie celkom presvedčivo sa píše o privatívnych protikladoch: Privative Oppositionen sind solche, bei denen das eine Oppositionsglied durch das Vorhandensein, das andere durch Nichtvorhandensein eines Merkmales gekennzeichnet ist, z. b. stimmhaft – stimmlos, nasaliert – unnasaliert, 2erundet – ungerundet usw. Neskorší náhľad sa ustálil tak, že príznakový člen privatívneho protikladu obsahuje daný príznak, kým nepríznakový člen protikladu nenaznačuje nič o danom príznaku: napríklad znelý konsonant *b* obsahuje príznak znelosti, ale neznelý konsonant *p* nenaznačuje nič o znelosti.

Pre celé jazykovedné dielo prof. N. S. Trubeckého je príznačné, že sa opiera o široké koncepcie spoločenské. Posudzovať tieto široké súvislosti nám neprichodí – hoci mne sa zdajú veľmi prístupné kritike. Pre jazykovedu však zostáva úloha posúdiť nosnosť teórie jazykových zväzov, teda teórie, ktorá rieši otázku typologickej príbuznosti jazykov, resp. otázku spoločných prvkov v susedných jazykoch. N. S. Trubeckoj v jednej z ostatných svojich prác navrhol riešiť tieto problémy vo forme celosvetového jazykového atlasu: ide o text referátu na 3. fonetickom kongrese r. 1938 v Gente *Zur phonologischen Geographie der Welt* (1939). Tu sa píše napríklad aj to, že fonologické systémy jednotlivých jazykov vznikajú krížením rozličných fonologických izoglos, a preto treba skúmať rozšírenie jednotlivých fonologických protikladov po celom svete. Uvádzajú sa dva príklady: rozšírenie opozície *t – ts*, resp. *ts – s*, a rozšírenie opozície *k – x*.

Treba zdôrazniť, že N. S. Trubeckoj z tohto hľadiska posudzoval a vlastne prehodnocoval veľa problémov, napríklad aj vývin indoeurópskeho jazykového typu, ako je to v štúdiu *Gedanken über das Indogermanenproblem* (Acta linguistica, 1, 1939, s. 81–89), a to medzi uraloaltajskou rodinou na severnej strane a medzi kaukazsko-semitskou skupinou na južnej strane, takže inoeurópsky jazykový systém vraj vznikol prebudúvaním primitívneho flektívneho typu, pričom sa vyššie rozvitý aglutinujúci typ v tomto vývine nedosiahol. Svoju štúdiu (vlastne pôvodne prednášku v Pražskom lingvistickom krúžku dňa 14. decembra 1936) končí N. S. Trubeckoj vtipnou konštatáciou, že esperanto (ktoré najlepšie zodpovedá predstávám indoeurópsky hovoriacich národov) je vlastne čisto aglutinujúca reč vybudovaná z indoeurópskych prvkov.

Nás zaujíma, pravdaže, najviac to, že N. S. Trubeckoj rozviedol túto teóriu aj v súvislosti so slovenčinou, a to v štúdiu *Gedanken über die slowakische Deklination* (Sborník Matice slovenskej, 15, 1937, s. 39–47). Zo všeobecného hľadiska je dôležité, že sa tu preberá morfológická problematika.

4. N. S. Trubeckoj uplatňuje princípy štruktúrálnej jazykovedy na nové riešenie starých problémov, problémov slovanskej deklinácie. O tejto problematike hovorí vo všeobecnosti, že sa pri nej musí spojiť genetická a typologická komparatistika a že sa diachronický výklad musí spojiť s geografickými faktmi. Jeho riešenie možno zhrnúť takto.

V starom svete existuje centrálné územie deklinácie (Kernland der Deklination): Fínsko, Estónsko, Lotyšsko, Litva, Poľsko, Československo, Maďarsko, Juhoslávia, Turecko, Sovietsky zväz, Mongolsko a Japonsko. Na juh a na západ od tohto centra je deklinácia alebo vôbec neznáma, alebo je silne na ústupe. Z hľadiska tejto všeobecnej geografickej schémy vykladajú sa dejiny deklinácie v jednotlivých slovanských jazykoch. N. S. Trubeckoj sa zameriava aj na pomer češtiny a slovenčiny.

V češtine je deklinácia na ústupe, je to dôsledok istých hláskových zmien, ale aj dôsledok „oslabeného citu pre pády“. Naproti tomu sa tento „cit pre pády“ dobre udržal v poľštine a vo východoslovanských jazykoch, takže slovenčina sa vyvíjala v obklopení z troch strán jazykmi, v ktorých sa udržal cit pre pády: poľština, ukrajinčina a maďarčina. V slovenčine sa neuplatnili hláskové zmeny, ktoré by boli rozrušili paradigmu: uplatnili sa však iné tendencie, ako napríklad sémantická potreba zachovať rozdiel medzi nominatívom, akuzatívom, datívom a inštrumentálom, a z toho vyplynulo zovšeobecnenie prípony *-ou* v inštr. sg. feminín v strednej slovenčine: Von den zwei zu Gebote stehenden möglichen Endungen **-ú* und **-o(j)u* – von denen die letztere ursprünglich wohl nur in orthotonierten Pronominalformen (vgl. altschech. *mezi toju*) vorkam – verallgemeinerte das Zentralslowakische die Endung *-ou* und vermied damit den Zusammenfall des I. Sg. Fem. mit dem A. Sg. bei den Adjektiven, bei den substantivischen *ija* – Stämmen und auch bei den *a*- und *ja*-Stämmen mit langer letzten Stammsilbe (bei denen nach dem „rhythmis-

chen Gesetz“ die Endung* -ů zu *-ugekürzt werden müsste). Der Umstand, dass das Tschechische den entgegengesetzten Weg wählte, zeigt deutlich, dass die Bewahrung des ursprünglichen Kasusunterschiedes für das Tschechische unwesentlich, für das Slovakische dagegen wichtig war (s. 46).

Sú možné aj iné výklady, ktoré sa usilujú príslušný jav vysvetliť akoby vnútorným vývinom, rozličnou relatívnou chronológiou spoločných javov v jednotlivých nárečiach, resp. jazykoch. Je to teda iná koncepcia vývinu jazyka, jazykovej stavby. E. Pauliny píše o tom vo *Fonologickom vývine slovenčiny* (1963, s. 76 n., najmä na s. 97–100), ale Trubeckého štúdiu neuvádza. To je však nie podstatné, treba iba konštatovať, že je to iná koncepcia jazykového vývinu. Čiastočne sa vracia k morfolologickej motivácii javu *ženojo* \geq *ženou* a pridáva súvislosť s rytmickým krátením Miroslav Komárek v referáte *Kontrakce v češtině, slovenštině a ostatních západoslovanských jazycích* (1973, s. 15–27). Uvedené tvary *ženou* hodnotí ako nekontrahované. Trubeckého výklad nespomína ani on, polemizuje iba s E. Paulinym.

Naznačený problém nejdem tu riešiť: urobia to iste iní. Chcel by som však poznamenať, že ďalší typologický prieskum spisovnej slovenčiny potvrdzuje Trubeckého záver, že slovenské tvaroslovie je typologicky bližšie k iným slovanským jazykom než k češtine. Na tieto veci sa poukazuje aj v *Morfológii slovenského jazyka* (1966). Vo svojich výskumoch som prišiel k záveru, že spisovná slovenčina je v podstate flektívna, so silnejšími črtami aglutinačnými a analytickými, no flexia sa už v slovenčine nerozvíja, lebo novšie tvary sa tvoria analyticky. Nápadná je však relatívne veľká pravidelnosť slovenskej morfológie, ako aj pomerne veľká jednoduchosť paradigmatickej. Toto možno dať do súladu s Trubeckého axiómou, že okrem genetického determinizmu treba počítať aj s determinizmom okolia: slovenčina sa vyvíjala za osobitných podmienok.

V ďalšom výskume sa teda ukázalo, že sa Trubeckého myšlienky o slovenskej deklinácii overili ako správne. Ide najmä o správnosť metódy, že sa jazykové fakty vo vývine majú posudzovať jednak z hľadiska funkcie v systéme a jednak z hľadiska jazykových kontaktov. Škoda, že sa tento správny prístup neuplatnil v plnšej miere pri analýze kvantity v slovenčine.

5. Rozboru kvantity venoval N. S. Trubeckoj veľa pozornosti. Konečný náhľad na túto problematiku nachádzame v diele *Grundzüge der Phonologie*, analýzu slovenčiny tu nachádzame na s. 170–171.

Pri fonologickom hodnotení kvantity N. S. Trubeckoj uvažoval o dvoch typoch jazykov, a to podľa toho, či základným nositeľom kvantity je slabika, alebo móra. Podľa toho rozlišoval slabičné jazyky a mórové jazyky. V mórových jazykoch sa nositelia dlhých slabík chápu ako zdvojené jednotky. N. S. Trubeckoj zdôrazňuje, že najprv treba presne analyzovať jednotlivé jazyky, až potom možno urobiť presnejšie závery, respektíve rozlíšiť jednotlivé typy jazykov. Slovenčina sa hodnotí ako osobitný typ. Jadrá dlhých slabík v spisovnej slovenčine a tiež v niektorých stredoslovenských nárečiach sa hodnotia ako jednoslabičné spojenie dvoch rovna-

kých jednotiek. Toto hodnotenie sa opiera o to, že rovnako fungujú dlhé slabiky s monofonematickým i polyfonematickým nositeľom slabičnosti, ako tu ukazuje rytmické pravidlo, podľa ktorého sa skracujú dlhé slabiky nielen v type *krátky, krátka, krátke*, ale aj v type *biely, biela, biele* – a na druhej strane aj v type *rýdzi, rýdza, rýdze*. Polyfonematické diftongy sa teda správajú práve tak ako monofonematické dlhé vokály, resp. aj dlhé likvidy v type *mĺkvy, mŕtvy*. Dlhé vokály sa preto hodnotia ako jednoslabičné spojenia dvoch rovnakých vokalických jednotiek.

Trubeckého argumentácia, ktorú sme v skratke parafrázovali, má však niekoľko slabších miest. N. S. Trubeckoj hodnotí slovenské diftongy *ia, ie, iu, uo* ako polohové diftongy. Toto hodnotenie bolo bežné v staršej literatúre. Novší fonetický výskum však kritizuje hodnotenie slovenských diftongov ako polohových, napr. v diele *Atlas slovenských hlások* (Dvončová – Jenča – Kráľ, 1969) na s. 69 čítame, že slovenské dvojhlásky treba interpretovať ako osobitné a samostatné artikulačné jednotky, a nie ako jednoslabičné spojenia dvoch slovenských hlások. Z toho vyplýva aj osobitné fonologické hodnotenie diftongov.

Ďalej bolo by treba poukázať aj na rozdiel medzi stavom v niektorých stredoslovenských nárečiach a medzi stavom v súčasnej spisovnej slovenčine, pretože v spisovnej slovenčine ide skôr už o jav charakteru fonologicko-morfologického, a nie o jav foneticko-fonologický, ako to vidíme v príslušných stredoslovenských nárečiach. To sa zdôraznilo v ďalšej literatúre, najmä v knižke Ladislava Dvonča *Rytmický zákon v spisovnej slovenčine* (1955).

Napokon treba uvážiť, kedy vznikol v istých stredoslovenských nárečiach prozodický jav, ktorý zahŕňame do pojmu rytmického zákona. Je to potrebné aj na to, aby sa objasnili príčiny a okolnosti vzniku tohto javu. Dnes sa prijíma výklad E. Paulinyho, podaný v ucelenej podobe v knižke *Fonologický vývin slovenčiny* (1963). Rytmické krátenie sa tu dáva do súvislosti s inými zmenami vo vokalizme južnej strednej slovenčiny v 10. storočí. Príčiny vzniku tohto javu sa hľadajú v samotnom jazykovom systéme, nepočíta sa s nijakým popudom z vonka. To je však slabé miesto doterajšieho výkladu: je totiž ťažké vysvetliť všetky procesy v jazykovej stavbe z vnútorných príčin. Treba pribrať na pomoc aj iné fakty a popudy a treba počítať s adaptačnou aj akomodačnou vlastnosťou jazykového systému.

Ak by sme uvážili polohu príslušných slovenských nárečí v slovanskom svete, videli by sme vzťahy tohto prozodického javu k iným podobným alebo aj odlišným prozodickým javom v ostatných slovenských aj slovanských nárečiach. Azda ide predsa len o prozodický jav, ktorý sa týka slova ako fonetickej jednotky, čiže ako segmentu plynulého rečového toku. Preto by bolo potrebné aj rytmické krátenie v slovenčine analyzovať z podobných hľadísk, z akých posudzoval N. S. Trubeckoj slovenskú deklináciu.

6. Na záver našej úvahy o Trubeckého význame pre výskum slovenčiny treba zdôrazniť aspoň tieto veci:

1. N. S. Trubeckoj pokladal slovenčinu za osobitnú slovanskú reč aj z genetické-

ho hľadiska. Postupoval tu v dobrých tradíciách moskovskej slavistickej školy. Táto teória sa dnes už všeobecne uznáva v celej slavistike.

2. N. S. Trubeckoj analyzoval niektoré prvky slovenčiny v súvislostiach široko slavistických, ba ešte širších, teda jednak geneticky, jednak areálne. Pôvod a geografická poloha sú podľa neho rovnako silné faktory vo vývine jazyka.

3. N. S. Trubeckoj sa usiloval prekonať bariéru medzi genetickou, historickou metódou a medzi synchronnou, systémovou a funkčnou analýzou jazyka. Jeho cieľom bolo zachytiť systém jazyka vo vývine. Je pravda, že nehovorí vždy o tom, odkiaľ pochádzajú hnacie sily vývinu, ale sa usiluje vysvetliť okolnosti, ktoré umožňujú istý vývin a súčasne ohraničujú jeho expanziu. V tom vidíme prvky dialektiky pri posudzovaní vývinu jazyka.

4. Trubeckého myšlienky o slovenčine pokladáme aj dnes za dôležitý príspevok k vedeckej analýze niektorých základných slovakistických problémov. Treba s nimi počítať aj pri ďalšom rozvoji slovakistiky.

5. Životné dielo N. S. Trubeckého nie je ucelené. Je to veľkolepé torzo. Aj túto okolnosť treba mať na zreteli, keď sa dnes usilujeme kriticky posúdiť jeho význam vo vývine všeobecnej jazykovedy, v rozvoji československej lingvistiky, aj v rozpracovaní niektorých slovakistických otázok.

*Jazykovedný ústav E. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26*

Bibliografia

- DVONČ, L.: Rytmičný zákon v spisovnej slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955. 254 s.
- DVONČOVÁ, J. – JENČA, G. – KRÁL, Á.: Atlas slovenských hlások. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 105 s. + 62 tab.
- KOMÁREK, M.: Kontrakce v češtine, slovenštině a ostatních západoslovanských jazycích. In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů (Varšava 1972). Red. B. Havránek. Praha, Academia 1973, s. 15–27.
- MATHESIUŠ, V.: Ziele und Aufgaben der vergleichenden Phonologie. Xenia Pragensia, 1929, s. 432 n.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 896 s.
- NOVÁK, L.: K základným otázkam štruktúrálnej jazykovedy. Sborník Matice slovenskej, 15, 1937, s. 3–23.
- NOVÁK, L.: List kniežaťa N. S. Trubeckého o slovenskom, českom a ruskom historickom hláskosloví. In: Linguistica Slovaca 1–2. Red. L. Novák. Bratislava 1939–1940, s. 299–302.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.
- Projet de terminologie phonologique standardisée. Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV. 1931, s. 309–323.
- TRUBETZKOY, N. S.: Gedanken über die slowakische Deklination. Sborník Matice slovenskej, 15, 1937, s. 39–47.
- TRUBETZKOY, N. S.: Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle linguistique de Prague VII. 1939.
- TRUBETZKOY, N. S.: Gedanken über das Indogermanenproblem. Acta linguistica, 1, 1939, s. 81–89.
- TRUBETZKOY, N. S. Zur phonologischen Geographie der Welt. In: Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences, Gent 1939, s. 499 n.

КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЗГЛЯДОВ Н. С. ТРУБЕЦКОГО НА СЛОВАЦКИЙ ЯЗЫК

Резюме

Н. С. Трубецкой считал словацкий язык самостоятельным славянским языком. Он интересовался некоторыми фонологическими и морфологическими проблемами словацкого языка тоже с исторической точки зрения. Его мысли были стимулирующими для научного описания словацкого языка. Но в дальнейших прениях они были преодолены.

ROZHLADY

Z PROBLEMATIKY PRÍSLOVKOVÉHO URČENIA

ANNA ORAVCOVÁ

1. Príslovkové určenie je rozvíjaci vetný člen. Napriek veľkej variete jeho morfolologickej reprezentácie (príslovky, holé pády, predložkové pády či už s vlastnými alebo nevlastnými predložkami, infinitívne a prechodníkové polovetné konštrukcie, príslovkové vedľajšie vety) má dôležité spoločné črty, ktoré tvoria jeho špecifickosť ako vetného člena. Všetky druhy príslovkového určenia sémanticky, a tým aj syntakticky diferencované majú rovnaké nadradené členy, rozvíjajú sloveso, adjektívum alebo adverbium rôznymi okolnosťami alebo vzťahmi.¹ Na príslovkovom určení vidieť, že o druhu vetného člena (rozvíjacieho) nerozhoduje jeho slovnodruhová charakteristika, ani vetnočlenská funkcia rozvíjaného výrazu (príslovkové určenie najčastejšie rozvíja prísudok, no môže rozvíjať aj prívlastok a príslovkové určenie). Dôležitý je charakter vzťahu medzi rozvíjaným a rozvíjajúcim členom determinatívnej syntagmy.

2.0. V našich súborných syntaxách sa najviac miesta venuje sémantickej klasifikácii príslovkového určenia.

2.1. Ide najmä o klasifikáciu podľa obsahových sfér, ktoré príslovkové určenie vyjadruje. Spravidla sa tieto klasifikácie pridržajú klasickej schémy (rozlišujú príslovkové určenia miesta, času, spôsobu a príčiny), ktorú dopĺňajú, alebo modifikujú.

V najnovšej českej syntaxi (Bauer – Grepl, 1972) sa podrobnejšie členia príslovkové určenia spôsobu (vlastný spôsob, miera a účinok, nástroj a prostriedok, zreteľ, sprievodné okolnosti) a príslovkové určenia príčiny (vlastná príčina a dôvod, účel, podmienka a prípustka). – V *Slovenskej gramatike* (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968) sa k tradičným príslovkovým určeniam pridáva príslovkové určenie miery,

¹ O syntaktickej špecifickosti jednotlivých druhov príslovkového určenia sa zmieňuje F. Miko v štúdiu *Generovanie príslovkového určenia v slovenčine* (1971). Vidí ju v prvom rade v ich syntagmatickej inkompatibilite, napr. príslovkové určenie času nemožno subordinovať príslovkovému určeniu miesta, a čo je hlavné, ani ho s ním koordinovať. Potom sú tu rozmanité syntaktické súvislosti, ktoré sú pre každý druh špecifické – napr. : príslovkové určenie času súvisí istým spôsobom s kategóriou času, spôsobu a vidu, ako aj s časovým „rozmerom“ slovesného deja.

prostriedku, účelu, podmienky a prípustky. – V. Šmilauer (1966) okrem štyroch základných príslovkových určení hovorí o určení pôvodu (látky), výsledku a pôvodu deja. Vnútorne podrobne člení príslovkové určenie spôsobu (I. vlastný spôsob vyjadrený priamo, prirovnaním, účinkom; II. miera vyjadrená priamo, prirovnaním, účinkom, obmedzením, rozdielom; III. prostriedok – určenie pomôcky, meradla; IV. zreteľ) a príčiny (príčina, dôsledok, účel, podmienka, prípustka). – B. Havránek a A. Jedlička (1960) delia príslovkové určenia na určenia miesta, času, spôsobu, príčiny (dôvodu) a účelu, podmienky a prípustky. – J. Oravec (1978) okrem podrobnejšieho členenia príčinných a spôsobových určení rozoznáva pri každom základnom druhu príslovkového určení dynamické a statické určenia. – V *Příručnej mluvnici ruštiny* (Bauer – Mrázek – Žaža, 1960) sa rozoznávajú určenia miesta, času, spôsobu, miery a účinku, zreteľa, nástroja a prostriedku, príčiny a dôvodu, účelu, podmienky a prípustky.

V rozlišovaní jednotlivých druhov príslovkových určení a v ich radení postupuje sústavnejšie F. Kopečný (1958). Rozoznáva: I. spôsobové určenia. A. určenie miery a obmedzenia, B. vlastné adverbialné určenie (určenie vlastného spôsobu – prípadne intenzity, určenie účinku a výsledku, určenie prostriedku, sprievodných okolností, zreteľa, pôvodu, činného pôvodcu); II. príčinné určenia (dôvod a dôsledok, účel, podmienka, prípustka); III. výraznejšie časopriestorové určenia (miesto, čas).

Osobitnú skupinu temporálno-kvantitatívnych príslovkových určení, ktoré sa doteraz zaraďovali alebo sa zaraďujú k príslovkovému určeniu času (Šmilauer, 1966, s. 268–269; Bauer – Grepl, 1972, s. 123; Oravec, 1978, s. 128), k príslovkovým určeniam miery (Kopečný, 1958, s. 221), alebo sčasti k príslovkovým určeniam času a sčasti k príslovkovým určeniam miery (Paulíny – Ružička – Štolc, 1968, s. 387–388), vydeľuje H. Křížková (1966). Rozoznáva dve skupiny temporálno-kvantitatívnych určení: Adv Dur, ktoré vyjadrujú mieru trvania deja (*pracoval osem hodín*), a Adv Freq, ktoré vyjadrujú počet realizácií deja (*trikrát sa vrátil*). V ďalšej štúdii (Křížková, 1967) sa autorka zaoberá príčinnou determináciou slovesa. Rozlišuje tieto druhy príčinných príslovkových určení: príslovkové určenie dôvodu (Adv Caus), účelu (Adv Final), podmienky (Adv Cond) a prípustky (Adv Conc).

Príslovkovým určeniam príčiny venovala monografickú prácu S. Machová (1972). Príslovkové určenia príčiny opisuje v rámci funkčného modelu, ktorý pre češtinu vypracoval P. Sgall. Rozoznáva príslovkové určenie vlastnej príčiny, príslovkové určenie podmienky možnej, príslovkové určenie podmienky neskutočnej a dôsledok. Rozoberá vzájomné vzťahy medzi druhmi príslovkového určení príčiny a konštatuje, že táto skupina príslovkových určení je pomerne kompaktná a že je opodstatnené radiť jednotlivé druhy do jednej skupiny príslovkových určení. Do skupiny príslovkových určení príčiny však nezaraďuje prípustku.

V novej *Ruskej gramatike* (Barnetová a i., 1979) sa rozlišujú záväzné a fakultatívne príslovkové určenia. Záväzné sa preberajú v rámci elementárnych syntaktických

štruktúr dvojčlenných i jednočlenných viet, fakultatívne v časti o rozvíjaní elementárnych štruktúr.

V základných štruktúrach dvojčlenných viet (trojkomponentových i štvorkomponentových) sa vyskytujú príslovkové určenia s významom statickej lokalizácie (Adv Loc), dynamickej lokalizácie (Adv Loc), dynamickej lokalizácie s poukázaním na smer pohybu (Adv Dir), príslovkové určenia s kvantitatívnou charakteristikou deja (Adv Quant), s časovo-quantitatívnym významom (Adv Dur) a s významom kvalitatívnej charakteristiky deja (Adv Qual).

V základných štruktúrach jednočlenných viet (dvojkomponentových a trojkomponentových) môžu byť Adv Loc, Adv Dir, Adv Qual a Adv Temp (príslovkové určenie s významom časovej lokalizácie deja).

Pri fakultatívnych príslovkových určeníach autori rozlišujú: 1. príslovkové určenia s priestorovým významom, 2. príslovkové určenia s časovým významom, 3. príslovkové určenia s predikatívno-určujúcim významom a s významom sprievodnej okolnosti (Adv Comit), 5. príslovkové určenia s kvalitatívnym a kvantitatívnym významom, 6. príslovkové určenia vyjadrujúce rôzne ohraničenie deja, rozličným spôsobom limitujúce dej (Adv Resp) a 7. príslovkové určenia vyjadrujúce v širokom zmysle slova prameň, zdroj deja (Adv Orig).

Z uvedených konštatovaní vidíme, že sémantická klasifikácia príslovkového určenia je zložitá, lebo sloveso (jeho určovanie príslovkovým určením je najčastejšie) môže byť určované rozsiahlou oblasťou javov. Problematická je nielen klasifikácia príslovkového určenia, ale aj rozhodovanie, o aký druh príslovkového určenia v konkrétnych prípadoch ide. Sú to prípady, keď sa príslovkové určenie nevyskytuje vo svojej primárnej funkcii, ale zastáva funkciu iného príslovkového určenia. V takýchto „prenesených“ funkciách sa najčastejšie objavujú príslovkové určenia miesta.

(a) *Na rohu zabočte doprava.*

H. Křížková (1967) podobné prípady (*Na ulici sa zastavila. Vo väzení napísal...*) neinterpretuje časovo. Hovorí, že aj v citovaných dokladoch možno vychádzať len z lokálneho významu, t.j. „X sa stalo niekde“, bez odtieňa „X sa stalo, keď Y bol niekde“ (op. cit. s. 517). F. Miko (1972) sa stavia k takýmto prípadom ako ku kumulácii dvoch syntaktických funkcií v jednom vetnom člene. Kumuláciu funkcií vysvetľuje kontamináciou dvoch konštrukcií a tu platí, že člen, ktorý ostane po zaniknutej konštrukcii, má okrem funkcie, ktorú nadobudol v novej konštrukcii, aj pôvodnú funkciu. Príslovkové určenie v spomínanej vete (a) vysvetľuje pomocou transformácie

(a') *Keď budete na rohu, zabočte doprava.*

a hodnotí ho ako [Loc] Temp – príslovkové určenie miesta vo funkcii príslovkového určenia času.

V prípade kumulácie dvoch funkcií pokladá za možné syntaktické transformácie

(konštrukciu musíme takto interpretovať, lebo by štruktúrne nebola jasná), v iných prípadoch nie sú transformácie nevyhnutné (porov. Miko, 1971; 1972).

Aj na príslovkové určenie času sa môže navrstviť iný významový odtienok, napríklad významový odtienok podmienky – [Temp] Cond. (Bodkou vpravo hore pri značke príslovkového určenia označuje F. Miko záväzné, tzv. „rekčné“ príslovkové určenia.)

(b) *Pred rokom by bola operácia ešte možná.*

(b') *Keby to bolo pred rokom, (vtedy) bola operácia ešte možná.*

Podobne je to podľa F. Miku aj pri [Loc] Mod – kumulácia miestneho a spôsobového určenia.

(c) *Chlapi išli pred vozmi.*

(c') *Chlapi išli tak, že boli pred vozmi.*

Príklady (a), (b), (c) sme vybrali z Mikovej monografie, z časti, v ktorej hovorí o zeugmatických suplovacích transformáciách (Miko, 1972, s. 98–99).

Sú dve možnosti, ako riešiť „sporné“ prípady: buď na konci každého druhu príslovkového určenia stanoviť všetky možné jeho výskyty v „prenesených“ funkciách (tým by sa sémantická klasifikácia ešte skomplikovala), alebo sa pri zaraďovaní rozhodnúť pre jednu z dvoch možných interpretácií. Treba preskúmať, či by sa pri tomto rozhodovaní nedalo využiť Míkovo štruktúrne poradie jednotlivých druhov príslovkového určenia: Temp (čas), Loc (miesto), Caus (príčina), Cond (podmienka), Conc (prípustka), Fin (účel), Eff (účinnok), Mod (spôsob), Grad (miera), Instr (nástroj), Auct (pôvodca), Resp. (zreteľ).²

2.2. Pri sémantických klasifikáciách príslovkových určení sa niekedy spomínajú aj rozdiely týkajúce sa pomeru obsahovej náplne príslovkového určenia k obsahu dominujúceho výrazu.³ Ide o určenia inherentné (vlastnostné) a okolnostné (Oravec, 1977) či vnútorné (inherentné) a okolnostné (Kopečný, 1958). Ako inherentné hodnotí J. Oravec všetky príslovkové určenia spôsobu. F. Kopečný chápe inherentnosť užšie – inherentné je určenie kvality alebo intenzity slovesného deja alebo adjektívneho obsahu. Inherentné je aj určenie účinku, ale plynule prechádza k určeniu výsledku. F. Kopečný (1958, s. 181) si všima aj úzky vzťah medzi inherentným určením intenzity a určením miery, a ako prechodné (vo vzťahu k inherentnému určeniu) hodnotí príslovkové určenie prostriedku. „Inherentní

² F. Miko (1971; 1972) zistil, že jednotlivé druhy príslovkového určenia v závislosti od svojej komunikačnej váhy majú navzájom isté konštantné poradie, ktoré určuje stupeň ich voľnosti vzhľadom na nadradený člen, ako aj ich sled v štruktúrnej analýze. Pri určovaní tohto štruktúrneho radu pracoval s neutrálnym slovosledom. Pomocou neho skusmo zisťoval komunikačnú váhu jednotlivých druhov príslovkového určenia, a tým aj ich štruktúrne poradie pri analýze. Robil to v dvojiciach, v ktorých vystriedal všetky kompatibilné druhy príslovkového určenia, najmä tie, ktorých poradie možno pokladať za problematické. Z dvoch možných slovosledov vybral ten, ktorý pociťoval ako neutrálny.

³ Na fakt, že pri sémantických klasifikáciách príslovkového určenia treba odlišovať klasifikáciu podľa obsahových oblastí príslovkových určení a rozdiely medzi príslovkovými určeniami týkajúce sa vzťahu určujúceho výrazu k obsahu určovaného výrazu, upozornil K. Hause nblas (1977).

určení je vytčení takového znaku, ktorý je s pojmom podstatne spojen... *hezky piše* (kdo piše, vždycky nějak piše)". Potom však aj príslovkové určenie prostriedku je inherentné, nie prechodné, lebo kto piše, vždy musí niečím písať, ale aj na niečo písať. K. Hausenblas (1977, s. 5) dodáva, že aj „kdo stojí, vždy někde stojí“, a potom by malo byť aj určenie miesta inherentné.

2.3. J. Kačala (1977) upozorňuje, že sémantiku príslovkových určení treba skúmať v súvisi so sémantikou slovesa. Niektoré príslovkové určenia sú tesne späté so sémantikou slovesa, iné menej, alebo sú k nej irelevantné. Preto treba vydeliť dve skupiny v rámci vlastnostných, resp. okolnostných príslovkových určení: „1. skupinu predstavujú také vlastnostné, resp. okolnostné určenia, ktorých vyslovenie vyžaduje sloveso na základe svojej sémantiky a ktoré sú záväznou zložkou príslušnej vetnej konštrukcie; 2. skupinu tvoria také určenia, ktorých vyslovenie nie je z hľadiska sémantiky slovesa relevantné a ktoré nie sú záväznou zložkou príslušnej konštrukcie“ (op. cit., s. 23). Autor konštatuje, že toto rozdelenie príslovkových určení vychádza zo vzťahu príslovkových určení k nadradenému slovesu a nedotýka sa všeobecnej sémantickej klasifikácie príslovkových určení, ich delenia na príslovkové určenia miesta, času, spôsobu, príčiny a iné druhy. Aj toto delenie sa však zakladá na sémantike, na sémantickom vzťahu, ale tu ide o lexikálny a zároveň syntaktický vzťah. Pri príslovkových určeníach, ktoré sú pevnou zložkou vetnej konštrukcie, odlišuje také, čo sú dané významom slovesa (typ *smerevať niekde*, *hodnotiť niečo nejako*, *nachádzať sa niekde*, *narodiť sa kedy*) od takých, čo sú dané konštrukčne (typ *sedí sa mi dobre*). Treba teda rozlišovať príslovkové určenia viazané syntakticky (najmenej typický prípad), príslovkové určenia podmienené sémanticky, sémantikou slovesa (tie predstavujú dosť častý prípad) a príslovkové určenia s voľným postavením vo vete (najtypickejší prípad).

Voľné, fakultatívne príslovkové určenia a obligátne (autor ich nazýva rekčné) príslovkové určenia opísal v monografii *The Generative Structure of the Slovak Sentence* F. Miko (1972). Autor vnáša do „klasickej“ generatívnej gramatiky niektoré nové prvky, napríklad hovorí, že keď chceme dôsledne rešpektovať zásadu IC (bezprostredných zložiek), nemôžeme hľadiť na vetné členy len ako na nadbytočné relačné pojmy, ale že ich treba pribrať ako spájajúce ohnivky medzi vetou a slovnodruhovými kategóriami (op. cit., s. 137).

Príslovkové určenie je z hľadiska funkcie jednotný vetný člen, vo vetnej štruktúre ho F. Miko pokladá za primárny. Pri BI („rekčných“ príslovkových určeníach) je primárnosť jasná – keďže ide o kategóriu, ktorá je podmienená významom slovesa, je to obligátne vetný člen a zavádza sa do frázového ukazovateľa formačne (takéto príslovkové určenia sú zložkou základnej štruktúry vety). Ale ako konštatuje: „Aj neobligátne členy môžu byť závislé od kontextu. Tak Temp musí byť v istom vzťahu s Aux (kategórie času a spôsobu). Ale aj z iného hľadiska sú časové, miestne alebo iné príslovkové určenia ‚zakotvené‘ v primárnej vetnej štruktúre. Slovesný dej zahŕňa spravidla – i keď niekedy len ‚mlčky‘ – čas, priestor..., a takéto určenia

môžu byť primárne, bez transformačného sprostredkovania“ (Miko, 1972, s. 40–41).

H. Křížková (1968, s. 105) pokladá za primárne vo vetnej štruktúre len obligátne príslovkové určenia, ostatné príslovkové určenia podľa nej presahujú konštituentnú rovinu a ich generovanie je záležitosťou transformačnej roviny, transformačných pravidiel. Ako sme už spomenuli, F. Miko používa syntaktické transformácie iba vtedy, keď sa v jednom vetnom člene kumulujú dve syntaktické funkcie.

Zatiaľ čo H. Křížková (1967) konštatuje, že príčinná determinácia slovesa je vždy fakultatívna, žiadne sloveso ju nevyžaduje, F. Miko (1972, s. 80) hovorí aj o „rekčných“ účelových príslovkových určeníach (Fin), ktoré stoja pri slovesách: *hotovať sa, chystať sa, pripravovať sa, zberať sa, sľúbiť sa...*, vo vete: *Chystal sa na kosbu* (na to, aby kosil).

F. Miko v štúdiu *Generovanie príslovkového určenia v slovenčine* (1971) vydefinoval tieto „rekčné“ príslovkové určenia: Temp [ak V term, V dur], Loc [ak V sit, V dir], Fin [ak V fin, V eff], Mod [ak V mod] a Compl [ak V vid]. V monografii (Miko 1972, s. 74) Bl' ešte ďalej špecifikuje.⁴

Dôležité je Mikovo zistenie, že slovesá, pri ktorých stoja jednotlivé druhy „rekčných“ príslovkových určení, tvoria disparátne skupiny a že vo vete môže byť pri slovese len jedno „rekčné“ príslovkové určenie.

2.4. Nejednotnosť klasifikácií príslovkového určenia na základe primárneho lexikálno-sémantického princípu vidí J. Mistrík (1977) v tom, že sa takáto typológia nerovnomerne a striedavo opiera o sémantiku jednotlivých slov, ktoré sú zložkami príslovkového určenia. Sám klasifikuje príslovkové určenia na základe kritérií, ktoré sa navonok manifestujú ako formálne kritériá, a to prostriedkami slovosledu (neutrálneho). Hovorí, že slovosled je schopný vyčleniť syntaktickú jednotku tak, aby nebol v rozpore s jej lexikálnou sémantikou. Vychádza z tézy, že výpoveď je členená potenciálne na tri stupne: pole východiska, pole tranzitnej časti a pole jadra výpovede. Štatisticky zistil, že isté typy príslovkových určení sa vo veľkej prevahe vyskytujú v prvej časti vety, iné typy v jadrovej časti, zatiaľ čo jeden typ adverbialných určení je z hľadiska vetnej perspektívy voľný, i keď v značnej miere patrí do tranzitnej časti. Pri svojej klasifikácii využíva tento jav a člení príslovkové určenia na základe formálneho (slovosledného) kritéria na tri typy:

a) situačné adverbialne určenia – stoja vo východiskovej časti vety (patria sem lexikálno-sémantické typy adverbialných určení miesta, času, event. podmienky, prípustky a dôvodu);

b) modalitné adverbialne určenia – na základe štatistického ukazovateľa patria do centra vety (tranzitný člen), ale nie ojedinele sa vyskytujú aj v poli situačných, aj

⁴ V term je sloveso vyžadujúce časový údaj, V dur sloveso vyžadujúce udanie trvania deja, V sit vyžaduje určenie miesta, V dir určenie pohybu, V fin určenie účelu, V eff určenie účinku, V mod určenie spôsobu, V vid je obsahovo prázdne sloveso.

v poli finálnych určení (patria sem príslovkové určenia spôsobu, miery a event. prostriedku);

c) finálne adverbialne určenia – stoja vo významovom jadre výpovede (ide o lexikálno-sémantické typy adverbialných určení účelu a cieľa).

Prepozíciu – spravidla absolútnu – konštatuje pri časových príslovkových určeníach aj H. Křížková (1967), za charakteristickú pokladá prepozíciu aj pre príslovkové určenia miesta.

2.5. Pri príslovkových určeníach, ako zdôraznili niektorí autori, má veľký význam rozlišovanie záväzných a voľných príslovkových určení, preto sa nám vidí, že by sa to malo odraziť aj v klasifikácii tohto vetného člena. Primárne by sa malo uplatňovať toto hľadisko, a až potom, v rámci vyčlenených dvoch skupín ďalej klasifikovať príslovkové určenia podľa obsahových sfér, ktoré vyjadrujú. Pri záväzných príslovkových určeníach treba rešpektovať fakt, na ktorý upozornil J. Kačala (1977), a odlíšiť príslovkové určenia, ktorých záväznosť je konštrukčná. Primárne členenie príslovkových určení by teda mohlo byť takéto:

I. príslovkové určenia záväzné

a) sémanticky

b) konštrukčne

II. voľné príslovkové určenia

3.0. Okrem klasifikácie príslovkového určenia je problematické najmä jeho odlišenie od ostatných vetných členov rozvíjajúcich sloveso.

3.1. Ide hlavne o hranicu medzi príslovkovým určením a objektom. Obidva vetné členy sú determinantmi slovesa i prídavného mena, obidva vetné členy sa môžu vyjadrovať pádmí substantíva, a práve predložkové výrazy zastierajú hranicu medzi nimi. Adverbialná determinácia je rovnako ako objektová v mnohých prípadoch nevyhnutným doplnením slovesa (porovnaj už spomenuté Mikovo Bl'), realizácia príslovkového určenia je v spojení s niektorými slovesami rovnako záväzná ako realizácia objektu s istými slovesami. H. Křížková (1968) konštatuje, že v prípadoch nevyhnutného adverbialného určenia je jeho pozícia vo vete podmienená lexikálnou triedou sloves, ich valenciou. J. Kačala (1977) o týchto príslovkových určeníach hovorí ako o druhu záväzného určenia slovesa, ktoré z hľadiska významu pre sloveso a pre jeho fungovanie vo vete možno porovnávať s intencionálnym určením slovesa vo forme objektu – to však neznamená, že ich stotožňuje. „Intenčné objektové určenia sú totiž realizáciou intencionálnej hodnoty slovesa a uzavretím intencie (zamerania) slovesného deja, kým isté vlastnostné, resp. okolnostné určenia sú síce tak ako intenčné určenia pri príslušnom slovese záväzné, ale nie sú dané intencionálnou hodnotou slovesa, resp. intenciou slovesného deja, lež sémantikou slovesa“ (op. cit., s. 22). Toto konštatovanie dokazuje poukazom na to, že príslovkové určenia rovnakého sémantického druhu vyžadujú slovesá s rozličnou intencionálnou hodnotou. Napríklad pri určení kvality deja môžu to byť slovesá subjektovo-objektového typu – *zaobchádzať s niekým* a subjektového typu – *postupovať: zaobchádzať s niekým*

ohľaduplne, zaobchádzať s niekým ako so sluhom; postupovať čestne, postupovať v súhlase s predpismi, postupovať podľa pripraveného plánu. Slovesá zaobchádzať s niekým a postupovať však patria do rovnakého sémantického okruhu, t.j. majú príbuznú sémantiku. Čiže záväzné určenie (v tomto prípade) kvality deja si nevyžadujú slovesá s rovnakou intenčnou hodnotou, ale slovesá s príbuznou sémantikou. „Kým intenčné objektové určenia sú pomenovaním substancií priamo súvisiacich so slovesným dejom, vlastnostné, resp. okolnostné určenia sú pomenovaniami javov, okolia deja‘ priamo súvisiacich so sémantikou slovesa“ (ibid., s. 22).

Ani Mikovo „rekčné“ príslovkové určenie sa neopiera o „nijakú všeobecnú významovú črtu sloviess, ako je pre objekt intencia slovesného deja“ (Miko, 1972, s. 141). F. Miko (ibid., s. 33; 1971, s. 190) vidí rozdiel medzi príslovkovým určením a objektom v dvoch črtách, ktoré charakterizujú objekt a príslovkovému určeniu chýbajú: a) objekt je podmienený intenciou slovesa; b) intenciu slovesa zodpovedá jeho rekcia, t.j. príslušný druh objektu vyjadrený tým alebo oným gramatickým tvarom.

Objekt je teda kategória, ktorá je kontextovo zásadne obmedzená. Druhy príslovkového určenia toto obmedzenie v podstate nemajú. Mikove „rekčné“ príslovkové určenia sa neviažu na intenciu slovesa, ale na iné jeho morfológické a sémantické črty (V sit – situatívne slovesá, V dir – pohybové slovesá, V orig – „vznikové“ slovesá...). Okrem toho, ako konštatuje, výber sloviess je tu pomerne obmedzený. Ide o malé, sémanticky dosť voľne vymedzené skupiny sloviess, navzájom disperzné (rozptýlené).

F. Miko (1972, s. 36) hovorí aj o štruktúrnej priorite objektu pred príslovkovým určením, ako aj objektu pred „rekčným“ príslovkovým určením. Potvrdzuje mu ju kritérium neutrálneho slovosledu (toto kritérium, ako sme už spomenuli, používa hlavne pri určovaní tesnosti vzťahu príslovkového určenia k nadradenému slovesu a pri určovaní štruktúrneho poradia jednotlivých druhov príslovkového určenia.).

Nevýraznosť hranice medzi „predmetovou väzbou a slabou závislosťou príslovkového určenia“ spomína aj J. Oravec (1967, s. 19–20), hoci, ako hovorí, je niekoľko kritérií na ich rozlíšenie. Rozdiel medzi predmetom a závislým príslovkovým určením vidí najmä v tom, že predmetová väzba podáva mimojazykovú skutočnosť gramaticky viac spracovanú (porov. rozdiel medzi príslovkovým určením *sadnúť si na miesto* a predmetom vo väzbe *obsadiť miesto*), tvar príslovkového určenia (resp. i slovný druh) je prevažne diktovaný mimojazykovou skutočnosťou.

Rozdiel medzi predmetom a príslovkovým určením vidí F. Kopečný (1958, s. 199–202) v tom, že predmet je väzobné sémantické doplnenie slovesa, zatiaľ čo ani tesné adverbialné určenie nie je väzbové – udáva vonkajšie okolnosti (*zpíval na zahradě*), sprievodné okolnosti (*pracoval při špatném osvětlení*) alebo vnútorné okolnosti (rôzne príčinné a iné). Napriek tomu musí podľa Kopečného v konkrétnych prípadoch o tom, či ide o predmet alebo o príslovkové určenie, často rozhodovať kontext. Tak v spojení *dívát sa na dvěre* je výraz *na dvěre* objektom (ide

o väzobné určenie *dívať sa na čo* – dej „dívania“ zasahuje dvere priamo); Naproti tomu v kontexte *najprv sa podívaj pod posteľ, potom cez okno a napokon na dvere* hodnotí výraz *na dvere* adverbialne – v tomto prípade sa podľa neho činnosť „dívania“ týka „něčoho jiného než pouze orientačních bodů pro ni“ (op. cit., s. 201).

3.2. Treba stanoviť aj hranicu medzi príslovkovým určením a doplnkom. Aj keď J. Kačala (1971) v monografii o doplnku presne vymedzil tento vetný člen, môžu vzniknúť v jednotlivých konkrétnych prípadoch pri jeho odlišovaní od príslovkového určenia pochybnosti. Sám autor napríklad poukazuje na to, že typ doplnku so spojkou ako sa často pletie s prirovnávacím výrazom, ktorý má úlohu príslovkového určenia (spôsobu, miery), aj keď je medzi nimi zreteľný syntagmatický rozdiel (op. cit., s. 149). Uvádza príklady:

Tejto noci sme tu spali už ako vlastníci tohto domu.

Tejto noci sme spali ako drevo.

V prvej vete má výraz uvedený spojkou *ako* platnosť doplnku (možno ho nahradiť výrazom *v postavení vlastníkov domu*), v druhej vete ide o príslovkové určenie (je to prirovnávací výraz, v ktorom možno spojku *ako* nahradiť prirovnávacími spojkami *ani, sťa...*).

Pri odlišovaní príslovkového určenia od doplnku si určite budú najviac pozornosti vyžadovať prípady, keď sa obidva vetné členy vyjadrujú rovnakými predložkovými pádmami, napríklad: *Kráčal s veľkou ranou na nohe. – Kráčal s úsmevom.*

J. Kačala (ibid., s. 141) si pri riešení podobných prípadov pomáha kritériom možnosti alebo nemožnosti rozložiť konštrukciu na zodpovedajúce dve priradené vetné konštrukcie. Ak možno danú konštrukciu nahradiť samostatnou vetou, ide o doplnok (*Kráčal a mal veľkú ranu na nohe*). Naproti tomu pri príslovkovom určení (v našom prípade ide o príslovkové určenie spôsobu) takáto možnosť nie je.

Problematické sú aj spojenia typu *študuje za architekta*. Podľa J. Oravca (1967, s. 20–21) je výraz *za architekta* doplnkom, podľa F. Mika (1972, s. 80) je v spojení *prípravovať sa za učiteľa* výraz *za učiteľa* „rekčným“ príslovkovým určením účelu.

H. Křížková (1968, s. 105) upozorňuje na sporné prípady typu: *Videli sme ich v meste. – Muži sedeli v kabátoch.*

Doplnok a príslovkové určenie sa vyjadrujú aj neurčitkom. Neurčitkový doplnok od neurčitého príslovkového určenia odlišil J. Ružička (1956, s. 127, 146) na základe sémantiky prísudkového slovesa: kým pri neurčitém príslovkovom určení ide o slovesá s významom pohybu alebo o faktitíva k slovesám pohybu, pri doplnku ide o slovesá zmyslového vnímania a jednotlivé významom príbuzné slovesá.

4. Naznačili sme hlavné problémy týkajúce sa príslovkového určenia ako vetného člena, ktoré sa spomínajú v našej syntaktickej literatúre. Problematiku sme zahrnuli do dvoch okruhov: klasifikácia príslovkového určenia a jeho odlišenie od iných vetných členov rozvíjajúcich sloveso. V rámci týchto okruhov problémov sme sa však zmienili aj o iných problémoch, ako je tesnosť pripojenia príslovkového určenia

k nadradenému slovesu a s tým spojená otázka primárnosti vo vetnej štruktúre, slovosledné postavenie vo vete, kontextové obmedzenie, poradie jednotlivých príslovkových určení a vzťah medzi nimi.

Problémy spojené s príslovkovým určením ako vetným členom treba riešiť analýzou rozsiahleho (relatívne úplného) jazykového materiálu, ktorý okruh spomínaných problémov určite ďalej rozšíri.

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV Bratislava, Nálepková 26

Bibliografia

BARNETOVÁ, V. – BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H. – LEŠKA, O. – SKOUMALOVÁ, Z. – STRAKOVÁ, V.: *Russkaja grammatika. Zv. 2.* Praha, Academia 1979, s. 667–1093.

BAUER, J. – GREPL, M.: *Skladba spisovné češtiny.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972. 337 s.

BAUER, J. – MRÁZEK, R. – ŽAŽA, S.: *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy. 3. vyd. Zv. 2.* Praha Státní pedagogické nakladatelství 1960. 521 s.

HAUSENBLAS, K.: *K pojetí a klasifikaci adverbálních určení.* [Referát prednesený na zasadaní Medzinárodnej komisie pre štúdium gramatickej stavby slovanských jazykov pri MKS.] Varna 1977. 6 s.

HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: *Česká mluvnice. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1960. 561 s.*

KAČALA, J.: *Doplňok v slovenčine.* Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 227 s.

KAČALA, J.: *Závazné a voľné príslovkové určenia.* In: *Materiály zo zasadnutia Medzinárodnej komisie pre štúdium gramatickej stavby slovanských jazykov pri MKS. Zv. 2.* Sofia – Varna 1977, s. 21–28.

KOPEČNÝ, F.: *Základy české skladby.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958. 335 s.

KŘÍŽKOVÁ, H.: *Temporálně-kvantitativnája determinácia glagola.* *Ceskoslovenská rusistika, 11,* 1966, s. 86–93.

KŘÍŽKOVÁ, H.: *Adverbiální determinace s významem časovým a příčinným.* *Slávia, 36,* 1967, s. 507–531.

KŘÍŽKOVÁ, H.: *Adverbiální determinace slovesná a větný vzorec.* In: *Otázky slovanské syntaxe. 2. Red. J. Bauer.* Brno, Universita J. E. Purkyně 1968, s. 103–109.

MACHOVÁ, S.: *Příčina v syntaxi češtiny.* Praha, Academia 1972. 118 s.

MIKO, F.: *Generovanie príslovkového určenia v slovenčine.* In: *Jazykovedné štúdie. 11.* Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 185–202.

MIKO, F.: *The Generative Structure of the Slovak Sentence. Adverbials.* The Hague – Paris, Mouton a Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972. 150 s.

MISTRÍK, J.: *Typológia adverbiálních určení z hľadiska slovosledu.* In: *Materiály zo zasadania Medzinárodnej komisie pre štúdium gramatickej stavby slovanských jazykov pri MKS. Zv. 2.* Sofia – Varna 1977, s. 64–69.

ORAVEC, J.: *Väzba slovies v slovenčine.* Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 388 s.

ORAVEC, J.: *Štruktúra adverbiálních určení.* In: *Materiály zo zasadania Medzinárodnej komisie pre štúdium gramatickej stavby slovanských jazykov pri MKS. Zv. 2.* Sofia – Varna 1977, s. 70–79.

ORAVEC, J.: *Náčrt slovenskej skladby pre vysokoškolákov.* [Skriptum.] Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 198 s.

PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: *Slovenská gramatika. 5. vyd.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 583 s.

RUŽIČKA, J.: *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku.* Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 162 s.

ŠMILAUER, V.: *Novočeská skladba. 3. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966. 574 s.*

К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА

Резюме

В статье обсуждаются проблемы определения обстоятельства в словацкой и чешской лингвистике. Автор разбивает проблему определения обстоятельства на две центральных области: классификацию обстоятельства и его отличие от других членов предложения определяющих глагол.

SPRÁVY A POSUDKY

ZA PROFESOROM JOZEFOM ŠTOLCOM

(24. 3. 1908 – 15. 7. 1981)

15. júla 1981 zomrel v Bratislave po dlhšej ťažkej chorobe vo veku 73 rokov univ. profesor Jozef Štolc, doktor filologických vied. Slovenská jazykoveda v ňom stratila významného predstaviteľa, ktorý svojou vedeckovýskumnou, pedagogickou i organizátorskou prácou v nezastupiteľnej miere prispel k jej rozvoju.

J. Štolc sa narodil 24. marca 1908 v Hranovnici v okrese Poprad. Po gymnaziálnych štúdiách v Levoči a v Spišskej Novej Vsi sa začiatkom školského roku 1928–1929 zapísal na Filozofickú fakultu Univerzity Komenského v Bratislave. Po získaní aprobácie zo slovenskej a germánskej filológie pôsobil ako profesor slovenčiny a nemčiny na reálnom gymnáziu v L. Mikuláši, na učiteľskom ústave v Spišskej Novej Vsi a od r. 1939 na reálnom gymnáziu v Bratislave. Istý čas pracoval aj v ústrednej administratívnej školskej a osvetovej službe. Roku 1946 prešiel do Jazykovedného ústavu Slovenskej akadémie vied a umení; v SAVU neskoršie pôsobil vo vedení vedeckých ústavov a v sekretariáte správneho zboru. V jeseni r. 1948 sa habilitoval na odbor slovenskej jazykovedy a na filozofickej fakulte prednášal historickú i súčasnú slovenskú gramatiku. Od r. 1951 (po nedobrovoľnom odchode z akadémie) pracoval na viacerých miestach. Od r. 1954 pôsobil na Vysokej škole pedagogickej v Bratislave ako profesor slovenskej historickej gramatiky a dialektológie. Od r. 1960 pracoval znova ako vedecký pracovník akadémie, a to najprv v pobočke Ústavu pro jazyk český ČSAV v Brne a od r. 1964 až do odchodu do dôchodku v Jazykovednom ústave L. Štúra SAV.

Hlavný vedecký a bádateľský záujem sústredoval J. Štolc už od svojich vysokoškolských štúdií na výskum slovenských nárečí. Na popud svojho učiteľa prof. Václava Vážneho začal zbierať nárečový materiál a ľudovú slovesnosť na Spiši. Svoje zistenia zúročil v niekoľkých parciálnych štúdiách (*Zmeny o > u a ie → i v nárečí spišskom*, 1938; *Dialektické členenie spišských nárečí*, 1939) a syntetizoval v doktorskej dizertácii. Roku 1947 spolu s E. Paulinym vypracoval a zostavil *Dotazník pre výskum slovenských nárečí*. J. Štolc v Jazykovednom ústave viedol rozsiahlu a modernú exploračnú akciu, pri ktorej sa pomocou dotazníka získal nárečový materiál prakticky z každej slovenskej obce. Tento bohatý materiál sa začal analyzovať a spracúvať podľa koncepcie, ktorú pre *Atlas slovenského jazyka* pripravil J. Štolc, až začiatkom 60. rokov. Prvý kolektívny diel ASJ (*Vokalizmus a konsonantizmus*), obsahujúci 301 máp a vyše 600 strán textu (Úvod, komentára a iné materiály), vyšiel r. 1968. Druhý diel ASJ (*Morfológia*), ktorý pripravil J. Štolc sám, vychádza (v tomto roku), žiaľ, až po smrti autora.

J. Štolc skúmal aj slovenské nárečia mimo súvislého jazykového územia. Poznatky z výskumu nárečia Slovákov v Maďarsku (výskum sa uskutočnil v marci a apríli r. 1946) spracoval vo veľkej dokumentárnej monografii *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku* (Bratislava 1949) a zistenia z výskumu slovenských enkláv v Juhoslávii (v teréne pracoval v auguste a septembri r. 1947) v doktorskej dizertácii *Reč Slovákov v Juhoslávii* (Bratislava 1968). Obidve diela dokumentujú nevšedné zberateľské schopnosti autora, jeho vyzretú teoretickú a metodologickú pripravenosť, prejavujúcu sa v hlbokých analýzach problémov dezintegrácie a integrácie nárečí, otázok medzinárečovej a medzijazykovej interferencie i v schopnosti podať jasnú syntézu o skúmaných javoch.

Sústavné štúdium nárečí ako štruktúrneho útvaru národného jazyka privedlo J. Štolca aj k úvahám o vzájomných vzťahoch spisovného jazyka a nárečí, o využívaní dialektizmov v próze i v poézii, o mieste a možnostiach využívania nárečí pri zvyšovaní jazykovej kultúry. V tejto súvislosti možno pripomenúť aj jeho účasť pri tvorbe učebnic slovenského jazyka. Významný autorský podiel má na *Slovenskej gramatike* (kapitoly o hláskosloví, slovných druhoch, dejinách slovenského jazyka), ktorá vychádzala vo viacerých vydaniach (5. vyd. Bratislava 1968).

J. Štolc mimoriadne úspešne pôsobil ako vysokoškolský učiteľ a vychovávateľ i školiteľ aspirantov. S vysokou osobnou zainteresovanosťou prístupnoval a odhaľoval poslucháčom zákonitosti jazykového systému, jeho vývin i spoločenskú podmienenosť. Jeho pedagogická náročnosť a profesionálne nadšenie pôsobili vždy mobilizačne, nútili rásť poslucháčov vedomostne i ľudsky. Jazykové bohatstvo ľudu dokázal interpretovať ako prostriedok, ktorý je svedectvom všestrannej vyspelosti národa. Štúdium nárečí pokladal za nevyhnutné východisko skúmania vnútorných dejín slovenského jazyka a používania jeho funkčných útvarov.

Uznanie a obdiv si zasluhuje aj edičná a redakčná činnosť J. Štolca. Pripravil odborné reedície staršej beletrie (najmä diel J. Chalupku, J. M. Hurbana, M. Kukučina, J. Čajaka), redigoval učebnice slovenského jazyka, zborníky i samostatné práce. Bol členom redakcie *Slovenskej reči*, *Jazykovedného zborníka* a až do svojej smrti i *Jazykovedného časopisu*. O kvantitatívny i kvalitatívny rast svojej najvladnejšej disciplíny sa zaslúžil aj svojou činnosťou vo funkcii predsedu Slovenskej dialektologickej komisie. Za všestrannú vedeckovýskumnú angažovanú prácu v oblasti spoločenských vied dostal plaketu Ludovíta Štúra.

Ochod prof. Jozefa Štolca znamená pre slovenskú dialektológiu i jazykovedu bolesnú stratu. Jeho žiaci, spolupracovníci a priatelia budú vždy s úctou spomínať na jeho spontánny postoj k ľuďom a široký bádateľský záujem, ktorý dokumentuje rozsiahle celoživotné dielo, predstavujúce tvorivý a podnecujúci odkaz.

I. Ripka

SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – BURÁŇOVÁ, E.: *AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTY V ČEŠTINĚ*. Praha, Academia 1980. 172 s.

Hoci aktuálne vetné členenie (AVČ) sa v českej jazykovede rozpracúva už od polovice 20. rokov ako jedna z jej ústredných tém a hoci táto zložka českej lingvistiky našla prenikavý ohlas aj v zahraničí (okrem iných krajín aj v ZSSR a USA), problematiku AVČ doteraz z domácich autorov nikto nesppracoval do podoby súhrnnej knižnej monografie. Paralelne s českou lingvistikou sa problematike AVČ najmä v zastúpení J. Mistríka, J. Horeckého, J. Ružičku a E. Paulinyho venovala aj slovenská lingvistika (porov. napr. originálnu monografiu J. Mistríka *Slovošled a vetosled v slovenčine* z r. 1966, vyznačujúcu sa aj mimoriadne bohatou materiálou exemplifikáciou.). Treba však dodať, že v čase vyjdenia tejto práce sa u nás skúmanie AVČ úplne zastavilo a dnes zo slovenských autorov výskum v danej oblasti rozvíja iba V. Krupa v širokých súvislostiach tzv. syntactickej typológie. Na syntézu vyše polstoročného snaženia mnohých českých i zahraničných autorov v oblasti výskumu AVČ v češtine sa napokon podujali členovia pražskej skupiny algebraickej lingvistiky, ktorí rozpracúvajú tzv. funkčný generatívny model opisu jazyka a ktorí sú už dobre známi mnohými podnetnými štúdiami z oblasti AVČ.

Recenzovaná práca sa kompozične člení na štyri kapitoly: 1. *Ohnisko a kontextové zapojenie* (s. 11–61); 2. *Systémové usporiadanie a výpovedná dynamickosť* (s. 62–88); 3. *Miesto AVČ v teoretickom opise jazyka* (s. 89–110); 4. *Porovnanie AVČ v češtine a angličtine* (s. 111–149), po ktorých okrem viacerých registrov a resumé v cudzích jazykoch sa odtláča rozsiahly súpis literatúry z tejto problematiky (s. 159–164).

Dôležité je uviesť hneď na začiatku, že kniha nie je zaujímavá len pre vypracovanie generatívneho

modelu češtiny, ale bude bezpochyby podnetná aj pre odborníkov pracujúcich s inými metódami. Napríklad v prvej časti autori – nadväzujúc najmä na práce J. Firbasa – uvažujú o mimoriadne závažnej otázke aj vzhľadom na celkovú koncepciu, či totiž AVČ má povahu delenia na dve časti, alebo či ide o členenie vety, ktoré má viac takýchto stupňov, a či na základe týchto jemnejších stupňov sa majú definovať dve alebo tri zložky. Prednosť sa tu dáva takému riešeniu, pri ktorom sa vychádza z dichotómie a dané zložky sa definujú na základe pojmov kontextového zapojenia. Rozhodujúce pre autorov je okrem iného to, že pri dichotomickom chápaní sa na vymedzenie pojmov môžu použiť testovateľné kritériá, napr. otázkový test alebo testy s negáciou druhej vety. Nemožno tu neocenit' fakt, že pre autorov rozvíjajúcich funkčný generatívny model je pri posudzovaní jednotlivých prístupov základným kritériom, či to alebo ono chápanie dáva možnosť opísať príslušné hierarchie prostredníctvom explicitného aparátu, a nie iba – ako to často býva – pomocou obrazných a nejednoznačných pojmov. V tejto súvislosti má základnú dôležitosť fakt (podrobný dôkaz sa podáva predovšetkým v 3. kapitole), že zvolený prístup vyhovuje uvedeným požiadavkám a že teda možno súhrn jednotiek AVČ a vzťahov medzi nimi zachytiť v explicitnom opise, ktorý množinu gramaticky správnych českých viet charakterizuje aj z hľadiska ich AVČ.

Autori podrobne odôvodňujú svoj prístup v konfrontácii s inými koncepciami, predovšetkým s prístupom J. Firbasa, založenom na princípe výpovednej dynamickosti. Ilustrovať to možno napr. vetou *Otec píše list*, ktorá sa môže vyskytnúť jednak v takom kontexte, kde sloveso bude kontextovo zapojené (ako odpoveď na otázku *Čo píše otec?*), ale rovnako dobre sloveso v tejto vete aj nemusí byť kontextovo zapojené (Odpoveď na otázku *Čo robí otec?*). Na tomto príklade vidieť, že zvolený prístup nevedie vždy k tým istým výsledkom ako Firbasov prístup: ak sa definuje základ, prechod a jadro na základe výpovednej dynamickosti, ako to robí J. Firbas, v oboch prípadoch sa veta bude člení na základ (*otec*), prechod (*píše*) a jadro (*list*). Naproti tomu pri vymedzení základu a ohniska na pozadí kontextového zapojenia uvedený rozdiel jasne vystúpi. Danú diferenciu (medzi významovým zápisom vety so slovesom kontextovo zapojeným a kontextovo nezapojeným) autori oprávnenne pokladajú za relevantný rozdiel, ktorý v úplnom opise vetnej stavby nemôže chýbať.

Ako argument na vymedzenie základu a ohniska založeného na pojme kontextového zapojenia možno odvodiť aj z rozboru viet typu *Nechodia električky*. Ak sa totiž podľa autorov pýtame, či takáto veta má svoje členenie na základ a ohnisko, znovu záleží na tom, ako sa uvedené pojmy definujú. Pri ich vymedzení na základe výpovednej dynamickosti je definitoricky dané, že každá veta, ktorá má viac ako jeden stupeň výpovednej dynamickosti, má základ a jadro. Naproti tomu pri vymedzení základu a ohniska vychádzajúcom z kontextového zapojenia má zmysel sa pýtať, či daná veta má základ (kontextovo zapojenú časť svojej bázy), lebo práve vety bez kontextového zapojenia podľa danej definície základ nemajú. Domnievame sa, že práve takéto chápanie odstraňuje prekážky aj pri rozbere viet typu *Prší*.

V práci *Akutální členění věty v češtině* sa teda vychádza z takej koncepcie, podľa ktorej AVČ patrí do sémantickej bázy, resp. tektogramatickej roviny, teda nie ani na koniec, ani doprostred generatívneho procesu, čím sa zásadne líši od prístupu autorov, ktorí AVČ definujú ako „samostatný princíp pôsobiaci už na hierarchizovaných štruktúrach“. Javy, ktoré slúžia ako prostriedky AVČ, jeho výrazové exponenty (najmä slovosled, intonácia a morfematické prostriedky) patria potom do nižších rovín (lexikálno-gramatickej a fonologickej).

V recenzovanej práci je závažná i tá časť, kde sa modifikuje a podľa nášho názoru významne prehľbuje Searlova teória ilokučného aktu. Autori ukazujú, že pre rozbor ilokučného aktu nestačí povedať, že hovoriaci sa usiluje „niekomu niečo povedať“, resp. že keď hovoriaci vyslovuje vetu, používajúc tvrdenie, otázku atď., zamýšľa u poslucháča vytvoriť vedomie o tom, že stav vecí, špecifikovaný pravidlami týkajúcimi sa danej vety, zodpovedá skutočnosti, ale je, ako sa ukazuje, dôležité práve doplniť, že hovoriaci sa snaží o istú obmenu informácií už uložených v poslucháčovej pamäti. A ak nemá byť identifikácia týchto informácií zložitá (a teda pre poslucháča namáhavá), je vhodné, aby hovoriaci dbal na to, že v danej situácii sú vo vedomí poslucháča aktivované len niektoré body a že úsilie spojené s identifikáciou bude tým menšie, čím viac bude aktivovaný bod, ktorý má byť identifikovaný. Ak budú

pomenovania zodpovedajúce takým aktivovaným bodom zvolené ako východiskové prvky vety, má hovoriaci väčšiu nádej, že komunikačný akt bude úspešný. Autori ďalej poukazujú na to, že v štruktúre každého prirodzeného jazyka sú obsiahnuté prostriedky, ktoré naznačujú, že dané prvky boli zvolené ako východiskové, kontextovo zapojené (spravidla začiatočná pozícia vo vete, ale aj niektoré intonačné a morfematické prostriedky). Oznámenie potom môže byť krok za krokom rozširované pridávaním ďalších prvkov, ktoré sa majú uviesť do vzťahu k predchádzajúcim prvkom.

V ďalších kapitolách práce sa rozvíja myšlienka, že v AVČ nejde len o dichotómiu základu a ohniska, ale o jemnejšie rozčlenenie, o stupnicu či hierarchiu výpovedného dynamizmu, kde však zároveň možno stanoviť bod oddeľujúci základ od ohniska. Autori sa zaoberajú osobitne výpovednou dynamickosťou vnútri základu i vnútri ohniska, pričom ukazujú, že rozloženie stupňov výpovednej dynamickosti závisí predovšetkým od usporiadania typov doplnenia slovesa, ktoré je podkladom výpovednej dynamickosti takým spôsobom, že členy kontextovo nezapojené vystupujú vo významovom zápise viet so stupňom dynamickosti určeným priamo ich systémovým usporiadaním, kým členy kontextovo zapojené sú menej dynamické.

Výskum češtiny v porovnaní s angličtinou priviedol autorov k predpokladu, že systémové usporiadanie niektorých základných aktantov v rôznych jazykoch je rovnaké a odlišnosti sa týkajú iba detailov zodpovedajúcich typologickým osobitostiam jazyka. K nim patrí napríklad to, že určenie miesta, nástroja a pôvodu v češtine, slovenčine, ruštine a napr. v nemčine predchádzajú pred predmetom deja, ale v angličtine nasledujú za ním a vo francúzštine nasleduje za predmetom dokonca aj adresát. Kniha sa končí diskusiou o typologických vlastnostiach AVČ v rozličných jazykoch. Ukazuje sa, že možno rozlišovať aspoň tri skupiny jazykov: v prvej je základným prostriedkom AVČ slovosled (slovanské a staré indoeurópske jazyky), v druhej majú dôležitú úlohu aj gramatické prostriedky (morfémy označujúce tému – v japončine a niektorých iných jazykoch juhovýchodnej Ázie a Afriky), v tretej okrem spomínaných prostriedkov je dôležitá aj intonácia vety (v angličtine a francúzštine sa intonačné centrum často nezhoduje s koncom vety).

Kým v predchádzajúcich desaťročiach sa pozornosť bádateľov sústreďovala predovšetkým na úlohu AVČ v syntaxi, v posledných rokoch sa záujmy lingvistov koncentrujú zreteľne okolo sémantického substrátu tohto javu. A práve do tohto novšieho prúdu sa zaraďuje aj recenzovaná monografia. Okrem najjemnejších postrehov o fungovaní AVČ, ktorými je kniha preplnená (hoci aj miestami vyžaduje od čitateľa nematematicka pomerne veľké sústredenie) a ktoré sme mohli spomenúť len v skromnej miere, nájdú sa tu skutočne závažné zistenia týkajúce sa samej podstaty analyzovaného javu. Monografia predstavuje významný príspevok k prehĺbeniu opisu aktuálneho vetného členenia v češtine i všeobecne v opise jazyka.

S. Ondrejovič

NOORDMANN, L. G. M.: *INFERRING FROM LANGUAGE*. Springer series in language and communication 4. New York – Heidelberg – Berlin, Springer-verlag 1979. 170 s.

V posledných dvoch desaťročiach sa v experimentálnej psychológii značne zvýšil záujem o kognitívne procesy, výskumu poznávacích funkcií sa teraz venuje jedna relatívne samostatná oblasť psychológie. Do rámca tejto kognitívnej psychológie možno začleniť aj bádateľské úsilie psychológov pochopiť, ako človek rozumie reči a ako ju produkuje a aký je vzťah reči k mysleniu a pod. Recenzovaná publikácia je práve jednou z najnovších prác z tejto oblasti. Autor pristupuje k problematike chápania jazykového materiálu predovšetkým z hľadiska kognitívnych operácií. Jazyk a jazykové usudzovanie študuje preto, aby lepšie pochopil kognitívne procesy človeka. Nadväzuje tak na práce Wundta, Bineta, Bühlera a z novších najmä na Clarkove, ktorí riešili problematiku spracúvania sémantických informácií z psychologického

hľadiska. Jazyk je z hľadiska kognitívnych procesov zaujímavý aj pre lingvistiku a výskum umelej inteligencie. Hranice medzi týmito vednými disciplínami a psychológiou sa však stále viac stierajú.

Publikácia sa skladá z troch častí. Prvá časť je venovaná procesom chápania komparatívnych viet, druhá časť interpretácii a spracovaniu podmienovacích viet a tretia časť usudzovaniu na príbuzenské vzťahy z viet, ktoré obsahujú takéto pojmy. Vo všetkých relatívne samostatných prácach ide autorovi o to isté – porozumieť a analyzovať proces pochopenia informácie v procese ich spracúvania. Vo väčšine experimentov je závislou premennou odpovedový čas.

V prvej časti hľadal autor odpoveď najmä na otázku, ako možno charakterizovať procesy chápania komparatívnych vzťahov a nakoľko tieto procesy závisia od spôsobov, akými je informácia kódovaná. Materiál týchto experimentov tvorili syllogizmy tohto typu: *Pavol je menší ako Marek. Pavol je väčší ako Jožo. Kto je najvyšší (najnižší)?* V experimentoch sa systematicky menila zložitosť položiek. Najťažšími syllogizmami sa ukázali tie, ktoré sa skladali z negatívnych rovností, napr. *Marek nie je taký malý ako Pavol a Pavol nie je taký malý ako Jozef. Kto je najvyšší, resp. najnižší?* V experimentoch sa menil aj čas, ktorý mali probanti k dispozícii pre spracovanie informácií. Ukázalo sa, že ak mali probanti málo času, tak spracovanie položiek výrazne ovplyvnil charakter adjektíva. Noordmann využil Bierwischovo rozdelenie adjektív na príznakové a bezpríznakové (marked a unmarked). Napríklad adjektívum *dobrý* je bezpríznakové a adjektívum *zlý* príznakové. Od bezpríznakových sa tvoria podstatné mená (*dobrý – dobrota, rýchly – rýchlosť, dlhý – dĺžka*) a používajú sa v otázkach (*Ako si šiel rýchlo?*). Bezpríznakové adjektíva majú totiž podľa Clarka dva významy – nominálny a kontrastný, kým príznakové slovo má len kontrastný význam. Nominálny význam môžeme označiť pri slove *dobrý* ako hodnotiaci, polaritný a kontrastný význam ako hodnotiaci plusového pólu. Bezpríznakové adjektíva sú zrejme základnejšími formami kódovania, lebo ak má probant dostatok času, prekóduje si príznakové slová do bezpríznakových.

Pri spracovaní zložitejších syllogizmov hrá dôležitú úlohu syntaktická štruktúra vety. Probandi znižujú zložitosť problému tým, že ho analyzujú len vzhľadom na položenú otázku. Na kongruentné otázky odpovedali rýchlejšie ako na nekongruentné.

V druhej časti práce sa autor zaoberá otázkou, nakoľko interpretácia podmienovacích súvetí závisí od použiteľných spojok. Predkladá probantom vety so spojkami *ak... tak, alebo... alebo, bez toho, že... len... keď* (if... then, either... or, unless, only if) a kombinuje s nimi tri druhy súvetí: súvetia s bikondicionálnym kontextom (*Ak je pod nulou, tak mrzne*), s kondicionálnym kontextom (*Ak prší, tak ľudia nosia dáždniky*) a vety s umelo vytvoreným podmienovacím kontextom (*Ak svieti zelená, tak nesvieti fialová*). Odpovede probantov ukázali, že všetky podmienovacie súvetia sa interpretujú ako bikondicionálne, hoci skutočne takých bolo iba málo. Autor vysvetľuje túto bikondicionálnu interpretáciu podmienovacích súvetí pragmatickými faktormi komunikácie. Jedným z najdôležitejších faktorov je to, čo pokladajú hovoriaci a počúvajúci za samozrejmy predpoklad, za vopred danú, východiskovú informáciu (background information). Počet chýb v experimente ďalej naznačil, že najťažšie sa spracúvajú súvetia so spojkami *bez toho, že, a alebo... alebo*. V ďalších experimentoch so zapamätaním sa tiež potvrdilo, že najjednoduchšou a najzákladnejšou formou vyjadrenia podmienky sú súvetia s použitím spojok *ak... tak*. Na záver tejto časti autor postuluje model chápania podmienovacích súvetí, opisuje jednotlivé zúčastnené kognitívne operácie.

V záverečnej časti sa analyzuje vzťah medzi novou a starou informáciou (foreground a background information) pri riešení hádaniek typu *A je synom B a B nie je ocom A*. Aký je vzťah medzi *A* a *B*? Ťažkosti probantov pri riešení týchto hádaniek vysvetľuje autor tým, že probanti predpokladajú rovnorodosť pohlavia za danú informáciu (background). Informáciu o príbuzenskom vzťahu zas za novú informáciu. „Danú“ informáciu probanti neradi negujú.

Zaujímavá je tu asymetria medzi mužskými a ženskými príbuzenskými vzťahmi. Tak hádanku *A je dcérou B a B nie je matkou A* probanti riešia oveľa ľahšie. Mužský rod sa neguje oveľa ťažšie ako ženský rod.

Na základe výsledkov experimentov autor formuluje tieto princípy: 1. Proces spracovania informácií

je procesom redukovania ich zložitosti. 2. Proces chápania informácie si vyžaduje integráciu starej informácie s novou a závisí od ich vzájomnej kongruencie. 3. Spracovanie jazykovej informácie nezávisí len od jej lingvistickej formy, ale predovšetkým od mnohých pragmatických faktorov, ako sú určité predpoklady a očakávania počúvajúceho.

Monografia má analytický charakter. Jej hodnota spočíva predovšetkým v originalite experimentov a ich dômyselných variáciách a vo vecnej, precíznej interpretácii výsledkov. Chýbajú však ich širšie zovšeobecnenia, námety pre ďalšiu výskumnú prácu na tomto poli, ako aj aspoň náčrt možnosti praktického využitia získaných výsledkov. Publikácia bude svojím zameraním užitočná predovšetkým psychológom a svojimi originálnymi experimentmi zasa predovšetkým tým, čo pracujú vo výskume. Mnoho podnetov v nej iste nájdú aj jazykovedci a odborníci z príbuzných oblastí.

J. Plichtová

VOLOŠINOV, V. N.: *LE MARXISME ET LA PHILOSOPHIE DU LANGAGE*. Essai d'application de la méthode sociologique en linguistique. Paris, les éditions de minuit 1977. 233 s. – *MARXISME ET LINGUISTIQUE*. Paris, Payot 1977. 196 s.

Marxistická orientácia časti francúzskej lingvistiky sa výrazne prejavuje v konkrétnych jazykovedných prácach, z ktorých sa niektoré publikujú aj u nás, napr. L. Guilbert: *Problèmes du lexique et de la néologie dans la linguistique française contemporaine* (Philologica Pragensia, 21, 1978, s. 34–43); C. Marcellesi – J. B. Marcellesi: *Conditions socio-linguistiques de la néologie* (ibid., 20, 1977, s. 195–201), alebo sa o nich podrobne referuje. Máme tu na mysli najmä pracovné výsledky rouenskej sociolingvistickej školy (porov. napr. správy v Jazykovedných aktualitách, 17, 1980, s. 113–114, a vo Philologica Pragensia, 22, 1979, s. 221–223), ako aj bohatú a mnohostrannú tvorbu Georgea Mounina a Marcela Cohena.

Snaha o marxistický prístup k jazykovedným otázkam a tendencia poznať základy marxistickej filozofie jazyka si vo Francúzsku vynútili preklad a vydanie niektorých fundamentálnych textov so zámerom umožniť ich priame štúdium a prekonať tak doterajšiu prax ich citovania z druhej ruky. Majú byť zároven argumentom proti podceňovaniu a bagatelizovaniu marxisticky orientovanej lingvistiky.

Vološinova kniha *Marxizmus a filozofia jazyka* s podtitulom *Pokus o aplikáciu sociologickej metódy v lingvistike* (pôvodné vydanie Leningrad 1929, 2. vyd. 1930; faksimile pôvodného vydania La Haye-Paris, Mouton 1972; anglický preklad New York 1972) sa v našej literatúre spomína pomerne sústavne. Už J. M. Kořínek v *Úvode do jazykopytu* (Bratislava 1948, s. 30–31) z nej vychádza pri kritike Saussurových pojmov langue a parole. V súvislosti s rozvojom sociolingvistiky sa na ňu odkazuje v zborníku *O marxistickú jazykovedu v ČSSR* (Bratislava, Veda 1974, s. 54). Neuvádza sa napr. vo *Filozofických otázkach jazykovedy* (Bratislava, Veda 1979). Avšak veľmi podrobne ju rozobral K. Horálek vo *Filozofii jazyka* (Praha, Universita Karlova 1967, s. 46–50). Na tento Horáلكov rozbor a hodnotenie Vološinova záujemcov odkazujeme. Treba však poznamenať, že za skutočného autora Marxizmu a filozofie jazyka sa považuje Michail Bačtin (1895–1975), známejší predovšetkým svojimi literárnovednými a literárnoteoretickými prácami, ktoré sa v ZSSR vydávajú a reeditujú a ktoré sa v poslednom období hojne prekladajú aj do češtiny a slovenčiny. K problému Vološinovho autorstva porov. aj K. Horálek: *Marxizmus a jazykoveda* (Jazykovedné aktuality, 16, 1979, s. 68).

Marxizmus a lingvistika je antológiou prác viacerých autorov. Sú tu predovšetkým výňatky dotýkajúce sa filozofických otázok jazyka z diela Marxa a Engelsa *Nemecká ideológia* a z Engelsovej *Dialektiky prírody*. Tieto vybrané texty sa čiastočne prekrývajú s podobnými textami usporiadanými J. Petrom v zborníku *Klasikové marxizmu-leninizmu o jazyce* (Praha, Svoboda 1977). V porovnaní s týmto zborníkom sa francúzska kniha ukazuje ako značne chudobná paralela, v ktorej citeľne chýbajú aj úryvky z ďalších Marxových a Engelsových prác a najmä z Leninových spisov, tým skôr, že antológiu uzatvára

preklad Stalinovej práce *O marxizme v jazykovede* z r. 1950. Na tom nič nemení ani zaradenie ťažko dostupného článku Paula Lafargua *La langue française avant et après la révolution* (Francúzsky jazyk pred revolúciou a po nej) z r. 1888, značne rozsiahleho (s. 77–144) a kladne prijatého F. Engelsom (porov. J. Petr, op. cit., s. 175). Francúzsky reeditor, rovnako ako ďalej citovaný Gambierov a Marcellesioho článok, chybné uvádza rok 1894 ako dátum prvého publikovania Lafarguovej štúdie, ktorý je však zrejme iba rokom opätovného publikovania v inom časopise; o určení roku prvého publikovania porov. R. Fayolle: *Paul Lafargue, critique littéraire et propagandiste du matérialisme historique* (Philologica Pragensia, 19, 1976, s. 165; pozoruhodná je paralelnosť Lafarguových a Bachtinových jazykovedných a literárnovedných záujmov). P. Lafargue chápe jazyk ako sociálny produkt; koriguje tak biologickú koncepciu jazyka ako živého organizmu prevládajúcu v 19. storočí a podrobne študuje zmeny v slovnej zásobe (osobitne v politickej lexike) v súvislosti so sociálnymi zmenami (s Veľkou francúzskou buržoáznu revolúciou a s triednymi presunmi vo francúzskej spoločnosti). Jeho štúdiu možno považovať za zárodok marxistickej lexicografie a teórie miesta jazyka medzi sociálnymi javmi. Podrobný rozbor štúdie podávajú Y. Gambier – J.-B. Marcellesi: *Lafargue et le français à l'époque de la révolution* (Philologica Pragensia, 22, 1979, s. 194–204).

Z našich stručných poznámok na margo dvoch francúzskych edičných činov v oblasti marxistickej filozofie jazyka je zrejme, že marxistický prístup k jazyku sa vo Francúzsku sústavne rozvíja a možno očakávať, že uvedené publikácie ešte posilnia marxistické prúdy vo francúzskej jazykovede.

K. Sekvent

JAZYKOVEDNÉ ŠTÚDIE XV. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980. 278 s.

Pätnásty zväzok Jazykovedných štúdií venujú prof. Jánovi Horeckému k šesťdesiatym narodeninám jeho priatelia, kolegovia a žiaci. Väčšina autorov nadväzuje na konkrétnu prácu alebo rozvíja niektorú myšlienku z jazykovedného diela J. Horeckého. Okrem 42 tematicky rôznorodých štúdií zborník prináša aj *Súpis prác prof. Jána Horeckého za roky 1970–1979* (s. 17–31), zostavený L. Dvončom, a hodnotiacu stať J. Ružičku (s. 9–16).

Najviac príspevkov je z oblasti morfológie, slovtvorby a slovnej zásoby. J. Bosák v štúdiu *Z analýzy sufikálnych morfém* (s. 43–46) skúma kategoriálne transpozície a modifikácie modelov morfológie štruktúry slova pri ich prechode z hĺbkovej do povrchovej štruktúry. Tento typ analýzy sa odlišuje od slovtvornej analýzy, kde sa sufikálne morfémy skúmajú ako nerozložené, globálne jednotky. – Slovenské lexikálne morfémy *velko-, vel-, vele-* konfrontuje s ruštinou M. O. Malíková (s. 157–161). – Vnútroštruktúru poľských nominálnych lexém opisuje K. Kowaliková (s. 127–132). – K. Buzássyová (s. 57–62) poukazuje na niektoré prípady rozštiepenia sémantickej a štruktúrnej motivácie pri derivátoch utvorených v slovenčine slovtvorným formantom *-stvo*, teda na jav, keď sa formálna odvodenosť nekryje so sémantickou. – O slovesách s metaforickým základom, ktoré sú odvodené od zvieracích mien, píše M. Marsinová (s. 163–167). – G. Horák (s. 91–96) prináša ukážku umeleckého využitia slovtvorných možností spisovnej slovenčiny v románoch V. Šikulu (nezvyčajné alebo zriedkavé uplatnenie slovtvorných prostriedkov so zreteľom na osobitné vecné a s nimi zviazané umelecké zámery). – A. Rácová (s. 221–225) podáva základný opis sufixov, pomocou ktorých sa tvorí časť bengálskej slovnej zásoby (názvy nositeľa deja).

Historicko-etymologicky sú orientované ďalšie dva články: V. Blanár (s. 39–42) hovorí o starom názve očnej choroby dobytky (*paskuda*), o jej liečení a zaujíma stanovisko k doterajším etymologickým výkladom slova *paskuda*. – Š. Ondruš (s. 199–202) genetickým výskumom rozširuje doterajší inventár slovanských slov odvodených príponou *-man* o ďalšiu lexikálnu jednotku – o príslovku *litmanom*.

Z oblasti nárečovej lexiky je štúdia A. Habovštiaka *O vzniku, ustaľovaní a zániku niektorých vyjadrovacích prostriedkov v nárečiach* (s. 75–78) a štúdia F. Buffu *Derivácia ako prameň obohacovania nárečovej lexiky* (s. 47–50).

Antonymia je predmetom príspevku M. Pisárčikovej (s. 213–219) a E. Smieškovej (s. 263–267); sú to rozličné pohľady na túto sémantickú kategóriu. M. Pisárčiková vyčleňuje tzv. vnútroslóvnú antonymiu a zaraďuje ju ako osobitný typ k lexikálnej a slovotvornej antonymii. – E. Smiešková sa zaoberá antonymiou v slovenskej frazeológii. Dokazuje, že antonymické vzťahy vo frazeológii jestvujú prevažne v podobe antonymických dvojíc. Antonymia frazeologickej jednotky sa opiera predovšetkým o protikladnosť významov, ale aj o lexikálne zloženie a výskyt v charakteristických kontextoch. – Štúdiami o frazeológii prispeli do recenzovaného zborníka ešte traja autori: E. Kučerová (*Niekoľko poznámok k preložiteľnosti/nepreložiteľnosti frazeologických jednotiek*, s. 139–143), K. Habovštiaková (*O expresivite a gradácii vo frazeologizmoch*, s. 79–85), J. Mlacek (*Frazeológia a terminológia*, s. 181–187).

O synonymii vo všetkých rovinách jazykového systému, nielen v lexike, hovorí J. Findra (s. 69–74); kritériom synonymity je synonymický rad. – Potrebu revidovať obsah a rozsah pojmu (lexikálna) homonymia vyslovuje v článku *K pojmu homonymie* E. Pauliny (s. 209–212). – Intenčné homonymá (nie sú totožné s lexikálnymi homonymami – lexikálne homonymá môžu byť zároveň aj intenčnými homonymami, napr. *letovať kde a letovať čo*) ako špecifický prostriedok obohacovania lexikálno-gramatických prostriedkov jazyka rozoberá J. K. a Čala (s. 115–120).

Niekoľko príspevkov je venovaných problémom terminológie. I. Masár (s. 169–176) píše o motivácii slovenských, českých a ruských názvov liečivých rastlín. – K. Horálek (s. 97–100) sa zaoberá terminológiou lingvistickej sémantiky. – O zhodných a odlišných vlastnostiach terminologickej a argotickej lexiky hornotreňčianskych nárečí informuje článok P. Ondruša (s. 195–197).

Zaraďovanie slov podľa ich príslušnosti k štylovým vrstvám spisovného jazyka patrí k základným lexikologickým otázkam. M. Těšitelová si všima túto otázku z kvantitatívneho hľadiska v článku *K stylistickému hodnocení slova v lexikální statistice* (s. 273–278).

Dalšia skupina príspevkov je z oblasti morfológie a syntaxe. O tom, ako možno presnejšie merať pravidelnosť a nepravidelnosť pri skloňovaní podstatných mien v spisovnej slovenčine, hovorí L. Dvořáč (s. 63–67). – J. Šabol (s. 243–247) rozborom frekvencie variantov deklinačných typov maskulín v spisovnej slovenčine prináša zaujímavé údaje: pri skloňovacích typoch *hrdina* a *dub* základné varianty dané slovníkovou frekvenciou nereprezentuje súbor relačných submorfém vzorových slov. No toto zistenie, ako konštatuje sám autor, vychádza z povahy skúmaného materiálu. Až analýza štylisticky diferencovaných textov môže priniesť presnejšie závery. – Príspevok J. Oravca (s. 203–207) je z oblasti porovnávacej slovenskej morfológie (autor porovnáva české, slovenské a poľské základné slovesné tvary. – O perspektívach súčasnej poľskej morfológie informuje M. Honowska (s. 87–90). – Slovesá typu *naraňajkovať* sa charakterizuje z hľadiska slovesného vidu L. Smirnov (s. 269–272).

J. Schwanzer v štúdiu *K problematice gramatického významu* (s. 255–261) klasifikuje gramatické významy zhrnuté v gramatických kategóriách takto: 1. gramatické významy kategórie pádu a kategórie slovesného rodu (majú syntakticko-relačný charakter); 2. významy kategórie osoby (odrážajú vzťahy v komunikačnej sfére); 3. významy kategórie slovesného spôsobu (odrážajú vzťahy medzi postojom hovoriaceho a skutočnou hodnotou výpovede); 4. významy kategórie času a čísla (vyjadrujú atribúty procesov alebo stavov a atribúty predmetov – kvantitu); 5. „významu“ kategórie rodu (sú odrazom naivnej klasifikácie vonkajšieho sveta). – Na podmienenosť gramatickej a lexikálnej sémantiky slovesa poukazuje E. Sekaninová (s. 249–254). Konštatuje, že zoskupenia slovies na základe morfematických vlastností tvarov sa nekryjú so skupinami vyčlenenými na základe gramaticko-sémantických vlastností slovesných lexém.

F. Kociš (s. 121–125) nadväzuje na myšlienky J. Horeckého o gramatických činiteľoch poriadku slov a ukazuje, ako gramatický činiteľ vplyva na slovoslednú stavbu vety aj v jej jadrovej časti – v tej časti, v ktorej sa na prísudok viaže predmet a príslovkové určenie. – M. Ivanová-Šalíngová v príspevku *Model jedného bežného typu mennej jednočlennej vety* (s. 101–106) analyzuje menné spojenie *Lenin a revolúcia* a označuje daný typ spojenia za „osobitný, nezastupiteľný, distribučne a funkčne vyhranený typ nominálnej jednočlennej vety“ (s. 106). – Syntaktickými konštrukciami sa v článku *Tendencie*

rozvojowe polskich określeń predykatywnych (w porównaniu ze słowackimi) zaoberá D. Buttlerová (s. 51–56).

Medzi syntaktické príspevky možno zaradiť aj úvahy s. Ondrejoviča (s. 189–193) o konverzii a aktívno-pasívnych vzťahoch. – Konexiu medzi elementárnymi textovými jednotkami, vytváranú jazykovými prostriedkami, skúma na úryvku zo Šikulovej poviedky E. Bajzíkovej v štúdií *Jazykové konektory v umeleckom texte* (s. 33–42).

I. Ripka nadväzuje na teórie o členení národného jazyka v štúdií *Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka* (s. 227–231). V rámci existencie piatich jazykových útvarov národného jazyka hovorí o subštandarde či bežne hovorenom jazyku aj ako o supradialekte (pravda, z nárečového aspektu).

Ďalšie tri štúdie patria do oblasti štylistiky. A. Jedlička (s. 107–113) uvažuje o systéme a systematicke funkčných štýlov. – Z. Lišková (s. 145–149) hovorí o kvantitatívnych ukazovateľoch v novinárskom prejave. – Štúdia J. Mistríka *Kvantitatívna a štruktúrna analýza jednoslabičných slov v slovenčine* (s. 175–180) prerastá štylistický rámec a je zároveň príspevkom k typologickému výskumu jazykov, ku skúmaniu zvukovej stránky slovenčiny a k analýze percepcie reči.

V zborníku sú aj dve onomastické štúdie: R. Krajčovič (s. 233–242) sa zaoberá vzťahom medzi onomastikou a jazykovedou. – M. Majtán (s. 151–155) hovorí o metodike výskumu historickej antroponymie.

Treba ešte spomenúť štúdiu *Dva preklady Schillerovej básne Das Lied von der Glocke* (s. 233–242), v ktorej J. Ružička analyzuje básnickú formu nemeckej pôvodiny a dvoch základných slovenských prekladov.

Jazykovedné štúdie XV. predstavujú súbor hodnotných štúdií, prezentujúcich súčasnú úroveň slovenskej jazykovedy. Za nevýhodu pokladáme abecedné usporiadanie príspevkov, ktoré sa akosi zaužívalo v posledných vydaniach, v dôsledku čoho sa potom stráca celistvosť a koncepcnosť zborníka.

A. Oravcová

SLOVNÍK SLOVENSKÝCH NÁREČÍ. Ukážkový zväzok. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980. 284 s.

Vzhľadom na to, že slovenské nárečia sú relatívne najmenej preskúmané práve z lexikálno-sémantického hľadiska, treba osobitne uvítať vydanie Ukážkového zväzku *Slovníka slovenských nárečí* (ďalej SSN), ktorý bol spracovaný v dialektologickom oddelení Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra autor-ským kolektívom v zložení F. Buffa, A. Ferenčíková, A. Habovštiak, Š. Lipták, O. Malíková, J. Nižnanský pod vedením I. Ripku.

Ukážkový zväzok SSN má päť kapitol. V prvej kapitole (Úvod, s. 7–16) sa osvetľuje cieľ a poslanie celonárodného nárečového slovníka, jeho príprava a pramenná základňa. V čase koncipovania ukážkových hesiel bolo v kartotéke SSN okolo 900 000 excerpčných lístkov. Tento materiál sa získal najmä pomocou priamych výskumov v teréne, excerpciou rukopisných i publikovaných prác, štátnych a diplomových prác, doktorských dizertačných prác a excerpovaním nárečových textov, ktoré sa archivujú v JÚLŠ SAV. V kartotéke SSN sa čiastočne odzrkadľuje nedostatok lokálnych nárečových slovníkov (z jednej alebo niekoľkých obcí, alebo z väčších oblastí). Z materiálov tohto druhu je prístupný iba materiál V. Vážneho z Turca, Ľ. V. Riznera z Bošáckej doliny, bánovský slovník A. Jánošíka a slovník prievidského nárečia J. Vavru. Treba uvážiť, či by sa nemali pre tento cieľ excerpovať aj iné prístupné materiály (napr. zápisy Sreznevského alebo S. Zolyomiho, ktoré sa zachovávajú v archívoch). Väčší dôraz by sa mal klásť aj na Czamblove zápisy, na etnografickú literatúru a napokon aj na terénne výskumy. Zväčšovanie pramennej základne SSN by však nemalo oddialiť práce na koncipovaní tohto závažného slovníka.

V druhej kapitole (s. 17–45) sa podáva náčrt koncepcie SSN: určujú sa kritériá výberu slov a štylistického hodnotenia slov, kritériá na vyčlenenie homonym a spracovanie polysémie, voľných

a ustálených spojení, hniezdovania a odkazov a naznačuje sa rozsah exemplifikácie a lokalizácie spracúvaného materiálu. V tretej kapitole (s. 46–59) sa analyzuje spracovanie heslovej state (ide najmä o podobu heslového slova a variantov heslovej lexémy a o štruktúru slovníkového hesla, ako aj o otázky nárečovej transkripcie). Vzhľadom na požiadavky tlače (vydanie SSN rotaprintom) sa vypracovala aj osobitná nárečová transkripcia, pomocou ktorej sa čo najjednoduchšie, a pritom čo najvernejšie zaznamenáva nárečové znenie zo všetkých zemepisných oblastí. Štvrtá kapitola (s. 60–77) obsahuje pomocný aparát (zoznam obcí, z ktorých sa získal materiál, značky okresov a skratky nárečových oblastí i tzv. všeobecné skratky). Táto prvá časť SSN je spracovaná na odbornej úrovni súčasnej jazykovednej teórie; využívajú sa v nej lexikologické a lexikografické poznatky a skúsenosti slovenskej a slovanskej jazykovedy.

Druhá závažná časť SSN tvoria ukážkové heslá, ktoré preukazne svedčia o teoreticko-metodologických východiskách autorského kolektívu. Jednotlivé heslá neboli zaradené do Ukážkového zväzku SSN náhodne, ale prihliadalo sa na viaceré zretele, najmä na to, aby medzi ukážkovými heslami boli zastúpené slová domáceho i cudzieho pôvodu, slová rozšírené na väčšej i menšej nárečovej oblasti, slová z viac i menej frekventovaných písmen abecedy, aj slová s rozlične zložitou sémantickou štruktúrou (jednovýznamové, viacvýznamové i zložitá sémanticky rozvetvené slová). Polysémia viacerých nárečových slov v SSN je neraz oveľa bohatšia ako v spisovnom jazyku (napr. heslá *baba, kadlub/kadluba, kôš, lesa, viecha* a i.). Nezvyčajne bohatá sémantická diferenciacia je aj pri deminutívach (napr. heslá *háčik, klátik, muška, dedko*). Pozoruhodná je aj členitosť niektorých spojok (*až, iba*), častíc (*da, hádam*) a citosloviec (*hijo*). V SSN sú prakticky zastúpené všetky slovné druhy, chýbajú však predložky.

SSN je výrečným svedectvom o členitosti slovenskej nárečovej lexiky v rovine onomaziologickej i sémantickej. Za heslovým slovom uvedeným v spisovnej podobe (vzhľadom na rozmanitosť nárečových znení) sa dokumentujú aj rozličné slovtvorné a tvaroslovné dublety (napr. *chlieb* m. i *chlebam*. ; *postroj* m. i *postroje* pomn. m.) a nepravidelné hláskové varianty (napr. v hesle *dakde* zaznamenali sa tieto znenia: *dagde, dadě, dagde, dagdzi, dahdze, dahdzi, dagdzej, dahdzej*). Hláskoslovná a slovtvorná variabilita je vo viacerých prípadoch veľmi bohatá (napr. heslá *đatelina, imelo, papraď, rázpin/rázpina*). Uvádzať údaje o hláskotvornom a morfológickom členení heslového slova v nárečiach pokladáme za dôležité, veď SSN zvyčajne bude jediným prameňom, z ktorého sa budú môcť čerpať doklady o hláskoslovnom členení nárečových slov. Preto sa nazdávame, že údaje tohto druhu treba skôr rozšíriť, nie ich eliminovať.

Bohatú lexicálnu činnosť slovenských nárečí výrazne dokumentujú aj uvádzané tautonymá, t.j. rovnoznačné (prípadne iba blízkoznačné) názvy vyskytujúce sa v rozdielnych oblastiach. Uvádzajú sa na konci hesla alebo niektorého čiastkového významu, ku ktorému sa vzťahujú. Tak napr. pri hesle *háby* vo význame „mužský alebo ženský odev“ sa uvádza tento tautonymický rad odlišený od ostatného textu aj graficky: *graty, fachy, šaty, šmaty, šúchy*. Vzhľadom na geografické rozšírenie jednotlivých názvov v slovenských nárečiach mohlo by sa uviesť aj takéto poradie: *šaty, šmaty, graty, fachy, šúchy*. V budúcnosti by sa malo uvážiť, či takýto tautonymický rad uvádzať v abecednom poriadku, alebo podľa frekvencie v nárečiach, t.j. či neuplatňovať skôr geografický aspekt.

V súvislosti s uvádzaním tautonymým sa vytyčuje zásada, že tautonymický rad sa uvádza po skratke po r. na konci hlavného hesla alebo istého významu slova, na ktorý sa vzťahuje. Ak je v nárečiach veľa tautonym, relatívne úplný tautonymický rad sa uvedie pri slove, ktoré je aj v spisovnom jazyku, kým pri ostatných členoch tautonymického radu bude len odkaz na základné heslo. Napríklad *darmovis* m. – na konci hesla je odkaz; po r. *bujak, capok, dedo, dedok, paholok, spuštiak, ťažidlo, visadlo, vzťahovač, závaha, závažie* (s. 38). Pri spracovaní hesla *visadlo* bude odkaz: po r. *darmovis* (s. 39). Bolo by vari vhodné rozlíšiť dva rovnaké typy odkazov, aby sa vedelo, či je v nárečiach iba lexikálna dichotómia (typu okno/oblok), alebo viac roznoznačných slov. Pri hesle *darmovis* (a iných heslách), kde sa uvádza tautonymický rad, by bolo možné dať odkaz typu syn.: *dedo, paholok...* (podobne sa postupovalo aj v Slovenskom historickom slovníku predspisovného obdobia, v ukážkovom zošite z r. 1973). V heslách ako *visadlo* odkazom po r. *darmovis* by sa naznačilo, že pri hesle *darmovis* môže používateľ nájsť aj ďalšie

tautonymá. Pri lexikálnej dichotómii by bol odkaz typu *okno*, *syn. oblok* (resp. v hesle *oblok, oblak*, *syn. okno*); lexikálna nárečová dichotómia by tu bola explicitne vyjadrená použitím skratky *syn*.

V definitívnom znení SSN treba odkazy na nárečové tautonymá spresniť aj údajom o čísle významu (napr. v tautonymickom rade *darmovis* by malo byť *dedo²* (2.b.) – mimochodom pri hesle *dedo²* odkaz na *darmovis* chýba. A chýba aj kde-tu inde (napr. v hesle *habarka* (4.), *labka* (3.), *fabda¹* (1.), (3.); problematický je odkaz pri *fabda¹* (2.) por. *habarka* – synonymický rad na význam „klebetná žena“ by mal byť vari pri hesle *klebetníca*, nie pri hesle *habarka* (4.), na ktoré sa odkazuje, ale pri ktorom synonymá nie sú uvedené).

Dôsledné uplatnenie zásady uvádzať pri jednotlivých heslách odkazy na tautonymické rady je veľmi náročné, a preto sa vari ani v prvom vydaní takéhoto slovníka nedá ani pri najlepšej vôli vyhnúť istým nedôslednostiam. Spracovanie nárečového slovníka aj s odkazmi na tautonymá (či homonymá) bolo by veľmi záslužné a pre poznanie slovenskej lexiky potrebné. Spracovanie SSN v takomto rozsahu by uvítali aj slavisti v iných slovanských krajinách. Je však na uváženie, či takýto náročný postup nebude priveľmi vyčerpávať sily autorského kolektívu a či ho možno uplatniť v ďalšej práci.

V úvodnej stati SSN sa venuje pozornosť aj vymedzeniu kritérií homonymie a polysémie. Ako jedno z kritérií pre homonymá uvádza sa aj rozdiel podmienený kategóriou životnosti či neživotnosti (s. 25). V lexikografickej praxi sa však tento postup dôsledne neuplatňuje (porov. heslo *habarka*).

Polysémia je v niektorých ukázkových heslách spracovaná pozoruhodne podrobne (napr. *až, baba¹, baba³, klát, klátik* a i.), v niektorých prípadoch by sa vari dalo pri členení významov postupovať aj úspornejšie, resp. mohli sa isté blízke významy slova spojiť (napr. v hesle *kadlub* m. i *kadluba* ž.) a členiť iba písmenami a, b (podobne ako napr. v heslách *klát* význam 1., 2., 5. alebo v hesle *klátik* význam 1., 2., 3., 5., 6.). Pri podrobnom skúmaní mnohovýznamových slov môže byť diskutabilné aj poradie niektorých uvádzaných významov, napr. v hesle *klát* by významy 4., 6. z vinohradníckeho prostredia mali nasledovať za sebou a nemali byť prerušené 5. významom „úl“, alebo v hesle *baba³* 5. význam „hrubé črevo naplnené jaternicovou kašou alebo aj ryžou“ mal byť až na konci hesla po všetkých zemiakovo-múčných babách).

Vysvetlenia významov slova v slovníku predstavujú náročnú zložku lexikografickej práce. Ide o to, aby sa významy podali čo najvýstižnejšie, a pritom čo najstručnejšie. Podat vhodný výklad významu slova v nárečovom slovníku je ťažko neraz aj preto, lebo z doložených kontextov v nárečovej kartotéke nemožno vždy dosť jasne vyabstrahovať definíciu významu. Na základe podanej definície významu slova mal by si totiž používatel SSN môcť vytvoriť predstavu o opisovanej realii. Nazdávame sa, že definície typu „jamka pri detskej hre“ (*chlievec*, 3. význam), „súčasť jarma pre rožný dobytok“ (*kocúr²*, 2. význam), alebo „časť krosien na tkanie plátna“ (*kôšII*, 3. význam) sú pre informáciu používateľa málo inštruktívne. Význam *chlievec* (3.) by bol lepšie osvetlený pridaním slova *guškami* („jamka pri detskej hre s guškami“). Aj inokedy by sa žiadalo opisom bližšie identifikovať príslušnú časť či súčasť istého zariadenia a zaradiť ju do príslušného tautonymického radu. Vo vydaní SSN možno uvažovať aj o možnosti doplniť slovné definície názornými náčrtmi s popismi súčiastok.

Isté problémy vznikajú aj pri hodnotení slov z odborného a štýlistického hľadiska. V úvode sa vytyčuje zásada, že „niektoré hodnotenia lexikálnych jednotiek sa osobitne nevyznačujú, ale sa včleňujú priamo do výstižného výkladu slova“ (s. 24). V dôsledku toho isté čiastkové významy slov napr. z vinohradníckeho života nemajú bližší odborný kvalifikátor *vin.* (vinohradnícky termín), napr. *klát* (4., 6.) *klátik* (5.), iné ho však majú, napr. *kocúr¹* (7.). Bolo by vari treba dôslednejšie zväziť, kedy odborné kvalifikátory majú byť, a kedy nie.

Hoci je štýlistická diferenciacia lexiky v nárečiach chudobnejšia ako v spisovnom jazyku, predsa sú isté ťažkosti aj pri rozhrančení napríklad expresívnych a pejoratívnych slov a pri vymedzovaní expresivity (mnohé neutrálne nárečové slová zdajú sa byť používateľovi spisovného jazyka expresívne).

Zo spracovania jednotlivých hesiel v SSN je zrejmé, že autori venujú značnú pozornosť aj frazeologickým spojeniam, čo treba osobitne vyzdvihnúť, lebo frazeológia predstavuje cennú zložku celonárodnej lexiky. Výskum a spracovanie nárečovej frazeológie sú veľmi náročné. Preto kladne hodnotíme pomerne bohato dokumentovanú frazeológiu (napr. v heslách *baba¹, dážd, dať, klát* a i.). Do frazeológie autori

zaradili aj porekadlá a pranostiky, pozoruhodné dedičstvo ľudovej múdrosti. Lexikalizované spojenia a frazeologické zvraty bývajú v nárečiach aj geograficky diferencované, preto je správne uvádzať aj pri nich lokalitu, z ktorej sú doložené. Pravda, požadovať od SSN úplnú jazykovozemepisnú dokumentáciu nárečovej frazeológie je požiadavka presahujúca sily autorského kolektívu; predsa však treba uvážiť, či by sa nemali urobiť doplnkové výskumy a excerpcie nárečovej frazeológie, lebo heslá v SSN naznačujú, že frazeológia pri jednotlivých heslách môže byť aj bohatšia.

Podobne ako v každej dialektologickej práci aj v SSN sa musí prihliadať na geografický aspekt a nárečový údaj treba lokalizovať na väčšiu alebo menšiu oblasť. Zo spracovania SSN vidieť, že sa na tento zreteľ prihliadalo pri každom hesle, ale s tým rozdielom, že niekde sa uvádza iba jedna lokalita, z ktorej sa získal údaj (napr. v hesle *haba* „vlna na vode“ je doklad iba z obce Hažín v Sobranskom okrese), kým pri iných slovách sa uvádza väčšia oblasť, na ktorej sa isté slovo môže vyskytovať. Tu vzniká otázka, v akom rozsahu si koncipient hesla môže dovoliť uvádzať takýto údaj o väčšom geografickom rozšírení slova alebo jeho čiastkového významu, ak na takéto údaje niet dostatok dokladov v kartotéke. Podľa nášho názoru údaje o väčšom či menšom rozšírení istého slova treba uvádzať iba v zistených a dobre overených prípadoch. Ak na rozšírenie slova niet hodnoverných dokladov, treba uviesť slovo iba z tej lokality, z ktorej sa získal záznam.

V SSN sa uplatňuje zásada hniezdovania pri niektorých odvodených slovách, pri ktorých nenastala zmena vecného významu (porov. heslo *dlaň* a k nemu prihniezdované deminutíva *dlánka* a *dlánočka*, ale vzhľadom na rozdiely vo významovej štruktúre samostatne spracované heslá *chliev*, *chlievec*, *chlievik* alebo *klát*, *klátik*). Hniezdovanie je lexikografický postup, ktorý sa zaužíval v slovenskej jazykovede najmä z praktických (úsporných) príčin. Nazdávame sa, že aj pri spracúvaní vidových dvojíc slovík je na uváženie, či pri predponových slovesách nemožno príslušné sloveso nedokonavého vidu prihniezdovať k základnému slovesu dokonavého vidu (o tejto možnosti sa v úvode SSN nepíše); resp. treba uvážiť, v akom rozsahu sa v SSN spracujú predponové slovesá.

Naše pripomienky na margo Ukážkového zväzku SSN poukazujú predovšetkým na náročnosť tejto lexikografickej práce, dôsledkom ktorej sú aj isté nedopatrenia. Celkovú koncepciu SSN treba však hodnotiť pozitívne. Autorský kolektív pod vedením I. Ripka sa vhodne vyrovnal s otázkou výberu slov a typu slovníka, s uvádzaním podoby heslového slova, typmi nárečových variantov heslového slova, so štruktúrou hesla v nárečovom slovníku, s jazykovozemepisnou dokumentáciou proveniencie nárečového slova i s exemplifikáciou významov slova.

Ukážkový zväzok SSN jasne dokumentuje potrebu a význam vydania celého SSN pre vedecké, kultúrno-spoločenské i praktické ciele. Spracovanie a vydanie SSN by uvítali nielen slovakisti (pracovníci v oblasti dejín slovenského jazyka a etymológie, v oblasti jazykovej kultúry, v oblasti lexikografie), ale aj slavisti a iní jazykovedci. Cenné služby by urobil SSN aj kultúrnym pracovníkom (spisovateľom, prekladateľom, redaktorom a i.), vysokoškolským pedagógom a adeptom slovakistiky a slavistiky doma i v zahraničí. SSN spracovaný podľa naznačenej (a v jednotlivostiach doplnenej) koncepcie ako dielo vychádzajúce zo základného výskumu slovenského jazyka a reprezentujúce slovenčinu aj v medzinárodnom rámci bolo by preto žiadúce spracovať a vydať čo najskôr.

K. Habovštiaková

VALISKA, J.: *NEMECKÉ NÁREČIE DOBŠINEJ*. Príspevok k výskumu zanikania nárečí enkláv. Vydala Gemerská vlastivedná spoločnosť v Rimavskej Sobotě 1980. 305 s.

Recenzovaná monografia vyšla v edícii *Gemerské vlastivedné pohľady*, ktorú vedie Július Bolčík, ako jej 54. zväzok. Ide o záslužnú edíciu, lebo v nej okrem literatúry regionálneho a vlastivedného charakteru vychádzajú aj odborné práce s celoslovenským, ba až celoštátnym dosahom.

J. Valiska predkladá československej odbornej verejnosti už druhú monografiu venovanú výskumu nemeckých nárečí na východnom Slovensku. Prvá monografia *Die zipserdeutsche Mundart von Chmelnica (Hogarten)* vyšla r. 1967. V čase, ktorý delí vydanie prvej monografie od druhej, pripravil autor z tejto problematiky viaceré štúdie, publikované doma i v zahraničí. V týchto štúdiách postupne skúmal nemecké nárečia z jednotlivých oblastí východného Slovenska z rôznych aspektov, recenzovaná práca je ich syntézou.

Monografia síce obsahuje opis štruktúry iba jedného – dobsinského dialektu, ale na rozdiel od predchádzajúcich prác venovaných tejto problematike podáva ho v širokom porovnávacom kontexte. Autor skúma nemecké nárečie Dobšinej jednak vo vzťahu k stredohornonemčine, s ktorou je skúmané nárečie geneticky späté, jednak vo vzťahu k ostatným nemeckým nárečiam východného Slovenska. V práci sa sledujú najmä spoločné vývinové tendencie nemeckých nárečových enkláv na Spiši, Gemeri a v Above. Napokon autor venuje pozornosť aj slovensko-nemeckým jazykovým kontaktom.

J. Valiska rozdelil prácu do ôsmich kapitol: 1. Úvod; 2. Jazyk a spoločnosť; 3. Hlásokoslovie; 4. Z fonológie nemeckého nárečia Dobšinej; 5. Tvaroslovie; 6. Niektoré zvláštnosti syntaxe bulejnerčiny; 7. Z lexiky; 8. Záver. Monografia obsahuje aj 22 nárečových ukážok s paralelným prekladom do spisovnej nemčiny a slovenčiny, 7 fotokópií starších nárečových kontextov vydaných v r. 1806–1931 a vecný register obsahujúci okrem vecných údajov aj analyzované nárečové slová.

Nárečový materiál získal autor priamym terénnym výskumom v r. 1960–1978. Výskumu podrobil väčšinu nositeľov (100 z celkového počtu 160) dobsinského nemeckého dialektu, tzv. bulejnerčiny; názov je odvodený od vzťažného zámena *bulein* (= *welcher*), ktorý sa však v nárečí vyskytuje už veľmi zriedka.

Táto široká materiálová báza bola dobrým východiskom pre kritické zhodnotenie prác starších (S. Klein, G. Mráz, E. Schwarz) i novších (J. Lux, P. Trost, E. Skála). Iba na základe takého rozsiahleho nárečového výskumu mohol J. Valiska odmietnuť nesprávne tvrdenia niektorých bádateľov a zároveň predložiť nový opis štruktúry nárečia zodpovedajúci súčasnému stavu. Z tejto ostrej polemiky vyšiel J. Valiska nielen ako vynikajúci znalec nemeckých nárečí východného Slovenska, ale aj ako zapálený dialektológ, neváhajúci venovať riešeniu menších či väčších problémov všetok svoj čas.

J. Valiska vyvrátil domnelé predpoklady P. Trosta o existencii monoftongov v dobsinskom nárečí namiesto starohornonemeckých diftongov a vedecky zdôraznil fungovanie diftongov /ei/, /ae/, /ao/, /ou/. Existencia týchto diftongov v nemeckom dialekte Dobšinej sa podľa J. Valisku nedá vysvetliť ináč ako priamym vývinom zo starohornonemeckých diftongov: *ei* > *ae*, *ou* > *ao* atď. Okrem toho sa niektoré diftongy vyvinuli aj zo starohornonemeckých monoftongov, čím sa dobsinské nárečie vývinovo zhoduje s väčšinou nárečí horného Spiša. Svoje tvrdenie o fungovaní diftongov v dobsinskom nárečí podložil autor aj metódou minimálnych párov: *kaolič/koelič* (*rund/keilig*), *paen/pein* (*Pein/Bein*), *keil/keir* (*Köhler/Keller*), *poum/peim* (*Baum/Bäume*). Preto podľa autorových zistení neobstoí pôvodné členenie nemeckých nárečí východného Slovenska na monoftongizujúce a diftongizujúce.

Podobne J. Valiska spresnil názory o druhom posúvaní hlások *p, t, k* v dobsinskom nárečí. Polemika sa týka iba spoťuhlásky *p*, pretože konsonanty *t, k* sa posunuli tak ako v spisovnej nemčine. V nárečí Dobšinej prebehla podľa autora zmena *p* → *f*- na začiatku slova podobne ako v nárečiach dolného Spiša a Abova, a nie na *tf*-, ako to tvrdili bádatelia pred ním.

V časti venovanej opisu zvukového plánu sa autor zamerl predovšetkým na kritické zhodnotenie starších názorov a vecné zdôvodnenie svojho prístupu. Menej pozornosti venoval slovensko-nemeckým jazykovým kontaktom a ich odrazu v hláskoslovnom systéme dobsinského nárečia. Iba tak sa mohlo stať, že autor síce konštatuje, že v nárečí nastala delabializácia foném *ü* > *i*, *ö* > *e* (s. 91), ale tento jav nevysvetľuje. Nazdávame sa, že zánik dištinkívneho príznaku labializovanosti pôvodných foném *ü*, *ö* a ich splynutie s fonémami *i*, *e* je jedným z výrazných dôsledkov slovensko-nemeckej interferencie.

Iste nedopatrením sa dostalo do tejto časti tvrdenie (s. 87), že kvantita je sprievodný, podružný prostriedok prízvuku, lebo na inom mieste (s. 98) sa explicitne tvrdí, že kvantita je v dobsinskom nárečí fonologicky relevantná. Toto tvrdenie naopak vyplýva aj z celkového opisu fonologickej štruktúry nárečia.

Na rozdiel od autora by sme dali prednosť termínom klesavé, resp. zatvorené a stúpavé, resp. otvorené diftongy pred kalkami z nemčiny „zatváracie“ a „otváracie“ diftongy (s. 69, 72, 97).

Rovnako závažné i nové zistenia prináša autor aj v opise gramatickej štruktúry nárečia, kde viac popisuje a porovnáva než polemizuje, lebo výskumu gramatického systému dohšinského nárečia sa predchádzajúci bádatelia venovali iba okrajovo.

J. Valiska podrobne charakterizoval všetky slovné druhy a v časti venovanej syntaxi sa zamerával iba na niektoré zvláštnosti. Pozornosť odborníkov zaoberajúcich sa problematikou jazykových kontaktov upútajú predovšetkým tie javy, ktoré vznikli v skúmanom nárečí v dôsledku dlhodobých slovensko-nemeckých jazykových kontaktov. K takým javom patrí napríklad nedostatok pasíva so slovesom *werden* a jeho nahradenie aktívnymi konštrukciami typu *hi heitsnza to: gano:xt* (= tu kúria vo dne v noci); zjednodušenie systému minulých časov; analogické vyrovnávanie tvarov prídavných mien pri stupňovaní: *klein, kleinr, dr kleinst* namiesto pôv. *klein, klenr, dr klensta*; slovosled a pod.

Zaujímavý prípad z hľadiska neutralizácie pôvodnej stylistickej príznakovosti niektorých slov predstavujú výpožičky typu *xlastaen* (= pit).

V najväčšej miere je procesom slovensko-nemeckej interferencie zasiahnutá lexika, v ktorej podľa autorových údajov funguje až 20–30 % slov slovenského pôvodu. Časť slov sa prebrala po príslušnej fonetickej či tvaroslovej modifikácii, napr. *buraen* (slov. *búrať*), *fukaen* (slov. *fúkať*). Časť slov si zachovala pôvodné znenie a príslušnosť k paradigme sa vyjadruje členom, napr. *di lokši, di piro:hi, di lavo'ritsa, di va'lenda* atď. Takže vety typu *dr su: bor bit vistupovaen in banik*, sú podľa autora v súčasnosti bežné.

Pri čítaní monografie si slovakista iste všimne niektoré nenáležité väzby typu: ...platí za dobrého znalca... (s. 73), ...pojednávanie o ňom robíme... (s. 130), ktoré sa do textu dostali ako kalky nemeckých väzieb. V niektorých prípadoch by sme dali prednosť iným názvom, napr.: V doterajšom hodnotení bulejnerského hláskoslovnia boli chyby (s. 52).

Ak pri čítaní prvých stránok môže mať čitateľ výhrady voči niektorým výrazom či slovným spojeniam stylisticky podfarbeným, po prečítaní práce to iste ocení ako ozvlášťujúci prvok, ktorý robí odborný text sviežim a pútavým. Monografia J. Valisku je závažným príspevkom k výskumu nárečových enkláv na Slovensku, ako aj k výskumu problematiky slovensko-nemeckých jazykových kontaktov. Na záver môžeme povedať s prof. dr. L. Zatočilom, DrSc., seniorom československej germanistiky, že „okrem J. Valisku neexistuje v ČSSR nikto, kto by tak suverénne ovládal tento vedecký úsek“. Veríme, že recenzovanú prácu s radosťou uvítajú dialektológovia nielen v Československu, ale aj v zahraničí.

J. Kriššáková

ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR [Nový nárečový slovník maďarský]. Zv. 1. A.–D. Budapest, Akadémiai Kiadó 1979. 1053 s. + 24 máp.

➤ Maďarská jazykoveda si hneď po oslobodení vytýčila viaceré úlohy, ktorých aktuálnosť sa oddávnejšia pocítovala a ich splnením bola dlžná tak domácej, ako aj medzinárodnej vede. Tieto úlohy dostali aj dovtedy nevidané materiálne a personálne zabezpečenie a väčšina z nich sa už realizovala. Spomenieme sedemzväzkový výkladový slovník obsahujúci 58 023 samostatných hesiel, jeho jednozväzkovú skrátenú verziu (1550 s.), šesťzväzkový atlas maďarských nárečí (1162 máp), trojzväzkový historicko-etymologický slovník spracúvajúci 10 714 samostatných hesiel, trojzväzkový etymologický slovník ugrofinských prvkov slovnej zásoby maďarčiny a dvojzväzkovú akademickú gramatiku. Momentálne sa spracúva nový slovník maďarských nárečí rozvrhnutý na štyri zväzky – jeho prvý diel práve vychádza.

Prívlastok „nový“ prezrádza, že podujatie nadväzuje na staršie dielo takéhoto zamerania, a to na dvojzväzkový *Magyar Tájszótár* (Nárečový slovník maďarský), spracovaný na konci minulého storočia ugrofinistom Józsefom Szinnyeim (vychádzal v zošitoch od r. 1893 do r. 1901). J. Szinnyeioho poverila

touto úlohou Maďarská akadémia vied a na zhŕňaní nárečového slovného materiálu z rozličných publikovaných i nepublikovaných jazykovedných a národopisných prameňov pracoval takmer sedem rokov. Prácu mal ťažkú, pretože materiál bol heterogénny a rôznorodý, lebo bol zaznamenaný nielen nejednotne (nie vždy sa kryjú napr. požiadavky jazykovedy a národopisu), ale aj s rôznym stupňom odbornosti (až po úplnú laickosť) a s rôznorodým cieľom. Zaznamenaný materiál okrem toho neraz pochádzal od neodborných zberateľov, takže jeho spoľahlivosť nebola vždy bez problémov. J. Szinnyei excerptovaný nárečový materiál dôkladne kriticky prehodnotil a zredigoval do slovníka. Úlohu splnil na úrovni svojho mena, medzinárodne uznávaného ugrofinistu.

Za desaťročia od čias vydania Szinnyeieho slovníka sa odborným i neodborným spôsobom zaznamenalo ďalšie obrovské množstvo nárečového slovného materiálu pochádzajúceho z najrôznejších knižných publikácií, periodík a rukopisov.

Keďže Szinnyeieho slovník je spoľahlivým zhrnutím dovtedy roztrúseného nárečového lexikálneho materiálu a pre jazykovedné ciele jeho dobrým spracovaním, pri plánovaní fundamentálnych podujatí maďarskej jazykovedy po oslobodení sa rozhodlo nadviazať na jeho dielo, a to tak časovo, ako aj koncepčne.

Pri výbere lexikálnych jednotiek pre nový nárečový slovník platili tie isté kritériá ako pre slovník Szinnyeieho: excerptovali sa iba nárečové slová, ktoré buď celkom, buď svojou odlišnou podobou alebo odlišným významom sú známe iba v nárečiach. Pritom sa za osobitnú nárečovú lexikálnu jednotku ani u Szinnyeieho, ani pri excerptovaní pre nový nárečový slovník nerátali slová, ktorých nárečová podoba sa prejavovala v nejakej pravidelnej striednici (ako je napr. *i za é, ő, za e/ë, alebo palatálne -ny za -nna konci slova*); tie sa do slovníka dostávali prípadne na základe svojho nárečového významu. Za nárečové sa pokladali také lexikálne jednotky, keď sa na ich podobe uplatnila nejaká nepravidelná hláskoslovná zmena (metatéza hlások, elízia, asimilácia, disimilácia, anorganický vklad hlások, ľudová etymológia atď.). Ohraničil sa aj výber dialektizmov z významového hľadiska, a to s ťažiskom na významových jednotkách reprezentujúcich ľudovú materiálňu a duchovnú kultúru. Do nového dialektologického slovníka sa zahrnuli aj ustálené slovné spojenia a frazeologické jednotky charakteristické iba pre nárečia.

Szinnyeieho slovník obsahuje dialektologický lexikálny materiál zaznamenaný od začiatku sústavnejšieho záujmu o maďarské nárečové prvky do konca r. 1890. Pretože sa nadväzovalo na Szinnyeieho prácu, je prirodzené, že za spodnú časovú hranicu excerptíí pre nový dialektologický slovník sa určil tento rok.

Práce na *Novom nárečovom slovníku maďarskom* sa začali r. 1950 na katedre maďarského jazyka v Debrecíne z popudu jej vedúceho, prof. Gézu Bárcziho, iniciátora atlasu maďarských nárečí. Vzápätí sa slovník dostal do plánu Maďarskej akadémie vied. Po odchode prof. Bárcziho na univerzitu v Budapešti sa v excerptovaní materiálu pokračovalo pod jeho vedením i na tamojšej II. katedre maďarskej jazykovedy a v Jazykovednom ústave Maďarskej akadémie vied. Excerptčné práce sa konali celých desať rokov a ukončili sa k poslednému dňu r. 1960. Avšak muselo ešte uplynúť bezmála 20 rokov, kým bol zo štvrtiny excerptovaného materiálu zredigovaný a vydaný prvý zväzok. Spomalený postup prác bol zapríčinený pracovným zaneprázdnením autorov na iných úlohách, ako aj tým, že spomínané katedry jedna za druhou z prác odstúpili a od začiatku 70. rokov na predbežnej redakcii diela pracoval výlučne kolektív Jazykovedného ústavu MAV.

Prvý diel okrem predslovu obsahuje informácie pre používateľov slovníka, zoznam prameňov (2393) s bibliografickými údajmi, zoznam zemepisných názvov (ak sa nachádzajú na území susedného štátu, tak aj v jeho úradnom jazyku) a orientačné údaje na ich vyhľadanie v príslušnom mapovom výseku, mapy (2 prehľadné, jedna z nich v európskom priestore so štátnymi hranicami a s označením výsekov, druhá v karpatskom priestore so štátnymi hranicami, horstvami, hlavnými riekami a názvami regionálnych oblastí, potom ostatné s jednotlivými výsekmí priestoru, ako ich uvádza prvá mapa – na týchto sa nachádzajú lokality nárečových dokladov slovníka), zoznam skratiek, zoznam znakov použitých v slovníkovej časti.

Vo výstavbe hesiel sa uplatňujú teoretické a praktické skúsenosti modernej lexikografie realizované už v spomínanom výkladovom slovníku. Čo sa týka dokladov, tie sa podávajú v tých istých gramatických

a záznamových podobách, v tých istých významových reláciách, v akých sa nachádzajú v prameňoch. Po každom doklade sa uvádza skratka lokality a číslo prameňa s číslom strany, na ktorej sa nachádza. Ak sa heslo vyskytuje i v *Atlase maďarských nárečí*, v regionálnych slovníkoch a atlasoch, odkazuje sa skratkou diela i na ne. Na samom konci hesla možno nájsť odkaz na zloženiny a na tvarovo alebo významovo príbuzné slová.

Nový slovník maďarských nárečí, ako to vidieť už z prvého dielu, je solídne dielo, pripravené a pripravované s veľkou vedeckou akribiou, zachytáva nárečový lexikálny materiál z veľkého časového rozpätia, ktorý by bol pre svoju roztrúsenosť ťažko ináč prístupný.

Je len samozrejmé, že zodpovednosť za spoľahlivosť dokladov v slovníku v nijakom prípade nemôžu niesť zostavovatelia diela; zistiť spoľahlivosť spracovaného materiálu po desaťročiach od jeho zápisu ani nie je možné. Za nárečovú autenticitosť zodpovedajú sami autori zápisov. Od pracovníkov na slovníku možno očakávať iba kritické prehodnotenie údajov a predovšetkým samých prameňov ako aj primerané lexikologické a lexikografické spracovanie materiálu. Obidve tieto úlohy pripravovatelia, redaktori a autori hesiel zvládli na očakávanej úrovni. Neslobodno sa však čudovať, keď nielen recenzent, ale aj používatelia zistia určité nejednotnosti v spracovaní (autorov hesiel je 13!), ako aj určité veci, ktoré by bol prisnejší výber prameňov odstránil ab ovo. Na ilustráciu prvej okolnosti spomenieme dosť častú prax, že hláskoslovné (a teda nie zároveň i morfológické) obmeny toho istého nárečového slova nefigurujú súhrne v jednom hesle, ale osobitne, napr. *bór* a *búr* (-fa, -erdő atď.); slovo je zo slov. *bôr*). Druhá okolnosť sa týka vieryhodnosti niektorých prameňov. Zvýšene prísny výber z amatérskych národopisných prameňov by zaiste bol slovník uchránil od takých konštatovaní (zачytených aj na mapách), podľa ktorých – síce osihotene – sú maďarské nárečové doklady z Prievidze, Trenčína a pod., ba aj zo Zákopčia na severe Slovenska.

Nový slovník maďarských nárečí bude výborným prameňom nielen maďarskej jazykovedy a národopisu, ale aj areálnej lingvistiky a etnografie.

F. Sima

BUŠUJ, A. M.: *BIBLIOGRAFIČESKIJ UKAZATEL' LITERATURY PO VOPROSAM FRAZEOLOGII*. Vypusk 5. Samarkand 1979. 246 s.

Ani po predčasnej smrti vedúceho predstaviteľa samarkandského frazeologického centra L. I. Rojzenzona (v januári 1977) neprestalo toto špecializované pracovisko v komplexnom výskume frazeológie. Okrem pokračujúcej série *Voprosov frazeologii*, ktoré vyšli už v 14. zväzku, potvrdzuje predchádzajúcu myšlienku aj veľmi cenné sústredovanie a vydávanie ďalších zborníkov frazeologickej bibliografie. A. M. Bušuj, ktorý začal túto prácu práve s L. I. Rojzenzonom a ktorý v nej ďalej pokračoval aj samostatne, vydal r. 1979 už piaty zväzok bibliografie prác o najrozmanitejších otázkach a oblastiach frazeológie.

Na zásadný význam takejto práce pre ďalší rozvoj frazeologickej teórie sme poukázali v recenzných poznámkach o predchádzajúcich zväzkoch (*Slovenská reč*, 40, 1975, s. 378–379; *Jazykovedný časopis*, 28, 1977, s. 200–201). Keďže sa povaha tejto práce v novom zväzku nejako podstatne nemení, nebudeme tu hovoriť o všetkých stránkach najnovšej bibliografie frazeologických prác, ale sa pristavíme iba pri niektorých špecifickejších otázkach a prípadne aj pri istých zmenách v koncepcii celej práce.

Na prvom mieste treba vyzdvihnúť aktuálnosť tejto bibliografie. Je pravda, že rotaprintované vydanie nevyvíka technickou dokonalosťou, ale pre jazykovedcov a všetkých čitateľov je závažnejšie to, že sa v ňom zachytávajú, ba často aj anotujú (platí to najmä o závažnejších dielach a štúdiách) bibliografické jednotky z rokov 1976–1978. Bibliografia je tu vo vzácnej ažurite so súčasným výskumom frazeológie. Pravdaže, tvorca si uvedomuje, že všetko sa pri takomto rýchlom spracovaní predsa len nezachytí – a najmä keď sa chce podať obraz frazeologických výskumov z celého sveta –, a tak sa tu podobne ako v predchádzajúcich zväzkoch robia doplnky k minulým rokom, ba aj celým obdobiam. Teda sám fakt, že

čitateľ sa cez túto bibliografiu zoznámia teraz s frazeologickou produkciou ostatných troch rokov, si zasluhuje obdiv. Pritom ide o produkciu dosť širokú, o čom svedčí okolo 3400 bibliografických jednotiek v tomto zväzku. No nielen počet, ale aj zemepisné rozloženie je tu pozoruhodné. Ak v prvých zväzkoch silno prevažovali sovietske práce o frazeológii, súčasná bibliografia dokazuje, že záujem o frazeológiu vzrastá doslova na celom svete. Okrem bohato doložených výskumov frazeológie slovenských a všetkých svetových jazykov dosť široko sa tu zachytáva výskum frazeológie napr. semitských jazykov, frazeologický výskum v Brazílii aj na Filipínach, rozvoj frazeológie germánskych jazykov (v NDR aj v NSR, vo Švajčiarsku) atď.

Pri porovnaní piateho zväzku frazeologickej bibliografie s predchádzajúcimi zväzkami sa zdá, že sa autorovi podarilo ešte viacej zjednotiť vnútorné členenie materiálu. Ak sa v predchádzajúcich zväzkoch prejavovali určité nezhody v prístupe podľa vecného hľadiska a podľa jazykového kľúča, v sledovanom zväzku celkovo jednoznačne prevláda vecné, tematické triedenie celého materiálu a postup podľa jazykov sa uplatňuje až v rámci vydelených tematických celkov. Triedenie sa ukazuje plne odôvodnené a orientačne výhodné.

Nás pochopiteľne zaujíma okrem naznačených všeobecných charakteristík aj to, ako sa v sledovanej bibliografii zachytávajú práce o slovenskej frazeológii. Možno hneď konštatovať, že je tu zachytené prakticky všetko, čo sa o slovenskej frazeológii v sledovanom období publikovalo v našich základných jazykovedných orgánoch a publikáciách (*Slovenská reč, Kultúra slova, Jazykovedný časopis, Slavica Slovaca, Jazykovedné štúdie*). Od 17 autorov sa tu zachytáva 40 väčších aj menších prác, štúdií a článkov o slovenskej frazeológii. Pre ucelenejšie zachytenie výskumov našej frazeológie bude treba samarkandskému frazeologickému centru poskytnúť informácie o niektorých prácach z našich literárnovedných a literárnokritických orgánov (máme tu na mysli napr. zachytenie niektorých prác V. Kochola v *Romboid*e alebo B. Hečku v *Slovenských pohľadoch*, ktoré sa frazeológii jednotlivých autorov alebo aj niektorých vlastností celej slovenskej frazeológie dotýkajú), ako aj informácie o prácach publikovaných v menej prístupných jazykovedných zborníkoch (ide najmä o fakultné zborníky a o významnejšie regionálne zborníky). Táto úloha je naliehavá predovšetkým preto, lebo aj tento zväzok má povahu prípravnej práce na ucelenú bibliografiu frazeológie.

Pre úplnosť treba ešte dodať, že v sledovanom zväzku frazeologickej bibliografie nachádzame aj niekoľko prác o slovenskej frazeológii, ktoré sú od zahraničných slovakistov a slavistov (F. Gregor, L. I. Rojzenzon).

Piaty zväzok bibliografie prác o frazeológii je pre každého, kto sa zaujíma o túto oblasť jazyka, nesmierne cenný a svojím zobrazením dnešnej frazeologickej produkcie na celom svete aj veľmi podnetný.

J. Mlacek

NOVÉ JAZYKOVEDNÉ PRÍSPEVKY V ZBORNÍKU FILOZOFICKEJ FAKULTY UNIVERZITY KOMENSKÉHO *PHILOLOGICA*

Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave vychádza vo viacerých sériách. Jednou z nich je filologická séria (*Philologica*) s literárnovednými a jazykovednými príspevkami. O 23.–24. ročníku, venovanom prof. E. Paulínymu k 60. narodeninám, referoval F. Kočíš na stránkach *Slovenskej reči* (42, 1977, s. 379–382). Vyšli už aj ďalšie zväzky, ktoré tiež prinášajú mnohé zaujímavé a podnetné jazykovedné príspevky. Prinášame o nich informáciu v tomto prehľade.

25. ročník (zväzok za rok 1973, vyšiel r. 1974) prináša materiály z maďarského filologického sympózia, usporiadaného pri príležitosti 50. výročia Filozofickej fakulty UK a 20. výročia vzniku samostatnej Katedry maďarského jazyka a literatúry na FF UK v dňoch 17.–18. 9. 1971 v Bratislave. – Gy. Breďár v príspevku *A magyar nyelv idegen nyelvként való tanításának néhány kérdése* (Vyučovanie

maďarčiny ako cudzieho jazyka, s. 181–188) sa nazdáva, že pri vyučovaní gramatickej stavby jazyka treba uplatniť isté dočasné zjednodušenie tohto učiva, a zároveň navrhuje aj vhodnejší spôsob využívania lexikálnych prvkov. Tento postup sa podľa neho dá uplatniť nielen vo vzájomných česko-slovensko-maďarských reláciách, ale aj v iných prípadoch. – L. Deme v štúdiu *Köznyelv és nyelvjárárok viszonya nemzetek és nemzetiségi körülmények között* (Vzťah hovorového jazyka a nárečí v národných a národnostných podmienkach, s. 191–197) konštatuje, že v národných podmienkach, resp. ako súčasť národného jazyka sa nárečia dnes rýchlo rozpadávajú a na ich miesto nastupuje štandardný jazyk (podľa autora je to hovorený jazyk a spisovný jazyk). V národnostných podmienkach (napr. maďarčina na území ČSSR) je tento vývin pomalší najmä preto, lebo spoločenský život a odborná činnosť sa nerealizuje v materinskom jazyku. Spoločnosť má však záujem, aby každý jej člen dosiahol úroveň, ktorej predstaviteľom, nositeľom a rozširovateľom je štandardný jazyk ako najvyspelejšia jazyková forma. Preto treba podľa neho postavenie tohto jazyka upevňovať a treba aj urýchľovať jeho rozširovanie v národnostných mikrospoločnosťach. Tento príspevok podnecuje zamýšľať sa nad postavením slovenského štandardného, resp. spisovného jazyka v „mikrospoločnosťach“ na území iných štátov, napr. v Maďarsku, Juhoslávii, Rumunsku, USA a pod. (napr. spisovná slovenčina používaná v Juhoslávii sa nie vždy zhoduje so spisovnou slovenčinou používanou u nás). Inak je príspevok zaujímavý zdôraznením postavenia a úlohy štandardného, resp. spisovného jazyka v súčasnej modernej spoločnosti.

B. Kálmán prispel článkom *Az amerikai magyarok nyelve* (Jazyk amerických Maďarov, s. 199–204). Hovorí o maďarčine vystahovaných maďarských občanov na základe vlastného výskumu (v Severnej Amerike žije do 800 000 osôb s maďarským materinským jazykom). Osobitne sleduje jazyk priamych vystahovalcov a jazyk ich potomkov, ktorí sa už narodili v Amerike. Vplyv angličtiny zisťuje predovšetkým v syntaxi, a to najmä v slovoslede. Štúdiu možno plodne využiť aj pri štúdiu jazyka iných prisťahovalcov, napr. aj pri štúdiu jazyka amerických Slovákov (treba pritom, pravda, brať do úvahy typologické rozdiely a zhody medzi jednotlivými jazykmi, napr. maďarčinou a angličtinou, slovenčinou a angličtinou atď.). – M. Kázmér v príspevku *A csehslovákiai magyar nyelvjáráskutatás* (Maďarská dialektológia v Československu, s. 207–222) podáva prehľad výskumu maďarských nárečí na Slovensku v období medzi dvoma svetovými vojnami, za druhej svetovej vojny a po nej. Väčšina týchto výskumov sa týka tradične hláskoslovia, menšia časť výskumov je z oblasti morfológie, syntaxe a etymológie.

I. Kovács v príspevku *Zsámbooky magyar nyelvű levelei* (Zsámbookyho maďarské listy, s. 225–234) sa zaoberá otázkou, či polyhistor Zsámbooky písal v svojom materinskom jazyku. Zsámbooky sa totiž narodil v Trnave, študoval v zahraničí a nakoniec sa usadil vo Viedni. Zsámbooky však, hoci väčšinu svojho života strávil v nemaďarskom prostredí, svoju materčinu používal v ústnom aj písomnom vyjadrovaní. Zsámbookyho osud pripomína osud mnohých slovenských vzdelancov z minulosti, ktorí sa tiež narodili na Slovensku, ale zväčša žili v neslovenskom prostredí (napr. P. J. Šafárik, J. Kollár). – P. Ondrus v príspevku *O vzájomnom vplyve nepríbuzných jazykov* (s. 237–238) stručne zhŕňa výsledky, ku ktorým dospel v osobitnej štúdiu, uverejnenej na stránkach toho istého zborníka z roku 1959. – F. Si ma odtláča štúdiu *A Szlovákiai területén levő dunántuli és palóc nyelvjárák közti átmenet kérdésehez* (K otázke prechodu medzi maďarským zadunajským a palóckym nárečím na slovenskom území, s. 239–244). – V. Skalička v príspevku *A magyar nyelvtudomány lehetőségei* (Možnosti maďarskej jazykovedy, s. 245–248) konštatuje, že pri stanovení presného charakteru maďarčiny (ktorá je aglutinačným jazykom s význačnou polysyntetickou a flektívnou zložkou) veľa môže pomôcť typológia. – T. Zsilka v príspevku *A XX. század magyar irodalom statisztikai felmérése* (Štatistický prieskum maďarskej literatúry 20. storočia, s. 251–260) podáva výsledky svojho jazykovo-štylistického výskumu, napr. pravdepodobnosti výskytu vokálov a konsonantov, slabičnej dĺžky slova z oblasti poézie a prózy atď.

26. ročník (za rok 1976 vyšiel r. 1977) prináša materiály z medzinárodnej konferencie o Celokarpatskom dialektologickom atlase, usporiadanej Katedrou slovenského jazyka FF UK 15.–17. 5. 1974 v Modre-Pieskoch. Na informáciu uvedieme stručne iba mená autorov a názvy jednotlivých príspevkov, ktoré sú tu odtlačené: S. B. Bernštejn, *Obščekarpatskij dialektologičeskij atlas* (s. 11–17); A. Vašek, *Koncepcie a realizace Karpatského lingvistického atlasu* (s. 18–27); G. P. Klepiková, *O programme-*

voprosnike „Obščekarpatskogo dialektologičeskogo atlasa“ (s. 29–39); A. Zaręba, *Zalożenia metodologiczne ogólnokarpackiego atlasu dialektologicznego* (s. 41–46); M. Sl. Mladenov, *Za miasto na južnoslavianskite ezici v obštokarpatskija lingvističen atlas* (s. 47–48); P. Ondrus, *Slovenské nárečia a Celokarpatský dialektologický atlas* (s. 49–53); J. O. Dzendzelivs'kyj, *Značenniá ukrajin'skich hovoriv rajonu Karpat dla slov jans'koho porivňalno-istoryčného movoznavstva* (s. 55–68); J. Rusek, (s. 69–79); H. Popowska-Taborska, *Z problematyki badawczej nawiazań leksykalnych* (s. 81–89); A. Zaręba, *Z zagadnień słownictwa pasterskiego* (s. 91–96); I. Ripka, *Poznámky o výskume slovenských nárečí a ich atlasovom spracúvaní* (s. 97–100).

V diskusnej časti sú odtlačené diskusné príspevky S. B. Bernštejna, G. P. Klepikovej, A. Zarębu, I. Ripku, P. Ondrusa, J. Malackého, A. Zarębu, H. Popowskej-Taborskej a ďalší diskusný príspevok A. Zarębu. V časti *Exkurzia v Horných a Dolných Orešanoch* je uverejnený príspevok J. Malackého *Hořné a Dolné Orešany, orešianske nárečie a karpatizmy* (s. 113–116). V Záveroch je hodnotiaci príspevok S. B. Bernštejna (s. 119–121), ďalej je tu Záver druhej medzinárodnej porady o Celokarpatskom dialektologickom atlase (s. 123–124) a Dodatok k záveru druhej medzinárodnej porady o Celokarpatskom dialektologickom atlase (s. 125), ako aj Vzor kartotečného lístka (s. 126). Materiály, ktoré sú odtlačené v tomto zväzku, sú dôležité nielen z hľadiska jazykovedy, ale aj z hľadiska vedných disciplín, ktoré sa zapodieávajú výskumom karpatskej oblasti, napr. národopisu, histórie, resp. z interdisciplinárneho hľadiska.

Zväzok 27. ročníka (za rok 1975, vyšiel r. 1979) prináša germanistické literárnovedné a jazykovedné príspevky. E. Marko v obširnej štúdií *Das Genus der Fremdwörter im Deutschen* (s. 47–96) podrobne analyzuje rod substantív prevzatých do nemčiny. Substantívny rod je dnes v nemčine petrifikovaná kategória. Rod však ovplyvňuje paradigmatiku substantív a má rozhodujúci podiel na formálnom vyjadrení syntaktických vzťahov. Slová prevzaté do nemčiny sa z hľadiska rodu asimilujú. Svoj pôvodný rod si niekedy ponechávajú, inokedy sa opierajú o rod domácich slov, pričom sa tu uplatňuje formálny alebo sémantický faktor. Väčšina prevzatých apelatív sa v nemčine opiera o rod nemeckých synonym alebo o rod pomenovaní pre nadradené pojmy. Problematika gramatického rodu prevzatých slov a či rodového zaradenia do preberajúceho jazyka je zaujímavá a aktuálna aj v iných jazykoch, napr. aj v slovenčine (napr. problematika rodu slov preberaných z angličtiny). – R. Gedeon v štúdií *Semantische Beziehungen in den zusammengesetzten Verben im Schwedischen* (s. 99–105) analyzuje sémantické vzťahy v zložených slovesách typu *åta upp* (zjesť); *mögnat till* (dozrievať) a vzťah medzi sémantickými zložkami slovesa a potenciálnymi možnosťami významovej modifikácie slovesa stojaceho v základnej pozícii v zloženom slovese. – C. Skalická v príspevku *Die Fragen der Differenzierung der deutschen Gegenwartssprache. Divergenz oder Konvergenz* (s. 105–116) si všima otázku, či sa dnes po vytvorení dvoch nemeckých štátov (NDR a NSR) nemôže vývin uberať tak, že by vznikali dva osobitné jazyky. V prípade nemčiny na území NDR a NSR nejde však o vývin, ktorý by viedol k rozdeleniu nemeckého jazyka na dva osobitné jazyky. Táto problematika sa dnes týka nielen nemeckého jazyka, ale aj jazykov iných krajín, ktorých príslušníci nežijú v rámci jedného štátneho útvaru (napr. doterajšie rozdelenie Kórey). – G. Richter v príspevku *Zum soziologischen Charakter sprachwissenschaftlicher Analytik – dargestellt an der rhetorischen Behandlung sprachlichen Äusserungen* (s. 117–135) chce odhaliť sociálne a (sociálno-) psychické koreláty rétoricko-komunikatívnych vzťahov a ukázať nevyhnutnosť vedeckej spolupráce rétoriky so sociológiou, ako aj ukázať, že každá objektívna analýza, ktorá sa zameriava na obsah prejavu, zahŕňa i sociologické a psychologické otázky.

Recenzované zväzky prinášajú mnohé veľmi zaujímavé a podnetné články, ktoré možno využívať aj pri vedeckom štúdiu slovenčiny alebo iných jazykov, resp. aj pri štúdiu problémov patriacich do oblasti všeobecnej jazykovedy. Zborník však vychádza ako účelová publikácia (celý náklad preberá Filozofická fakulta UK), takže sa jednotlivé ročníky a či zväzky nedostávajú do distribučnej siete. To je istá nevýhoda, ktorá sa pritom netýka iba tohto zborníka, ale aj iných univerzitných a fakultných zborníkov s pravidelnou periodicitou. Preto sú tieto zborníky pomerne málo známe (odraz tohto stavu sa prejavuje aj v tom, že sa

o nich pomerne málo referuje) a sa aj pomerne málo využívajú v konkrétnej jazykovednej práci. Bolo by preto vítané, aby aspoň istá časť nákladu týchto zborníkov bola prístupná záujemcom aj v našich knižných predajniach, čo by do istej miery odstraňovalo ich „anonymitu“ a či ich tezaurovanie.

L. Dvonč

EURÓPSKY JAZYKOVÝ ATLAS

K jazykovým atlasom spracúvajúcim slovenský a slovanský materiál (*Atlas slovenského jazyka*, *Slovanský jazykový atlas*, *Celokarpatský dialektologický atlas*) pribudol rozsiahly geograficko-lingvistický projekt, *Európsky jazykový atlas* (*Atlas linguarum Europae – ALE*). Aj keď nejde o prvý pokus tohto druhu (najstaršia lingvistická mapa Európy vyšla r. 1723 v Amsterdame a jej autorom bol Holanďan Lambert ten Kate Hermansz), úroveň a poznatky súčasnej jazykovedy utvorili podmienky na realizáciu tohto originálneho diela až v posledných rokoch.

Hlavným cieľom ALE je zmapovanie rozdielov a pretrvávajúcich vzťahov medzi dialektmi Európy, ako aj štúdium jazykov jednotlivých areálov z priestorového a sociolingvistického aspektu. Konceptia ALE vznikala najmä v spolupráci s výpočtovým strediskom univerzity a s Ústavom nemeckého jazyka v Marburgu (NSR). Na príprave ALE spolupracuje 31 európskych štátov, výskum zahŕňa sieť bodov obsahujúcu približne 2 000 lokalít. Práca na celom projekte je rozvrhnutá zhruba na 15 rokov. Účastníci projektu koordinujú svoju činnosť a hodnotia výsledky na každoročných konferenciách a na pravidelných schôdzkach redakčnej rady.

Výsledkom doterajších prípravných prác je najmä vydanie *Úvodu k atlasu* a dvoch dotazníkov (onomaziologického a lexikálno-gramatického), vypracovanie jednotného systému transkripcie a príprava programu pre strojové spracovanie materiálu. Organizačným centrom ALE sa stal holandský Nijmegen, odkiaľ sa materiál z celej Európy posielal na strojové spracovanie do Marburgu.

V súčasnosti prebieha zhromažďovanie materiálu o jadre slovnej zásoby pomocou prvého dotazníka. Prvý dotazník pripravil Joep Kruijssen spolu s medzinárodným autorským kolektívom za redakcie A. Weijne na; skladá sa z francúzskeho textu, z obrázkovej prílohy a z predtlačných formulárov na zapisovanie odpovedí.

Základnou požiadavkou pri zostavovaní tohto dotazníka bola ľahká prístupnosť požadovaných materiálov. Východiskom pre tematické členenie prvého dotazníka bol *Voprosnik OLA* (Moskva 1965). Otázky sa porovnávali aj s príslušnými údajmi v dielach *Atlas linguistique de la France*, *Deutscher Sprachatlas*, *Deutscher Wortatlas* a v dotazníku *Survey of English Dialects*. Vybrali sa predovšetkým spoločné otázky, čím sa síce nezabránilo vzniku medzier v logickej stavbe celku, no na druhej strane mala táto metóda tú výhodu, že nevyžadovala nové výskumy v rozsiahlych oblastiach Európy. Slovná zásoba bude okrem toho dôkladne spracovaná aj v druhom dotazníku.

Aj keď otázky v prvom dotazníku boli formulované tak, aby vyhovovali potrebám priameho výskumu, možno pri práci s dotazníkom uplatniť aj iné metódy získavania materiálu (korešpondenciu alebo excerpovanie z materiálov pripravených pre predchádzajúce atlasy). Pri niektorých otázkach sa uvádza značka odkazujúca na obrázkovú prílohu. Obrázky (náčrtky) nenahrádzajú otázku, slúžia iba na jej lepšiu interpretáciu. Formuláre okrem toho poskytujú dostatok priestoru aj pre špecifikujúce alebo doplnujúce poznámky (potrebné napr. pri pomenovaní nástrojov). Anкета prvého dotazníka sa mala zavŕšiť koncom r. 1980. Skúsenosti z tohto výskumu sa využijú pri práci s druhým dotazníkom.

Materiál pre druhý dotazník sa získal na základe nového výskumu na novej sieti bodov a má sa spracovať za osem rokov. Predmetom výskumu bude fonológia, onomaziológia a sémantika na prvej sieti (430 otázok), syntax, morfológia, tvorenie slov a štruktúrna lexikológia na redukovanej sieti (800 otázok). Tretia skupina (380 otázok) bude slúžiť na zisťovanie archaického stavu (alebo jeho zvyškov) v oblasti chovu úžitkových zvierat (použije sa výberová sieť bodov).

Materiál pre ALE sa odosiela prostredníctvom holandského administratívneho centra na spracovanie do Marburgu v podobe zoznamov, na ktorých je časť informácií (administratívne údaje, číslovanie otázok, triedenie variantov a lokalizácia) vyjadrená číslami, vlastné odpovede (formes de référence) sú prepísané do fonetickej transkripcie ALE; súčasne sa uvádza aj pravopisná podoba slov (slúži na identifikáciu odpovedí v slovníkoch). Spolu s referenčnou formou sa dávajú do počítača niektoré stručné informácie slúžiace na interpretáciu referenčnej formy (etymologické údaje, rekonštruované podoby a preklad slovných spojení). Prednosť sa dáva údajom zvyrazňujúcim jazykové rozdiely pred údajmi stierajúcimi staré nárečové osobitosti. Preto sa uvádzajú slová so zriedkavým výskytom, slová zastarávajúce a nárečové.

V Úvode k atlasu autori upozornili na nevyhnutnosť utvoriť pre ALE osobitný systém fonetických značiek. Po dlhotrvajúcich diskusiách, vyvolaných rozdielnymi potrebami prvého a druhého dotazníka, vznikla sústava 54 značiek a 22 diakritík. Ich využitie je v prvom dotazníku obmedzené, no pre druhý dotazník sa tento inventár rozširuje o sériu znakov so špeciálnym použitím, a to bez zásahu do základného systému. S prihliadnutím na široké pole uplatnenia je tento systém len všeobecnou typizáciou, nekladie si za cieľ vytvorenie podrobného obrazu všetkých fonetických realizácií. Autori sa usilovali vytvoriť pružný systém, ktorý sa bude dať adaptovať na rozličné jazykové odtienky (aj nepredvídané), zároveň systém súvislý a jednotný aj čo sa týka diakritických znakov. Podľa týchto kritérií sa vybrali monotypické znaky zo systému API (Association Phonétique Internationale) do „širšieho“ inventára. Súčasnne bol navrhnutý rozsiahly aparát diakritík, ktorý dovolí zachytiť jemné rozdiely v základnom systéme. Pomocou diakritických znakov možno vytvoriť špecializované systémy pre potreby jednotlivých národných komisií.

Významnou súčasťou koncepcie ALE je aj organizácia získavania a spracovania materiálu z rozsiahleho územia Európy. Autori rozdelili skúmaný areál na hierarchické jednotky, prostredníctvom nich sa na jednotlivých stupňoch realizuje zbieranie, typizácia a interpretácia materiálu, ktorý sa má zobrazíť na mapách. Prvkami radu sú štát, jazyková rodina, kraj.

Štát (pays) je jednotka, ktorá odosiela odpovede na zoznamoch referenčných foriem. Kraj (departement) je geolingvistická jednotka, ktorej rozsah nie je nevyhnutne podmienený hranicami jazykovej rodiny. Má najmä organizačný význam. Body siete ALE sú distribuované do 7 departementov: 1. románsky, 2. stredonemecký, 3. severonemecký, 4. baltský a slovanský, 5. uralský, 6. ostatné západné jazyky (albánčina, arabčina, baskirčina, keltčina, gréčtina, cigánčina). 7. ostatné východné jazyky (arménčina, kaukazčina, iráncina, mongolčina, turečtina).

Jazyková príslušnosť bodov k niektorej z 21 jazykových rodín Európy sa bude na základných mapách označovať skratkou vedľa kódu lokality.

Materiál prejde tromi etapami spracovania, a to v rámci štátu, kraja a celej Európy v tomto poradí: BCA → štát → kraj → BCA → kraj → zodp. redaktor → red. rada – publikácia (BCA = Bureau de cartographie automatique – Úrad pre automatickú kartografiu).

Na jednotlivých úrovniach sa okrem korektúr podajú návrhy na typizáciu údajov, symbolizáciu máp a klasifikáciu legend.

Strojové spracovanie neprináša nové metódy riešenia, jeho úlohou je urýchliť a spresniť prácu, ako aj znížiť náklady pri triedení a spracovaní materiálu z rôznych hľadísk a na rôzne účely. (Po dokončení ankety prvého dotazníka sa v holandskom centre zhromaždí vyše 1,5 milióna dotazníkových lístkov.) Napríklad ručné konspektovanie mapy so 170 bodmi trvá priemerne 4–6 hodín, stroj potrebuje na tú istú prácu aj s perforáciou 1 hodinu (vlastná operácia trvá iba 3 minúty). Všetky mapy zo stroja sa môžu priamo publikovať alebo rozmnožovať v ľubovoľnom počte. Výhodou je aj možnosť spracovania materiálu zakódovaného na diernych štítkoch z viacerých aspektov. Nevýhodou je, že mapy tlačene strojom sú menej výrazné a že sa dajú tlačiť len po častiach, pričom legendy sú zašifrované osobitnou transkripciou.

Československo sa na tejto medzinárodnej vedeckej úlohe zúčastňuje prostredníctvom osemčlennej národnej komisie zloženej zo zástupcov českej a slovenskej jazykovedy a dialektológie. Riadením činnosti komisie bol poverený Ústav pro jazyk český ČSAV. Predsedom Československej národnej

komisie pre Európsky jazykový atlas je J. Petr, členmi komisie sú A. Erhart, A. Habovštiak, J. Horecký, Š. Ondruš, I. Ripka, R. Šrámek, S. Utěšený.

Medzi prvé úlohy československej národnej komisie patrilo zostavenie siete bodov. Vzhľadom na spomínanú tesnú súvislosť niektorých častí koncepcie ALE s koncepciou OLA vychádzalo sa pri výbere bodov jednak z jestvujúcej siete bodov pre OLA (redukovanej na tretinu, prípadne polovicu počtu bodov), jednak z tzv. minimálnej siete pre *Atlas slovenského jazyka* a pripravovaný *Český jazykový atlas*, ktorá odráža hlavné nárečové typy a prihliada aj na poľské, ukrajinské a maďarské nárečia. Sieť bodov pre ALE tvorí na území ČSR 14 bodov (české nárečia 7 bodov, moravské a sliezske 6, poľské 1); na území SSR tiež 14 bodov (12 slovenských, 1 ukrajinský, 1 maďarský). Hustotu a číslovanie bodov určilo holandské centrum. Rozmiestnenie a výber bodov ako aj tvar siete národné komisie. Definitívna podoba siete spolu s nárečovou a administratívnou charakteristikou jednotlivých bodov bola odoslaná do holandského centra na registráciu.

Nasledujúcu fázu prípravných prác predstavovalo vypracovanie špeciálneho systému fonetických značiek pre slovenský a český materiál. V spolupráci s českým a poľským dialektologickým pracoviskom vybrali sa z inventára ALE potrebné znaky, niektoré sa doplnili v súlade s transkripciou iných slovanských štátov, iné majú použitie špecifické iba pre náš nárečový materiál (ä, znelé h a pod.); zaviedli sa po dohode s holandským centrom.

Vlastná príprava materiálu v nárečovom oddelení Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV a v nárečovom oddelení Ústavu pro jazyk český ČSAV sa skladá z troch etáp: prvou je preexcerpovanie odpovedí z dotazníkov OLA, druhou je ich prepísanie do transkripcie ALE. (V súvislosti s perspektívnym spracovaním položiek pre druhý dotazník – časť o domácich zvieratách – dá sa predpokladať využitie údajov z *Celokarpatského dialektologického atlasu*, čo prináša do prípravných prác rozšírenie inventára transkripcií o ďalší systém znakov). V tretej etape sa odpovede triedia a zoraďujú podľa požiadaviek koncepcie ALE z etymologického, morfológického a prípadne fonetického hľadiska so zreteľom na lexikálny charakter prvého dotazníka. Prípravné atlasové práce prebiehajú paralelne v spolupráci s českým dialektologickým pracoviskom. V najbližšom období sa v rámci ČSSR ráta s dokončením prác na prvom dotazníku, s prípravou siete pre druhý dotazník a s korektúrami materiálu prvého dotazníka.

Celkový stav prác na ALE posúdili účastníci amsterdamskej konferencie o ALE, ktorá sa konala v apríli 1980. Národným komisiám predložili mapy delené podľa krajov (departementov). Mapy sa stali podkladom pre diskusiu o všeobecnej typizácii odpovedí. Zatiaľ sú v štádiu mechanickej kartografickej registrácie podôb v rámci jednotlivých národných jazykov na úrovni fonetických variantov. Pripravuje sa zostavovanie legend, ktoré by umožňovali lingvistickú interpretáciu údajov aj vnútri jednotlivých departementov. Na konferencii sa hovorilo aj o prípravách výskumu pre druhý dotazník (stanovenie siete bodov a výber bodov).

Európsky jazykový atlas je významným vedeckým a kultúrno-politickým dielom, ktoré sa po dokončení stane východiskom ďalších výskumov.

J. Gavorová

Tento objemný zväzok patrí popri troch ďalších (*Language and Man, Language and Thought, Approaches to Language*) do edície *World Anthropology*, ktorú vydáva Sol Tax a jej patrónmi sú Claude Lévi-Strauss, nebohá Margaret Meadová, Laila Shukry El-Hamamsyová a M. M. Srinivas. Už táto edičná rada nasvedčuje, že ide o prácu koncipovanú široko. Potvrdzuje to i obsah zborníka zahrňujúceho vyše štyridsať príspevkov od autorov z rôlných krajín Západu, rozvojového sveta i zo socialistických štátov.

S výnimkou úvodnej a záverečnej kapitoly sú príspevky zoskupené do štyroch častí, ktorých názvy by sa dali preložiť ako *Sociálny význam jazyka* (s. 27–133), *Spôsoby sociolingvistického výskumu* (s. 137–305), *Jazyk a kultúrna identita* (s. 309–459) a *Modernizácia* (s. 463–723). Škála riešených problémov je veľmi široká. Preto spomenieme len niektoré, predovšetkým štúdie so všeobecným dosahom.

V prvej časti sa veľa pozornosti venuje otázke bilingvizmu v súvislosti s rozmanitými spoločenskými faktormi. J. B. Pride (s. 27–54) vyslovuje názor, že sociolingvistike sa dosiaľ nepodarilo funkčne vysvetliť prechod z jedného rečového kódu na druhý. Inej mienky je Carol Myers Scottonová (s. 71–88), ktorá opisuje bilingvizmus a trilingvizmus vo východnej Afrike spôsobom zaužívaným v sociolingvistike. Podľa Jacqueline Lindeneľdovej by sa v sociolingvistickom výskume dali aplikovať experimentálne metódy zo sociálnej psychológie, aké sa používali na opis japonsko-anglickej dvojjazyčnosti. Emy M. Pascasio a Araceli Hidalgo (s. 111–126) skúmajú vplyv roly, domény a rečových situácií na jazykové správanie bilingvistov. Štúdia Anthonyho L. Vaneka (s. 55–60) je dokladom správnosti sociolingvistickej poučky, podľa ktorej jazykový význam sa osvojuje sociálne a svedčí proti názoru, že syntax je autonómna.

Druhá časť obsahuje dve štúdie kritizujúce sociolingvistické metódy, a to na materiáli americkej angličtiny. Ich autori – R. B. Smith (s. 137–144) a R. I. McDavid Jr. (s. 249–262) – sa zaoberajú otázkami tzv. beloške a černoške angličtiny. Podobný problém – vzťahu kasty a jazyka – rozoberá P. B. Pandit (s. 171–182), odborník na sociolingvistiku Indie. Lachman M. Khubchandani (s. 183–194) spochybňuje hodnotu údajov o jazyku, pretože vzťah jednotlivca k tomu-ktorému jazyku (napríklad moslima k urďčine) často protirečí jeho skutočným rečovým zvyklostiam. Otázkami jazyka v škole sa zaoberá Jean Ureová (s. 263–284), ktorá skúma jazykové pomery v ghanskej škole. J. Ornstein analyzuje dvojjazyčnosť Američanov mexického pôvodu (s. 285–305). Vzťah pohlavia a reči analyzujú vo dvoch štúdiách Lewis Levin a Harry J. Crockett Jr. (s. 207–220) a Diana Worthman Warshayová (s. 221–230); v oboch prípadoch ide o materiál z americkej angličtiny.

Predmetom ďalšej časti, venovanej jazyku a kultúrnej identite, sú hlavne sociálne inferiérne skupiny, ktoré nie sú ochotné vzdať sa materinského jazyka napriek rozličným administratívnym tlakom, likvidácie izolácie a takým demografickým faktorom, ako napr. migrácie, zmeny hraníc a vojny. Xaviér Albó (s. 309–330)

Lewis porovnáva vplyv migrácií na jazykovú situáciu vo Walese a v ZSSR (s. 331–358). Mahadev L. Apte (s. 367–376), M. Guboglo (s. 359–366) a Jürgen Heye (s. 401–422) skúmajú osudy prisťahovaleckých skupín v rozličných častiach sveta. Postavením svahilčiny vo vzťahu k angličtine v Keni sa zaoberá Joseph Muthiani (s. 377–388) a jazykovým problémom Afriky je venovaná i štúdia Róberta G. Armstronga (s. 445–459). A napokon Regna Darnellová (s. 389–400) a William Pulte (s. 423–432) sa zaoberajú vyhlídkami indiánskych jazykov v USA.

V poslednej časti knihy sa rozoberajú aktuálne problémy modernizácie, štandardizácie a jazykového plánovania, teda otázok, ktoré sú životne dôležité pre rozvojové krajiny a ktoré majú aj politické aspekty. Fosco Maraini (s. 579–588) uvažuje o konkurencieschopnosti ideografického písma a rozoberá jej príčiny. Otázky unifikácie jazyka na Tchaj-wane skúma Robert L. Cheng (s. 541–578). Zložitým jazykovým problémom rozvojových krajín, najmä Indie, sú venované štúdie J. S. Yadava (s. 627–636), C. Lakshmannu (s. 637–656), Bh. Krishnamurtiho (s. 673–692). Ďalšie dve štúdie – od C. M. B. Branna (s. 463–508) a od A. Verdoodta (s. 509–532) – sa týkajú Afriky, kým Gyula Décsy píše

o jazykovej situácii na území dedičských štátov niekdajšieho Uhorska a konštatuje neexistenciu nadnárodného dorozumievacieho jazyka v tejto oblasti (s. 533–540). V. A. Kumanev hodnotí pozoruhodné úspechy alfabemizácie niekdajších národov po Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii a vidí v úspechu tohto programu významný faktor vývinu (s. 617–626). Z hľadiska jazykového plánovania je dôležitá štúdia C. A. Ferguson a Anwara S. Dila (s. 693–702), zhrňujúca naj všeobecnejšie poznatky a predpoklady; na ňu tematicky nadväzuje záverečná práca J. A. Fishmana (s. 703–723).

Knihu doplnia zhrnutie diskusie od S. A. Wurma (s. 727–742), životopisné poznámky o prispievateľoch (s. 743–755), menný a tematický register (s. 757–761 a 763–771).

Napriek tomu, že celý zborník je venovaný predovšetkým aplikovanej sociolingvistiky, neignoruje teoretické otázky disciplíny. Vďaka kritickému postoju k používaným pracovným metódam, ako aj vďaka komplexnosti prístupu k problematike možno ho bezpochyby hodnotiť ako významný podnet k ďalšiemu rozvoju lingvistiky.

V. Krupa

SÚPIS PRÁC PROF. JOZEFA ŠTOLCA ZA ROKY 1978–1981

Prvá bibliografia prác prof. J. Štolca (24. 3. 1908 Hranovnica, okr. Poprad – 15. 7. 1981 Bratislava) vyšla r. 1969 (L. Dvonč, *Súpis prác prof. Jozefa Štolca za roky 1934–1968*. In: *Jazykovedné štúdie*. 10. Štolcov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 8–16). Ďalšia bibliografia jeho prác vyšla r. 1978 (L. Dvonč, *Súpis prác prof. Jozefa Štolca za roky 1969–1977*. *Jazykovedný časopis*, 29, 1978, s. 93–95). Touto bibliografiou uzatvárame súpis všetkých prác prof. J. Štolca za roky 1934–1981. Prípájame literatúru o prof. J. Štolcovi (jubilejné články, nekrológy).

a) Doplnky k bibliografii za roky 1969–1977

1975

Slovenčina v živote zahraničných Slovákov. – *Matičné čítanie*, 8, 1975, č. 16, s. 9.

1977

Zemepisný obraz vzťahov slovenčiny k iným slovanským jazykom.

– In: *Jazykovedné štúdie*. 14. **O pôvode a o najstaršom vývine slovenčiny.** Zborník materiálov z vedeckej konferencie. (Smolenice 9. – 11. decembra 1974.) Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 68–73.

Diskusný príspevok J. Štolca. – In: *Jazykovedné štúdie*. 14. **O pôvode a o najstaršom vývine slovenčiny.** Zborník materiálov z vedeckej konferencie. (Smolenice 9. – 11. decembra 1974.) Stanislavov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 93.

b) Bibliografia za roky 1978–1981

1978

Atlas slovenského jazyka. 2. Flexia. Časť druhá: Úvod – komentáre. 1. vyd. Bratislava, Veda 1978. 4°. 188, [1] s.

Atlas ukrajinských nárečí na východnom Slovensku. – *Slavica Slovaca*, 13, 1978, s. 78–86.

1980

Príspevok ku koncepcii Slovníka slovenských nářečí. – In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979. Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. – 19. apríla 1975. Red. L. Bartko et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 153–160.

[Diskusný príspevok.] – In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 5. 1979. Dialektologický zborník. 1. Materiály z I. slovenskej dialektologickej konferencie konanej v Prešove 17. – 19. apríla 1975. Red. L. Bartko et al. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 235–236.

1981

Atlas slovenského jazyka. 2. Flexia. Časť prvá: Mapy. 1. vyd. Bratislava, Veda 1981. 314, [1] s. + 3 mapy v prílohe.

Redakčná činnosť

Redakčná činnosť v časopisoch: Jazykovedný časopis, 29, 1978 – 32, 1981 (člen red. rady).

Literatúra

(b): Dr. Jozef Štolc päťdesiatročný. – Lud, 29. 3. 1958, s. 4.

E. Pauliny: Prof. dr. Jozef Štolc päťdesiatročný. Slovenská reč, 23, 1958, s. 55–57.

J. Horecký: Prof. Jozef Štolc šesťdesiatročný. Jazykovedný časopis, 20, 1969, s. 79–80.

E. Jóna: K šesťdesiatke Jozefa Štolca. Slovenská reč, 33, 1968, s. 122–123.

J. Ružička: Užitočný život. In: Jazykovedné štúdie. 10. Štolcov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 3–7 (k 60. narodeninám).

J. Horecký: Sedemdesiatka prof. Jozefa Štolca. – Jazykovedný časopis, 29, 1978, s. 93.

A. Habovštiak: Všestranný jazykovedec. Profesor Jozef Štolc sedemdesiatročný. – Práca, 23. 3. 1978, s. 6.

J. Nižnanský: Jubileum jazykovedca. – Lud, 25. 3. 1978, s. 5 (k 70. narodeninám).

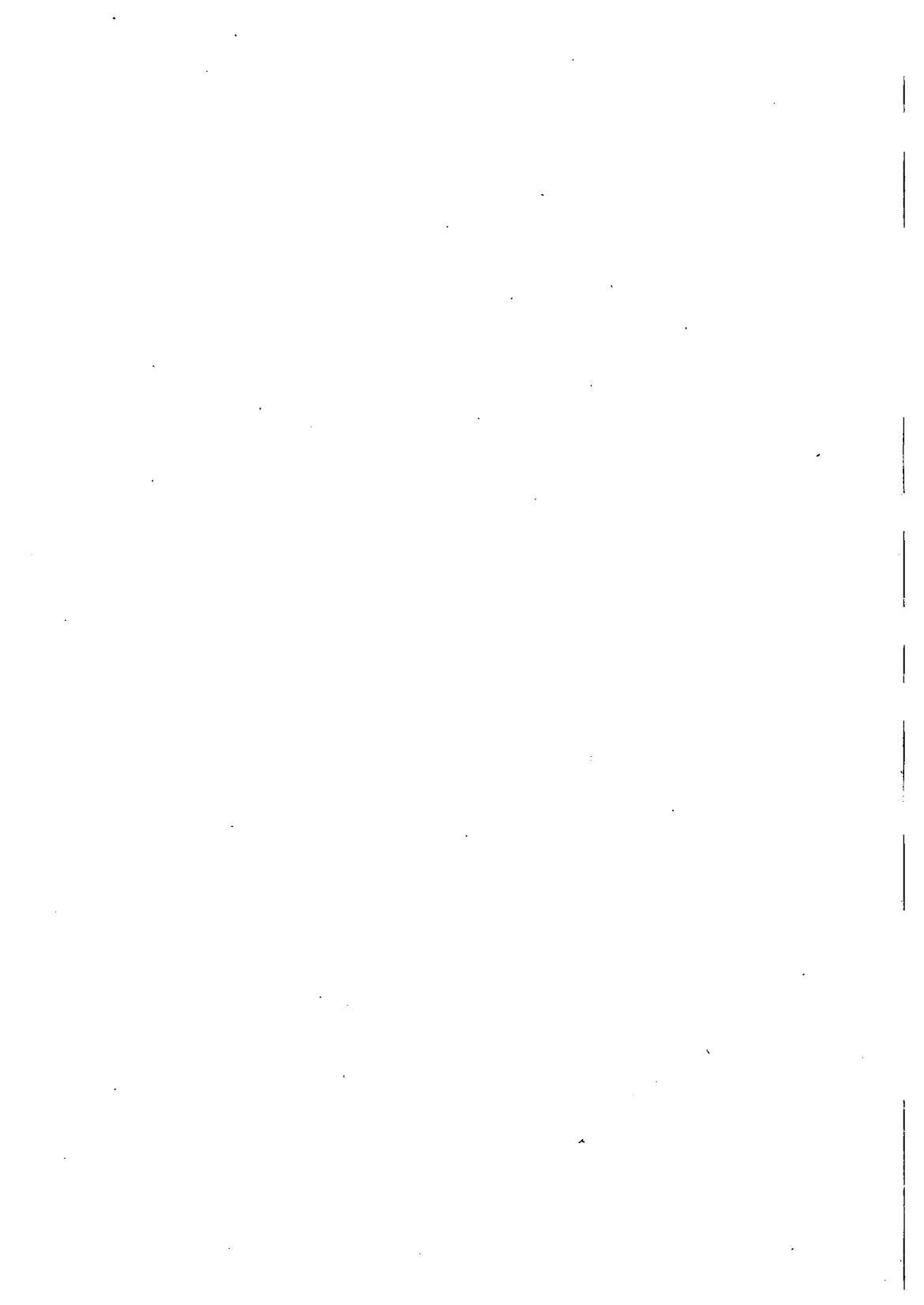
Sedemdesiatin sa dožíva... – Večerník, 20. 3. 1978, s. 3.

A. Habovštiak: Za profesorom Jozefom Štolcom. Slovenská reč, 46, 1981, s. 368–369.

J. Nižnanský: Za jazykovedcom prof. Štolcom. – Lud, 1. 8. 1981, s. 4.

I. Ripka: Za profesorom Jozefom Štolcom (24. 3. 1908 – 15. 7. 1981). – Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 79–80.

Zostavil L. Dvonč

Валиска, Ю.: Немецкий диалект города Добшина. Я. Кришнакова	90
Новый диалектологический словарь венгерского языка. Ф. Шима	92
Бушуй, А. М.: Библиографический указатель литературы по вопросам фразеологии. И. Млацек	94
Новые лингвистические статьи в Сборнике философского факультета Университета им. Коменского <i>Филологика</i> . Л. Двонч	95
Лингвистический атлас Европы. Я. Гаворова	98
Язык и общество. В. Крупа	101
Список работ проф. Йозефа Штолца опубликованных в период 1978–1981 гг. Л. Двонч	102

CONTENT

Ján Kačala : Semantic structure of sentence and content of sentence	3
Juraj Dolník : Content, notion, and lexical meaning	11
Klára Buzássyová : Nouns denoting action and qualities in the transpositional and nominalizational function	21
Viktor Krupa : Typological aspects of linearization	36
Slavo Ondrejovič : Some questions of verb conversion	43
Jolana Nižníková : Attribute as the obligatory member of a sentence (utterance)	52

Discussion

Jozef Ružička : A critical analysis of N. S. Trubetzkoy's views on the Slovak	59

Review articles

Anna Oravcová : Some questions of circumstances	69

Reports and reviews

Obituary for prof. Jozef Štolc (24.3. 1908 – 15.7. 1981). By I. Ripka	79
Sgall, P. – Hajičová, E. – Buráňová, E.: Topic and focus in Czech. By S. Ondrejovič	80
Noordmann, L. G. M.: Inferring from language. By J. Plichtová	82
Vološinov, V. N.: Marxism and philosophy of language. – Marxism and linguistics. By K. Sekvent	84
Linguistic studies XV. By A. Oravcová	85
A dictionary of Slovak dialects. By K. Habovštiaková	87
Valiska, J.: A German dialects of the town Dobšiná. By J. Kriššáková	90
A new dictionary of Hungarian dialects. By F. Sima	92
Bušuj, A. M.: A bibliography of phraseology. By J. Mlaček	94
A new linguistic contributions in the volume of <i>Philologica</i> published by The faculty of arts of Comenius university. By L. Dvornč	95
Atlas linguarum Europae. By J. Gavorová	98
Language and society. By V. Krupa	101
Bibliography of the writings of prof. Jozef Štolc for the period 1978–1981. By L. Dvornč	102

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 33, 1982, 1

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Ján Bosák, CSc.

Redakčná rada:

PhDr. J. Bosák, CSc., PhDr. K. Buzássyová, CSc., prof. PhDr. J. Horecký, DrSc., PhDr. Ján Kačala, CSc., doc. PhDr. Rudolf Krajčovič, CSc., doc. PhDr. A. Král, DrSc., PhDr. V. Krupa, DrSc., prof. PhDr. Jozef Mistrik, DrSc., PhDr. Š. Peciar, CSc., PhDr. Ivor Ripka, CSc., prof. PhDr. J. Ružička, DrSc., PhDr. J. Sabol, CSc., doc. PhDr. E. Sekaninová, CSc., prof. PhDr. V. Schwanzer, CSc.

Adresa redakcie: 884 16 Bratislava, Nálepková 26

Technická redaktorka: J. Macherová

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS – ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS – Ústredná expedícia a dovoz tlače, 884 19 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd. Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries – except West Germany – distributions rights are held by JOHN BENJAMINS B. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Amsterdam, Holland
Ročné predplatné Kčs 30,-, jednotlivé číslo Kčs 15,-

Tlač: Západoslovenské tlačiarne, n. p., závod Svornosť, Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1982